

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ВІДДІЛ ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ**

**РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. Збірник наукових статей/
Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — 252 с.**

Збірник присвячений науковому осмисленню «пізнавальних поворотів» кінця ХХ – початку ХХІ ст., зокрема тих, наслідком яких стала своєрідна «революція понять» та концептуалізація нових наукових напрямів в системі історичних і суміжних наук. З огляду на сучасні українські реалії основну увагу приділено проблемам вдосконалення територіальної організації українського соціуму, виробленню «кордонної стратегії», концептуальному визначенню предметного поля військово-історичної регіоналістики.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 8 від 30 жовтня 2014 р.).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації. Серія КВ № 14290, видане 09.07.2008 р.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку фахових видань України з історичних наук.

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою редакційної колегії. Відповідальність за точність цитувань несе Автор.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор *О. С. Рубльов*
доктор історичних наук, професор *М. С. Дорошко*

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, к. 516, тел. 279-18-18.
Електронна версія: <http://www.history.org.ua>.
E-mail: yarover@ukr.net

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Випуск 8

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ,
доктор історичних наук,
академік НАН України —
головний редактор

ЯРОСЛАВА ВЕРМЕНИЧ,
доктор історичних наук —
відповідальний редактор

Геннадій Боряк — доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Ірина Колесник — доктор історичних наук, професор (Київ)

Станіслав Кульчицький — доктор історичних наук, професор (Київ)

Микола Литвин — доктор історичних наук, професор (Львів)

Сергій Маловічко — доктор історичних наук, професор (Москва)

Олександр Реєнт — доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Ростислав Сосса — доктор географічних наук (Київ)

Олександр Удод — доктор історичних наук, професор (Київ)

Валентина Шандра — доктор історичних наук, професор (Київ)

**Київ
2014**

ЗМІСТ

Розділ 1 **Методологічні проблеми** **регіональної історії: до теорії понять**

- 9** **Литвин Володимир (Київ)**
Децентралізація, федералізація, сепаратизм:
парадокси політичного дискурсу
- 19** **Верменич Ярослава (Київ)**
Концепт регіоналізму у сучасній термінопрактиці
- 55** **Нагорна Лариса (Київ)**
Поняття «місце пам'яті» в системі memory studies

Розділ 2 **Політико-правові проблеми** **територіальної організації**

- 77** **Андрощук Олександр (Київ)**
Шляхи вдосконалення адміністративно-територіального
устрою в Україні у науковому і політичному дискурсах
кінця XX – початку XXI ст.
- 95** **Сосса Ростислав (Київ)**
Картографічний аспект дослідження
адміністративно-територіального устрою України
- 109** **Дмитрук Володимир (Київ)**
Делімітація та демаркація державного кордону України:
проблеми та пріоритети

Розділ 3

Військово-історична регіоналістика

- Водотика Сергій (Херсон)**
Регіональний контекст військово-історичних студій:
спроба концептуального визначення предметного поля **119**
- Скрипник Анатолій (Кам'янець-Подільський)**
Російська мілітаризація Київщини у XVIII ст. **131**

Розділ 4

Історична урбаністика

- Прищеп Олена (Рівне)**
Освітньо-культурне середовище повітових
міст і містечок Правобережної України
кінця XVIII – початку XX ст.:
теоретичний зріз проблеми **143**
- Водотика Тетяна (Київ)**
Типологія міст Наддніпрянської України
в контексті формування культури підприємництва
в другій половині XIX – на початку XX ст. **155**
- Подкур Роман (Київ)**
Місто на кордоні: **169**
Кам'янець-Подільський на початку 1920-х рр.
- Архипова Світлана (Київ)**
Стан адміністративного поділу Києва
в 50 – 90-х рр. XX ст. **189**

Розділ 5
Історія регіонів України. Приазов'я

199 Арабаджи Світлана (Маріуполь)

Міжетнічні відносини грецького населення Приазов'я у XIX – першій половині XX ст.

209 Бацак Наталія (Київ)

«Катерининська земля»
в історичній пам'яті греків Надазов'я:
формування етнічної цінності

223 Чернухін Євген (Київ)

Греки Надазов'я в пошуках свого місця
в історії України: нотатки за невиданими
джерелами 1950-х – 1960-х років

239 Відомості про авторів

241 Анотації

Регіональна історія України
Збірник наукових статей
Випуск 8

Розділ 1
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ:
ДО ТЕОРІЇ ПОНЯТЬ

Литвин Володимир (Київ)

**Децентралізація,
федералізація, сепаратизм:
парадокси політичного дискурсу**

Верменич Ярослава (Київ)

**Концепт регіоналізму
у сучасній термінопрактиці**

Нагорна Лариса (Київ)

**Поняття «місце пам'яті»
в системі memory studies**

Володимир Литвин

**ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ, ФЕДЕРАЛІЗАЦІЯ,
СЕПАРАТИЗМ: ПАРАДОКСИ
ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ**

Стрімкість і глибина трансформаційних змін на світовій арені, в епіцентрі яких несподівано опинилася Україна, приголомшує і лякає. Біполярний світ, в якому ми ще недавно жили з гострим відчуттям ймовірного ядерного апокаліпсису, сьогодні сприймається мало не як простір геополітичної рівноваги. Нині людство перебуває у слабо прогнозованому вирі геополітичних домагань, немотивованих пристрастей, протилежно спрямованих тенденцій, гострого протистояння політичних амбіцій і взаємних звинувачень. Україні у цьому протистоянні відведена сумна роль об'єкта політичних експериментів, шахівниці, на якій провідні гравці на ниві геополітики випробовують власні моделі світового переустрою. Ані футурологи, ані астрологи не беруться передбачити, який результат матимемо в підсумку.

Люди в Україні відчувають себе ошуканими. Одні поволі звільняються від навіяної Майданом революційної екзальтації, замислюючись над ціною, яку доводиться платити за ілюзії. Інші всерйоз налякані розгулом правого радикалізму й невизначеністю перспектив. Градус поляризації суспільних настроїв у країні, здається, сягнув апогею. Але стан такого «взаємонерозуміння» не може тривати довго. Про найгірший сценарій розвитку подій – громадянську війну – думати не хочеться. Але відвернути її сьогодні здатні лише політики – за умови, що виявляться врешті здатними відшукати якщо не консенсус, то бодай компроміс.

Від зваженості вчинків і тональності політичних дискурсів сьогодні залежить надзвичайно багато. Адже давно доведено, що мова політики – не просто потужний важіль впливу на суспільні настрої, а й творець політичних смислів, дійовий чинник формування моделей поведінки. Рівень цивілізаційної зрілості будь-якого соціуму залежить від його діалогічної компетенції, тобто від вміння всіх учасників політичного процесу співвідносити систему власних аргументів із логікою опонентів, чути носіїв протилежних політичних поглядів, не зациклюватися на власній беззаперечній правоті. Налаштованість на толерантність – запорука залагодження будь-яких конфліктів, навіть системних і цивілізаційних. І тут надзвичайно багато важить точність і співставність оціночних критеріїв, виваженість і чіткість термінів, уникнення подвійних стандартів.

У цьому контексті хотілося б укотре наголосити на важливості наукового забезпечення політики, принаймні у сфері понятійного інструментарію. Ні для кого не є секретом той факт, що теорія понять і методологія їхнього використання в Україні ніколи не були в числі наукових пріоритетів. Політичній науці особливо бракує точності й виваженості у термінотворенні; що ж до ситуаційної гнучкості глосарію, розрахованого на масовий попит, то вона давно увійшла у звичку і вже нікого не дивує. У спокійні часи з цим ще можна було миритися, посилаючись на молодість вітчизняної політології. Але випробування, перед лицем яких опинилася Україна нині, змушують подивитися на проблему іншими очима. Чи здатна наука запропонувати політикам надійні критерії понятійних розмежувань бодай у сферах, які стосуються повсякденного життя й майбутнього мільйонів людей? І чи спроможні політики керуватися науковими критеріями?

Мені вже доводилося писати про аберації, які стосуються вітчизняних трактувань федералізму як теорії і федералізації як її практичного застосування. З подачі третього Президента В.Ющенка федералізм отримав ярлик безумовного зла, рівнозначного сепаратизмові, і навіть на обговорення цієї «ракової пухлини» було накладено мораторій¹. Я говорив про це тоді і зараз твердо переконаний: хоч про практичне застосування ідеї федералізму в Україні говорити передчасно, дискутувати на цю дражливу тему потрібно. Хоча б для того, щоб вивести нарешті з глухого кута болочу проблему оптимізації вітчизняного адміністративно-територіального устрою й грамотно визначити стратегію й ієрархію потрібних країні реформ. Щоб осмислено брати участь у визначенні перспектив розвитку країни, громадяни мають бути обізнаними з усіма тонкощами відмінностей між унітаризмом і федералізмом і мати право висловлювати свою думку про них на референдумах, у ЗМІ чи в інший спосіб.

На жаль, за умов цілковито зруйнованої системи громадянської освіти й накладених табу наші люди в масі своїй мають про федералізм таке ж туманне уявлення, як про будову Всесвіту. Нині, на хвилі пошуку джерел тих негараздів і складностей, перед лицем яких опинилася Україна, ідея федералізму виявилася до невпізнанності спотвореною, однак неймовірно модною. Гаслом федералізму оперують і ті, хто хоче бачити Донбас у складі України (вимагаючи водночас розширення повноважень місцевої влади), і відверті сепаратисти, які мріють про повторення кримського сценарію. При цьому ні ті, ні інші всерйоз не замислюються про реальну ціну марень на теми регіональних республік та їхнього майбутнього підпорядкування. Здебільшого гасло федералізму використовується як модний бренд

¹ Віктор Ющенко. 100 днів президентства: пряма мова. – Харків, 2005. – С. 124.

«на заміщення» несприйняття на пряму політики діючої в Україні напівлегітимної влади. Остання теж не надто утруднює себе розрізненням сепаратистів і федералістів, огульно застосовуючи і до тих і до інших ярлики злочинців, терористів, бойовиків, бандитів.

Саме тому уявляється надзвичайно важливим приведення у бодай якусь систему понятійного інструментарію, пов'язаного із проблемами територіальної організації у світовому й вітчизняному контексті. Адже подобається це нам чи ні, але активізація ролі регіонів в сучасному світі вже створила новий формат європейської політики; глибокі децентралізаційні процеси відбуваються і на інших континентах. За висновками фахівців, сучасні регіони – це своєрідний аналог кластерів глобальної мережі, і саме це вирізняє їх з-поміж національно-державних бюрократій, вибудовуваних за принципом піраміди. Сьогодні регіон – не просто провінція чи периферія, це в ідеалі самоорганізований соціум, який прагне насамперед економічної автономії від центру². А там, де реальна ситуація далека від цього ідеалу, регіон здатен перетворитися на вогнище нестабільності і навіть, як це сталося у нас на Сході, на киплячий казан.

Наукові категорії, як і люди, живуть у нас час власним бурхливим життям. Досить згадати про кардинальні трансформації, що їх зазнало протягом останніх років смислове наповнення поняття «регіоналізм», з яким нині пов'язують привнесення нового виміру у світову політику, з одного боку, і в теорію трансформаційної динаміки, з другого. Донедавна це поняття асоціювалося переважно з сепаратистськими та іншими відцентровими проявами і використовувалося політиками як залякуючий жупел. Нині це хоч і розмите й полісемантичне, але сповнене життєствердного смислу поняття, що відбиває прагнення регіонів до самодостатності й самореалізації.

Вихід регіонів у простір активної політичної діяльності й міжнародної співпраці змусив науковців до радикального перегляду тезаурусу територіальних взаємодій, наслідком чого стало концептуальне оформлення регіоналістики як наукової і навчальної дисципліни. В Україні рух у цьому напрямі дав змогу розгорнути дослідження регіональної специфічності відразу в кількох сферах: економічній, екологічній, конфліктологічній. З'явилася нова галузь історичного пізнання – історична регіоналістика, у рамках якої було створено нові можливості для осмислення регіональних проблем у часі і просторі, в усьому безмежжі контактів, конфліктів, історичних драм³.

² Томпсон Е. Регіони, регіоналізація і регіоналізм у сучасній Європі // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. – Луганськ, 2002. – С. 95-111.

³ Регіональна політика та механізми її реалізації. – К., 2003; Верменич Я.В. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. – К., 2012; Реформування адміністративно-територіального устрою: український та зарубіжний досвід. – К., 2011.

Усе це так, але чи вдалося нам істотно просунути в упорядкуванні термінологічного інструментарію політичного дискурсу? Гадаю, однозначну відповідь на це запитання дати навряд чи хтось наважиться. У багатьох країнах, насамперед у Німеччині і Франції, теорія й історія понять – самостійна й шанована площина наукового пошуку й політичних дискусій. У нас зроблено лише перші кроки у напрямі концептуалізації наукової мови як ефективного знаряддя управління політичними процесами. Зрештою, «маємо те, що маємо» – термінами й поняттями кожен оперує на власний розсуд, не надто переймаючись точністю визначень і глибиною смислів. І, що значно гірше, тут відкрився майже безмежний простір для політичних спекуляцій і відвертих маніпуляцій.

Останнім часом, приміром, рекомендації щодо запровадження в Україні федеративного устрою настирливо звучать з боку російської влади. Здавалося б, політики високого рангу мають розуміти, що проблеми адміністративного устрою – прерогатива громадян кожної конкретної країни, і не личить сусідам втручатися у цей процес. Тим більше, що власний досвід росіян на ниві федералізму сьогодні дружно критикують навіть «свої» політологи⁴. Однак підґрунтя таких порад, висловлених мало не в ультимативному тоні, загалом зрозуміле. Оскільки шанси втягнути всю Україну на свою орбіту російські можновладці безповоротно втратили, вони сподіваються зберегти політичний вплив бодай на якусь її частину. Очевидно, що масований перехід кордону в їхні плани сьогодні і справді не входить. А розрахунок робиться на форс-мажорні обставини: адже ситуацію в ослабленій і позбавленій твердої виконавчої влади країні можна розбалансувати до такої міри, що не виключеними виявляться масштабні соціальні збурення чи, приміром, техногенні катастрофи. Тоді «допомога» прийде з півночі, і навряд чи світова спільнота відреагує на неї так само жорстко, як на анексію Криму.

Громадяни України, і тільки вони самі, повинні сьогодні шукати відповідь на запитання: чи можна вважати федералізацію виходом із того глухого кута, в якому опинилася Україна? Адже федералізм як теорія і практика має як незаперечні переваги, так і відчутні вади, і баланс тих і інших кожен соціум відшукує самостійно, здебільшого методом проб і помилок.

Щоб дістати аргументовану відповідь на питання про застосовність федералістської ідеї в Україні, корисно бодай схематично охарактеризувати світовий досвід федералізму як політичної стратегії й федерації як одного з можливих способів організації взаємодії між

⁴ Див., напр.: *Бочарников И.В.* Пути и методы модернизации российского федерализма // Мир и политика (Москва). – 2013. – № 10. – С. 116-129; *Ковалев В.А.* Россия: федерализм “до востребования” // Политэкс (СПб). – 2011. – Т.7. – № 4. – С. 52-66.

центром і регіонами. Досвід надзвичайно багатий і повчальний: з 199 держав, які є членами ООН, 28 іменують себе федеративними або вважаються такими. Ці держави дуже різні за способами налагодження діалогу влади і громадян «по вертикалі»⁵. Але їх об'єднують принципи партнерства і добровільно взяті на себе зобов'язання. Десь вони «працюють» краще, десь гірше, десь зовсім погано. Але непопулярним принципом вважається верховенство конституції чи установлені процедури розв'язання спорів; змінюватися вони можуть лише за згодою всіх суб'єктів федерації.

Ключовими характеристиками федералізму є існування в державі двох чи кількох рівнів влади і формально закріплений вертикальний і горизонтальний поділ законодавчої й виконавчої влади різних рівнів, а також гарантоване представництво інтересів регіонів при прийнятті державних рішень. На відміну від унітарної держави, якій притаманна єдина структура державного апарату, єдине громадянство, система права тощо, у федеративних державах допускається доволі високий ступінь автономності суб'єктів – вони можуть мати власні Конституції, двоканальну систему податків, двопалатний парламент, самостійну судову систему. Суверенітет суб'єктів федерації ними самими обмежений, бо його частину вони добровільно передають федеральним органам. Попри це саме федералізм пропонує спільнотам з відмінними ідентичностями й нормами політичної поведінки філософію співіснування, базовану на принципах взаєморозуміння й толерантності.

Неспростовною аксіомою є, однак, переконаність у тому, що федералізм може бути ефективною формою правління лише в стабільних, добре функціонуючих демократіях. А там, де демократія слабка чи імітаційна, спроби запровадження федералізму або є формальністю (як це було, приміром, у СРСР), або перетворюють ідею на свою протилежність і призводять до територіальної дезінтеграції. І це зрозуміло: адже наявність кількох рівнів управління ускладнює відносини по лінії «центр – регіон». А за умов різноспрямованості інтересів регіональних еліт рух у напрямі федерації майже неминуче стимулює сепаратистські прояви.

І все-таки ідея переходу від унітаризму до федералізму лишається популярною у багатьох країнах. Якоюсь мірою підживлюють її активізація міграційних процесів та поширення ідей комплексної європейської інтеграції. Показово, однак, що прийняття федералістської за формою Конституції Європейського Союзу було заблоковане референдумами у Франції й Нідерландах. Рішуче не сприймаються федералістські ідеї в Ірландії й Норвегії.

Більш-менш популярними лишаються моделі етнічного федералізму; за умов етнічного розмаїття, помноженого на соціальні нега-

⁵ Див.: *Андерсон Дж.* Федералізм: вступ. – М., 2009. – С. 23-24.

разди, доволі часто в них вбачається єдиний дійовий засіб запобігання етноконфліктності й навіть громадянській війні. Однак відносна самостійність суб'єктів етнофедерації здатна жити й прагнення до сецесії. Федералізм у таких випадках пропонує вибір між поганим і ще гіршим. Теоретики федералізму в державах з високим рівнем конфліктності застерігають: не варто пов'язувати з ним потрапляння у рай; досить і того, щоб за його допомогою зупинитися за крок перед входом до пекла.

Коли в сьогоднішній Україні, що перебуває у вирі суспільних збурень, рецепти федералізації представляються як своєрідна панацея, варто відразу замислитися: кому це вигідно і що можемо отримати в підсумку? Не торкатимемося тут реальної здійсненності таких рекомендацій: ані потрібного часу, ані чималих фінансових ресурсів для такої масштабної реформи країна не має. Як відомо, коней на переправі не міняють; для радикальних змін форм державного устрою як мінімум потрібен спокій. Та й фахівці постійно застерігають: від зміни форми мало що залежить. Можна надійно забезпечити інтереси регіонів в унітарній державі, можна й дискредитувати федерацію невмінням чи небажанням зрозуміти інтереси й потреби регіонів і територіальних громад.

На моє глибоке переконання, про будь-які кроки у напрямі практичної реалізації ідей федералізму сьогодні мови бути не може. Легалізувати самопроголошені «республіки» чи проводити на карті нові демаркаційні лінії – значить відкрити ящик Пандори, спровокувавши «війни ідентичностей» за югославським зразком. Спокуси розвинутих федерацій не повинні затьмарювати нам бачення перспектив: адже більшість країн, які хизуються нині своїми досягненнями на ниві федералізму, ішли до нього десятиліттями тривалої еволюції, причому в її ході превалювали об'єднувальні, а не роз'єднувальні процеси. В Україні й так достатньо різних «осей конфліктності», і немає ніякого сенсу вибудовувати нові.

Подивимось нарешті правді у вічі. Країна з надзвичайно високим рівнем соціальної нерівності й політичного відчуження давно живе в борг і не може дати собі ради з чітким визначенням цивілізаційних пріоритетів. До краю поляризований протилежними ціннісними орієнтаціями соціум перебуває у стані постійного психологічного збудження, значна частина громадян вже на межі нервового зриву. Влада, по суті, втратила контроль над діями самочинно об'єднаних у сотні озброєних молодиків, які тероризують незгодних з їхнім стилем життя. Перелік таких сумних істин можна продовжувати. Але й сказаного досить, щоб зрозуміти: до глибокого реформування основ суспільного устрою Україна сьогодні явно не готова.

Мені можуть заперечити: Михайло Грушевський розробляв федералістські проекти у не менш складних умовах, і цим немало сприяв закоріненню федералістської ідеї у суспільній свідомості. Але справа

тому й зупинилася на рівні проектів, що для практичної реалізації федералістських програм умов не було ні тоді, ні тепер. Більше того, відмінності в ментальності й соціонормативній культурі громадян різних частин України сьогодні значно глибші, ніж століття тому. Можливо, настане час, коли федералізація країни стане практичною потребою. Але, щоб справа знову не зависла на рівні балаканини, ми вже сьогодні маємо подбати про наукову базу для дослідження неоднозначного феномена й особливо – про інформаційні канали для дискусій. Бо сподіватися, що проблема незбігу ціннісних пріоритетів і політичних орієнтацій зникне сама собою, меншою мірою наївно.

До речі, проблеми децентралізації, щодо якої влада й соціум нібито вже досягли взаєморозуміння, сказане стосується не менше, ніж проблеми федералізації. У теорії все більш-менш зрозуміло, а що буде на практиці – побачимо. Досвід невдало розпочатої 2005 року й дуже швидко зупиненої адміністративно-територіальної реформи мав би навчити нас обачності й зваженості, але, ніде правди діти, ми його навіть не проаналізували належним чином. Але ж ніяка децентралізація неможлива без упорядкування територіальної організації, і, хочемо ми цього чи ні, ліквідація наявного безладу в цій сфері має бути передумовою будь-яких територіальних реформ.

Поки що уявляється, що проблему децентралізації наші урядовці розуміють спрощено, розраховуючи обмежитися певною деконцентрацією влади й ресурсів. Тим часом проблема розмежування понять децентралізації й деконцентрації не така вже й проста; у світовій практиці відмінності між ними уявляються принциповими. Бо одна річ – зменшення ступеня підпорядкування й компетенцій у випадку деконцентрації і зовсім інша – відчуження повноважень держави на користь самоуправління місцевих громад, яке становить сутність децентралізації. У цілій низці держав, приміром в Італії, десятиріччями не вдавалося знайти прийнятний баланс між інтересами територій, і хоч зрештою величезна робота по передачі значної частини повноважень держави областям і муніципальним утворенням на основі принципів субсидіарності була завершена, для ряду областей довелось передбачити спеціальний статус. Можна навіть говорити в даному випадку про рух у напрямі федералізму. Хоч порогу федерації Італія й не досягла, автономія окремих її регіонів вийшла за рамки суто адміністративної. З'явилася оригінальна модель регіональної держави, проміжна між унітаризмом і федералізмом⁶.

Те, що ніде у світі сьогодні не існують «у чистому вигляді» централизовані й децентралізовані держави, свідчить само за себе. У Великобританії говорять про співіснування деконцентрації й автоном-

⁶ Калитчак Р. Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. – К., 2007. – С. 170-223.

ного локального управління, у Німеччині – про «кооперативний федералізм», у Франції – про «функціональний регіоналізм», у США – про «послідовну децентралізацію». Скрізь, утім, ідеться не про незаперечні переваги децентралізації, а про пошук такого оптимального балансу між централізацією й децентралізацією (чи деволюцією), який найкраще відповідав би потребам і інтересам даної країни.

Що ж до місцевого самоврядування, то його недарма називають лакмусовим папірцем демократії. У державах, які відносять себе до розряду цивілізованих, воно розглядається не стільки як самодостатня цінність, скільки як базис для функціонування розвинутого громадянського суспільства. Без застережень ратифікувавши прийняту Радою Європи у 1985 р. Хартію місцевого самоврядування⁷, Україна взяла на себе низку важливих зобов'язань і відповідно до них неодноразово намагалася реформувати систему влади в руслі децентралізації. Великих успіхів, проте, на цьому шляху досягти не вдалося, хоч ідея відмови від посад голів державних адміністрацій в областях і запровадження посади префектів, а також виборності керівників виконавчих органів рад лунала на численних дискусійних майданчиках. Те, що сьогодні подається як щось нове, незмінно наражалося на чийсь спротив і, зрештою, «не проходило». «Не проходило», зазначимо, у значно більш сприятливих для дискусій умовах, ніж ті, які Україна має сьогодні. І можна сказати напевно: поки громада як територіальний колектив не стане джерелом самостійної, незалежної від держави, муніципальної влади (зрозуміло, у межах компетенції щодо питань місцевого значення), будь-яка реформа місцевого самоврядування залишиться «фасадною». Отже, і тут неможливо обійтися без серйозних дискусій на теми «муніципалізації». І без внесення змін до Конституції, бо проблема громад у містах там взагалі відсутня.

Не можу у цьому зв'язку не застерегти наших посадовців від такого спрощеного бачення проблем децентралізації, яке вже було предметом обговорення у 90-х роках і не дістало схвалення суспільства. Легко «рапортувати» про початок виконання Женевських рекомендацій шляхом активізації конституційного процесу. Складніше зрозуміти проблеми, зумовлені звуженням простору діалогу за умов цілковитої політичної невизначеності й «антитерористичних операцій». Коли розпочинається серйозна розмова про владні повноваження на різних управлінських рівнях, без постійного діалогу з неоднозначно налаштованою громадськістю і носіями протилежних політичних поглядів вже ніяк не можна обійтися. У кожного регіону – свої інтереси і свої потреби, і далеко не завжди вони піддаються узгодженню на взаємоприйнятній основі. Якщо ж реформу, як у

⁷ Європейська хартія місцевого самоврядування // Регіональна політика України: інституційно-правове забезпечення. – К., 2004. – С. 106-112.

2005 році, намагатимемося робити в тиші владних кабінетів, ризикуємо не вгамувати, а ще більше розпалити сепаратистські настрої, які всіх справедливо лякають і з якими майже неможливо боротися без контактного спілкування з протестувальниками.

Демонізована на масовому рівні проблема сепаратизму має дещо інший вигляд у наукових дискурсах. Спільним є те, що кожна держава вважає територіальну цілісність однією з пріоритетних цінностей, і зовсім не випадково у світовій суспільній думці поняття «сепаратизм» асоціюється з негативними конотаціями. Хоча, зазначимо в дужках, без реалізації сепаратистських і сецесіоністських ідей не відбулося б те «друге національне відродження» у центрі і на сході Європи, якому присвятили масштабний тритомний проект понад 50 авторитетних науковців з різних країн світу (під загальною редакцією Е.Яна)⁸. Дослідивши феномен націоналізму кінця ХХ століття в різних іпостасях, вони шукали і знаходили нестандартні відповіді на безліч дразливих запитань. Де пролягає грань між націоналізмом, федералізмом, сепаратизмом? Чому незмінно завершувалися невдачею спроби реформ, метою яких оголошувалася справжня федералізація? Зміцнюватиметься чи, навпаки, слабшатиме зв'язок національності з територією і які шанси на успіх у сучасному світі мають сецесіоністські рухи? Провівши справді титанічну роботу, автори зрештою визнали, що відтворили лише невелику частину проблем на певному історичному етапі і що немає ясності, у якому напрямі розвиватимуться події надалі. Отже, поле для дискусій на ці теми лишається справді безмежним.

У нашому контексті розмірковувати, однак, доводиться не стільки про проблеми сепаратизму як такі, скільки про коректність застосування цього поняття в умовах до краю поляризованої й розбурханої України. Зазнавши болісної поразки в Криму, соціум не шкодує полемічного запалу в розвінчанні сепаратизму як ідеології і політики, спрямованої на руйнування державної територіальної цілісності. З такою постановкою питання можна було б однозначно солідаризуватися, якби не настійливе ототожнення сепаратизму з тероризмом, яке існує вже й на рівні масової свідомості. Певний парадокс вбачається у тому, що в міру того, як справжній сепаратизм з надією на російське втручання втрачає свої позиції на Сході і особливо на Півдні України, з сепаратизмом доволі гучніше ототожнюють прагнення до федералізму і навіть цілком зрозуміле в сучасних умовах певне дистанціювання громадян цих регіонів від Центру.

Перекоаний, що в ім'я суспільної злагоди до сепаратизму на українському Сході має бути виважений і диференційований підхід. Бо є екстремісти, провокатори, диверсанти і є розгублені люди, яких

⁸ Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т. 1-3. – М., 2010.

лякає зроблений за них цивілізаційний вибір і тривога за долі дітей та онуків. Один підхід має бути до лідерів новопроголошуваних «республік», які закликають зі зброєю в руках штурмувати військові частини чи переслідують громадян за вживання української мови, а інший – до дезорієнтованої молоді, яка в пошуку втрачених орієнтирів виходить з вимогами референдуму й коригування мовної політики. Переважна більшість людей на Сході вже зрозуміли, що ідея приєднання Донбасу до Росії мертвонароджена й не має перспектив. Але саме тоді, коли справжній сепаратизм пішов на спад, політики й особливо ЗМІ підживлюють відповідний симулякр. Бездумно отожднювати вимоги референдуму з сепаратизмом, не кажучи вже про тероризм – значить поглиблювати потенціал протистоянь.

Загальна нестабільність повинна додатково стимулювати пошук надійних ідентитетів, і лише наука в тісній співпраці з політиками й ЗМІ здатна запропонувати їх поляризованому суспільству. Проблеми ідентичності й самоідентифікацій стають смисложиттєвими й політично навантаженими, і тут дуже легко перейти грань між точними термінами й довільними метафорами. І хоч хвиля «взаємонерозуміння» істотно зачепила й академічну науку, її науковий потенціал лишається високим. Немає сумніву, що за умов державної підтримки наші академічні інститути на основі широкої міждисциплінарної співпраці спроможні реалізувати масштабний науковий проект про виклики й ризики, які виникають на ґрунті недостатньої розробленості теоретичних засад політики й системи їхньої репрезентації на масовому рівні.

Насамкінець зазначу: у сьогоднішній ситуації найперше завдання усіх небайдужих до долі країни людей – не розбурхувати пристрасті й не навішувати ярлики, а наполегливо шукати шляхи до порозуміння. І хоч у суспільстві, яке відчуло дихання війни, існує певна відраза до патетики, не втомлюватимусь повторювати: наше майбутнє стовідсотково залежне від культури суспільного діалогу й оволодіння методами діалогічної етики. Інакше рух у напрямі Європи остаточно перетвориться на недосяжний фантом.

Сьогодні політики переважно переймаються тим, як зберегти себе в цей надзвичайно складний і драматичний момент. А треба перейнятися тим, як зберегти Україну.

Це сьогодні головне!

Ярослава Верменич

**КОНЦЕПТ РЕГІОНАЛІЗМУ
У СУЧАСНІЙ
ТЕРМІНОПРАКТИЦІ**

Термінологічні системи у соціогуманітаристиці допускають полізначність і поліфонію. Як правило, смислове навантаження категорій і понять підвладне викликам часу значно більшою мірою, ніж формат лексем. Динамізм і непередбачуваність сучасного світу змушують дослідників постійно коригувати не лише концептуальні моделі й пояснювальні схеми, але й методологічні підходи. Утім, сам науковий глосарій змінюється нечасто і не надто кардинально. Новий зміст доволі довго живе у старих «оболонках», аж поки черговий інформаційний вибух чи пізнавальний «поворот» не покличе до життя нові або бодай оновлені дефініції.

Засновник німецької школи «історії понять» (*Begriffsgeschichte*) Р.Козеллек бачив головну небезпеку у термінотворенні на зламах епох у тому, що один і той самий зміст може передаватися різними термінами, і саме цим обумовлював необхідність системи термінологічного контролю¹. Реальною за умов глобалізації виявилася інша небезпека – оскільки для передачі калейдоскопічних суспільних змін «не вистачало» усталених понять, в один і той самий термін зазвичай вкладаються різні смисли.

З цього погляду категорія «регіоналізм» може вважатися своєрідним еталоном консерватизму форми, що, наповнюючись час від часу новими смислами, зберігає вірність традиціям класичного слововжитку. У її неймовірно широкому застосуванні можна водночас простежувати майже неозорі діапазони можливостей позначення одним поняттям різнопланових сутностей і навіть взаємовиключних явищ.

Справді, поняттям «регіоналізм» сьогодні охоплюються і транснаціоналізм, пов'язаний із розмиванням державних кордонів, і регіоналізація, покликана до життя їх відновленням після тривалого небуття. Використання одного й того самого терміна на означення і явищ, які протікають на внутрідержавному рівні, і процесів, що вийшли на наддержавний рівень, здатне «збивати

¹ Козеллек Р. К вопросу о темпоральных структурах и историческом развитии понятий // История понятий, история дискурса, история метафор. Сб. статей. – Москва, 2010. – С. 27.

з пантелику», зазначає відомий знавець європейського регіоналізму М.Кітінг².

Незвичайна доля поняття «регіоналізм», яке не просто «воскресло» з тривалого небуття, але з небаченою швидкістю опанувало простір «між» і «над» кордонами, здатна вразити будь-чию уяву. Адже ще чверть століття тому навіть у своїй внутрідержавній іпостасі цей термін не потрапляв у радянські енциклопедії й словники, розраховані на масовий попит. Принаймні у російському Великому енциклопедичному словнику (1998) фігурує лише один регіоналізм – течія в американському живописі 30-х рр. ХХ ст. Взагалі поняття «регіон», хоч і було заглиблене у давньоримські часи (від лат. *regere* – управляти), надто важко пробивало собі шлях і у побутові, і у наукові дискурси і зазвичай «ховалося в тіні» національних держав. «Достатньо аморфну» концепцію регіону британський соціолог Ендрю Томпсон порівнював з хамелеоном³.

Сьогоднішній бум навколо вживання поняття «регіоналізм» легко пояснити інтенсивністю взаємодій на різних рівнях, серед яких регіональний парадоксальним чином увібрав у себе макро-, мезо- й мікропроцеси, феномени просторовізації й територіалізації, ставши символом, якщо використовувати формулу Р.Робертсона, «взаємопроникнення універсалізації партикуляризму й партикуляризації універсалізму»⁴.

У одних дослідників явища регіоналізму асоціюються майже виключно з позитивними конотаціями, бо розширюють простір децентралізації й створюють передумови самоорганізації на мезорівні, реально наближеному до потреб людини. Інші фокусують увагу на небезпеці відцентрових процесів, стимульованих регіоналізмом. Дехто, як, приміром, англійський політолог Д.Кумбс, схильний на цій підставі взагалі заперечувати конструктивний потенціал регіоналізму як політичної доктрини, бо, мовляв, чого варта дефініція, базована на нерозрізненні децентралізації як владної стратегії та сепаратизму як джерела загроз і засобу геополітичної інженерії?⁵

² *Китинг М.* Новый регионализм как возможность. Территориальное пространство в эпоху глобализации // Россия в глобальной политике. – 2008. – Т.6. – № 4. – С. 143-146.

³ *Томпсон Е.* Регионы, регионализация и регионализм у современной Европы // Глобализация. Регионализация. Региональная политика. Хрестоматия с современной зарубежной социологии регионов. – Луганськ, 2002. – С. 96.

⁴ *Robertson R.* Globalization: social theory and global culture. – London, 1992. – P.100.

⁵ *National identities: the Constitution of the United Kingdom* edited by Bernard Crick. – Oxford, 1991. – P. 148.

Такі міркування легко зрозуміти, але важче їх поділити. Тенденція до полісемантичності термінів – прикметна ознака нашого часу, а від принципів діалектичної «єдності протилежностей» серйозна наука ніколи не відмовлялася. Справді, розмаїття суспільних явищ, які прийнято вкладати в поняття «регіоналізм», здатне насторожувати. Ним позначають і принцип територіальної організації держави, і культурну специфічність регіонів, і рух за етнічні права, і сепаратистські прояви, і різні параметри транскордонного співробітництва. Попри свою розмитість термін «регіоналізм» не втрачає своєї когнітивної вартості, адже сфера його застосування не звужується, а, навпаки, розширюється. А отже, соціогуманітарії мають дбати не стільки про вибір зручної для власних дослідницьких завдань іпостасі регіоналізму, скільки про уведення різних варіантів цієї дефініції у певну систему. Вироблення системної теорії регіоналізму – справа часу і неабияких міждисциплінарних зусиль. Але будь-яке наближення до розв'язання цього масштабного завдання має сприяти глибинному розумінню тієї нової інституційної архітекτονіки, яка проходить випробування на європейському континенті і яка, сподіваємося, безпосередньо впливатиме і на вітчизняний економічний, політичний, культурний, інформаційний простір.

Дана стаття має на меті простеження етимології поняття «регіоналізм» на фоні еволюції уявлень про нього і відповідних теорій на протязі останнього століття. Цікаво проаналізувати, як геополітичні зміни на планеті змушували соціогуманітаріїв до перегляду не лише часткових пояснювальних схем, але й концептуально-методологічних основ дослідження регіоналізму. Не менш корисно, на наш погляд, придивитися до того, як антропологічний, лінгвістичний, культурний, історичний та інші пізнавальні «повороти» поступово змінювали кут зору на простір і територію – як «рамку-вікно» для дослідження процесів, що прокладають шлях до концептуалізації «просторової науки».

Класичні теорії регіоналізму: проблеми становлення

Свої перші імпульси теорії регіоналізму дістали в ході Французької революції. Вони постали у вигляді своєрідного, ще не до кінця усвідомленого протесту проти індустріального капіталізму і централізаторських тенденцій у політиці. Первинне теоретичне обґрунтування регіоналістські ідеї дістали у працях П.-Ж.Прудона. Саме йому чи не першому вдалося передбачити майбутню кризу національних держав. А як засіб запобігання їй він пропонував автономізацію Старого світу, фіксацію культурних відмінностей та забезпечення їх юридичного закріплення.

Утім, упродовж усього XIX ст. ідеї автономізації національних держав лишалися на маргінесі суспільної свідомості. Національні ідеї

базувалися переважно на обоженні державної влади, а отже, і апології майже нічим не обмеженого централізму. Ідея регіоналізму набула реальних обрисів лише в кінці XIX ст., коли з нею почали пов'язувати рух за етнічні права. Паралельно у ряді європейських країн з'явилися політичні течії, що виступали проти домінування етатизму в політиці, за перегляд структури центр-периферійних відносин. Але навіть потрясіння Першої світової війни не похитнули централістські основи державності в Європі. Навпаки, як констатував один з перших теоретиків регіоналізму італійський соціолог Л.Стурцо, мілітаристське безумство, що охопило світ, спонукувало до імітації централізаторства в політиці, яка прокладала шлях тоталітаризмові⁶.

І все ж саме на базі осмислення підсумків світової війни ідеї регіоналізму пробрили собі шлях у європейську політику. Теорія простору і його членування у першій половині XX ст. розроблялася переважно географами у геополітичному контексті. Пошук узагальнюючої методологічної категорії, здатної конкретизувати поняття простору, вівся паралельно німецькою (А.Геттнер) та російською (Л.Берг) географічними школами, але у першій він був успішнішим, оскільки спирався на антропоцентричний фундамент. З іменем А.Геттнера пов'язують обґрунтування хорологічної концепції, центральним контрапунктом якої виявилось поняття «територія» («простір»). В обстоюваному А.Геттнером хорологічному методі дослідження соціопросторових явищ акцент робився на територіальній диференціації – дослідженні закономірностей територіальних відмінностей, зв'язку явищ з місцем, територією, географічним простором. Л.Берг доповнив і модифікував хорологічну концепцію введенням хорономічного принципу, відповідно до якого ландшафт впливає на організми примусово, змушуючи їх переміщатися у просторі або пристосовувати тип своєї господарської діяльності до природних умов, створюючи нові конвергентні форми⁷.

А.Геттнер обґрунтував поняття «просторової науки», предметом вивчення якої є «природа окремих індивідуальних земних просторів і місць». Запропонований вченим погляд на географію як хорологічну дисципліну, що вивчає простори і просторові взаємовідносини, був його відповіддю на різноголосицю в географії щодо її місця у загальній системі світової науки та інтегрального об'єкта географічних досліджень. Далеко не в усьому бездоганна, ця відповідь відкривала нові шляхи осмислення наболілої проблеми. За Геттнером, географія могла бути землезнавством (природничою наукою) і країнознавством (наукою про людину) водночас, але перевагу Геттнер віддавав країнознавству. Відмовившись від ідей К.Ріттера, Геттнер утверджував об'єк-

⁶ Стурцо Л. Тоталитарное государство // Политэкс (СПб). – 2011. – Т. 7. – № 3. – С. 5-20.

⁷ Берг Л.С. Номогенез. – Пгр., 1922. – С. 180-181.

тивне сприйняття простору: останній у нього виступав синонімом «території» (країни) і «місця» (місцевості). Книга Геттнера у 1930 р. була перекладена російською мовою⁸, але її невдовзі піддали в СРСР нищівній критиці і цим значною мірою заблокували розвиток хорологічних підходів.

У міжвоєнний час поняття «регіоналізм» з'явилося також в арсеналі економістів і соціологів. Уведене в науковий обіг у кінці 20-х рр. у працях школи регіональної соціології, створеної Х.Одемом і Р.Венсом для дослідження американського Півдня, воно вживалося у найширшому контексті – як явище суспільного життя, як проблема управління, як феномен регіональності. Але якогось прикметного, чітко визначеного змісту цей термін у той час не мав.

Взагалі поняття регіональності ні у політичному, ні у науковому дискурсі аж до середини ХХ ст. не привертало помітної уваги. Доіндустріальна й індустріальна стадії розвитку західної цивілізації просто не потребували цілісної концепції регіонального розвитку суспільства, а етнічні групи й регіональні спільноти, за нечастими винятками, ще не були настільки потужними, щоб надовго розхитати фундаменти національних держав або змінити їхню геополітичну конфігурацію. Лише у контексті «Третьої хвилі» (метафора Е.Тоффлера) з'явилися дві групи сил, які посягнули на підвалини усталеного світоустрою. Одна з них, за Тоффлером, намагалася перенести політичну владу нижче від національних держав до субнаціональних регіонів та груп. Інші сили прагнули перенести владу вище, від держав до транснаціональних агенцій та організацій⁹. І ті й інші брали на озброєння гасла регіоналізму. Надалі цей термін поволив еволюціонувати то у напрямі розширення змісту (ідеологія і стратегія, спрямована на використання переваг регіону), то у напрямі його звуження (з актуалізацією проблем захисту мови, культурних особливостей, довкілля тощо).

У контексті такого, переважно економічно-захисного, бачення проблеми регіоналізму у США відбулася в середині ХХ ст. первинна концептуалізація регіональної науки. Її пов'язують зі створеною А.Айзардом у Пенсильванії кафедрою регіональної науки. Виникла на її основі Асоціація регіональної науки (Філадельфія) у 1960 р. отримала міжнародний статус, об'єднавши навколо себе фахівців різного профілю – економістів, географів, архітекторів, соціологів, психологів. Пропонований нею погляд на регіон не стільки як на об'єкт впливу державної економічної й соціальної політики, скільки як на суб'єкт дії відкрив можливості створення й реалізації багатопільових програм регіонального розвитку, в основу яких були покла-

⁸ Геттнер А. География. Ее история, сущность и методы. – Ленинград-Москва, 1930.

⁹ Тоффлер Е. Третья волна. – К., 2000. – С. 277.

дені принципи довгострокового планування і комплексного управління природними й соціальними ресурсами регіону. Застосування корпоративної моделі організаційно-економічної діяльності до регіону як соціально-територіального об'єкта довело свою перспективність і дало значну економію затрат за рахунок реалізації десятків соціальних проектів. На той час відповідні напрями наукових досліджень на Заході охоплювалися поняттями «теорія розміщення» (*theory of location*) і «теорія регіонального розвитку» (*theory of regional development*). Ані у сферу історії, ані у простір світової політики американські регіоналісти у той час не заглиблювалися.

Теоретико-методологічний фундамент для теорій регіоналізму був створений у Європі у контексті осмислення досвіду Другої світової війни. Його основою стала макроструктурна концепція С.Роккана і його школи, запропонована у 70-х рр. минулого століття. Теорія центр-периферійної полярності у їхньому баченні спиралася на розмежування моноцефальної та поліцефальної територіальних структур та двох типів периферійності – горизонтального (орієнтир: віддаленість) та вертикального (орієнтир: залежність)¹⁰. Концептуальна карта Європи, створена С.Рокканом, виявилася «відкритою моделлю», над її доповненням і вдосконаленням і до сьогодні працюють науковці у багатьох країнах¹¹.

Загалом 70-і роки виявилися етапними у переосмисленні відправного поняття «регіон». Саме у цей час регіон привернув увагу європейських науковців не стільки як одиниця територіального устрою, скільки як своєрідний соціум і водночас як новий політичний актор. Регіон почав сприйматися як своєрідний локальний хронотоп, із власними циклами розвитку, дифузними кордонами, більш або менш стійкими традиціями й культурними домінантами. Лишався по суті один крок до усвідомлення регіону як складної структурованої економічної й соціокультурної системи, і цей крок було зроблено переважно у рамках започаткованої Г.Зіммелем просторової соціології. Але і для істориків тут відкрилося майже безмежне поле для теоретизації й експериментаторства. Адже витоки регіональної специфічності почали простежуватися і у синхронному, і у діахронному ракурсі, а ступінь заглиблення в історичні пласти створював надійну базову основу для відображення регіонального чинника у загальних концепціях історичної еволюції, геодемоекономічної динаміки тощо.

¹⁰ Роккан С. Центр-периферийная полярность // Политическая наука (Москва). – 2006. – № 4. – С. 80.

¹¹ Див., напр.: Бест Г. История имеет значение: измерения и детерминанты национальной идентичности населения и элит европейских стран // Политика (Москва). – 2012. – № 2. – С. 22-23; Ильин М.В. Балто-Черноморская система как фактор формирования государств в Восточной Европе // Политическая наука. – 2008. – № 1. – С. 101-131.

Потік регіоналістських досліджень цього часу виявився «подібним до сонячного протуберанця: світ і світове академічне співтовариство ніби знов відкрили для себе вчення про регіони». Надалі будівництво європейського регіонального простору забезпечило регіоналістиці функцію «дисципліни-базису» для нового рівня інтеграційного процесу. Водночас вона стала затребуваною навчальною дисципліною на факультетах регіонального і міського планування, економіки, географії населення тощо¹².

Що ж до реальної ролі істориків у формуванні теоретичних основ регіоналізму, то аж до 80-х рр. минулого століття вона була невиразною. Історія здавна формувалася переважно як наука про часову динаміку суспільних змін, то ж не дивно, що у порівнянні з часовими просторовим параметрам в її структурі хронічно «не щастило». Подобається це нам чи ні, але історія ґрунтується на часовій послідовності, простір для неї – здебільшого лише тло, поле конфліктів і розламів. «Час, так би мовити, сам по собі набув історичної якості, – констатує Р.Козеллек. – ...Залежно від своєї тематики історик має справу з різними потоками часу, із взаємопроникненням або ж співзалежанням відповідних пластів із різними часовими характеристиками змін»¹³. Природно, що історія пишеться «по періодах», а категорії прискорення чи запізненого розвитку незмінно потрапляють у центр уваги.

Утім, доводить Козеллек, будь-яка історія розгортається у просторових координатах. Чому ж тоді історики довго уникали розгляду простору як структуроформуючого чинника і навіть історичне регіонознавство віддали на відкуп географам? Одну з причин цього автор вбачає у тиску геополітики – вона завжди вважала себе практичною наукою, своєрідним політичним консалтингом, і не часто дозволяла історикам «консультувати себе»¹⁴. Можна було б сформулювати проблему й конкретніше – тоталітарні режими надто дорожили своєю монополією на простір і не бажали ні з ким нею ділитися. Екскурси в історію територіальних поділів і переділів віталися лише тоді, коли робилися «на замовлення».

Відхід від традиційних західних передсудів виявився якнайтісніше пов'язаним із розхитуванням бінарної опозиції Схід – Захід, розпочатим книгою Е.Саїда «Орієнталізм» (1978). У баченні Саїда орієнталізм, навіть завуальований, з кінця XVIII ст. був породженням колоніалізму і перетворився у західний стиль панування, перекроювання Сходу й домінування над ним. Ця, за визначенням П.Берка, «гнівна» книга сприймалася як пристрасний заклик до іноземців –

¹² Ландабасо А.И. Теория регионалистики: европейский опыт исследования // Регионы и регионализм в странах Запада и России. – Москва, 2001. – С. 92-95.

¹³ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – К., 2006. – С. 323.

¹⁴ Там само. – С. 103, 109-110.

перестати розглядати східні культури через шори ворожості чи зверхності¹⁵. Природно, що вона не могла не вплинути радикально на тональність досліджень, пов'язаних із феноменом регіоналізму.

Процеси глобалізації і пов'язане з ними переосмислення співвідношення глобального й локального, як і помітний тиск постмодернізму, істотно змінили «кут зору» на місцеву історію як таку і на її спеціальні відгалуження. І справа не лише у простому зростанні інтересу до «протифаз глобалізації» – локалізації, регіоналізації, фрагментації. Значно важливіше то, що регіоналізм у своїх найрізноманітніших проявах сьогодні не лякає, а викликає підвищений інтерес як феномен постіндустріальної культури. Для істориків це відкриває можливості розширення дослідницького простору – адже «будівельні блоки», що сформували багато в чому уявлений глобальний світ, створювалися упродовж століть. Цей новий простір, якщо застосовувати «класифікацію потоків» А.Аппадурі, можна було б визначити як культурно-історичний, оскільки історія у найширшому розумінні – це історія культури у часі і просторі. При цьому простір і все, що з ним пов'язане, уже не розглядається як щось другорядне, меншовартісне, периферійне.

Новий сплеск інтересу до теоретичних проблем регіоналізму і у Європі, і у США був тісно пов'язаний зі вступом в активну фазу інтеграційних процесів. У «великих дебатах» 70-80-х рр. конкурували три «класичні» парадигми – неореалізм, неолібералізм та глобалізм, причому їхній загальний напрям відчутно переносився від проголошення держави головним суб'єктом міжнародної діяльності до визнання ключової ролі у цих процесах нових політичних акторів, у тому числі й регіонів. Поступово усі базовані на позитивістських підходах парадигми витіснялися постпозитивістськими, які брали на озброєння напрацювання соціології, антропології, лінгвістики, психології та інших суміжних галузей знання. Центральною категорією аналізу стає ідентичність, критичного перегляду зазнали проблеми суверенітету, безпеки, природи глобалізації. Оскільки жодна з конкуруючих в системі міжнародних відносин «класичних» парадигм не змогла передбачити швидкий крах «двополюсного світу», фокус досліджень дедалі більше переносився у площину пошуку відповідей на питання про життєздатність національних держав і далі – у сферу аналізу впливу недержавних суб'єктів політики. Фахівці-міжнародники фіксують у цьому зв'язку «загальне парадигмальне зрушення» – перехід до нових пояснювальних теорій, насамперед до соціального конструктивізму¹⁶.

¹⁵ Берк П. Историографическая антропология и новая культурная история // Новое литературное обозрение. – 2005. – № 75.

¹⁶ Копышев В.Н., Сергунин А.А. Теория международных отношений: канун новых «великих дебатов»? // Полис. – 2013. – № 2. – С. 66-78.

Помітний вклад у переосмислення концепту регіоналізму пов'язують із неофункціоналізмом Е.Хааса. В теорії регіональної інтеграції акцент робився на ролі недержавних суб'єктів, груп тиску, економічних агентів, сформованих на рівні регіону. При цьому основна увага зосереджувалася на внутрішній конфліктності цього процесу і запобіганні «непередбачуваним наслідкам». У ролі теоретичних запобіжників виступало, з одного боку, кейнсіанство (з обґрунтуванням можливостей втручання держави в економіку в разі виникнення диспропорцій), а з другого – запозичений з арсеналу католицизму принцип субсидіарності, що прокламував розв'язання проблем на найнижчому з можливих рівнів. Природно, що для обґрунтування ідей європеїзму широко використовувалися історичні паралелі, у тому числі негативні – з посиленням на сумний досвід релігійного фанатизму й міжконфесійних воєн у середньовічній Європі.

З теоріями регіональної інтеграції у систему соціогуманітарних наук прийшло нетрадиційне бачення діалектики частини і цілого, національного й регіонального. І якщо на питання «чи може ціле бути більшим, ніж сума його складових» більшість теоретиків готова була дати ствердну відповідь, то навколо визначення самої регіональної інтеграції дискусії не вщухали доволі довго. Мало хто у 70–80-х готовий був визначати її як стан, більшість теоретиків розглядала її як процес. Не було ясності і щодо того, як впливатиме інтеграція на унікальність нації, як співвідноситимуться її міждержавні й субдержавні рівні. Компромід відшукувався переважно в рамках теорії т.зв. функціональної інтеграції (Д.Мітрані, Ж.Монне). Йшлося про неприпустимість поспіху й натискних методів, заохочення «ініціатив знизу».

Складну взаємодію глобалізації й регіоналізації, яка виникає на основі взаємопроникнення цих, на перший погляд, протилежних процесів, уже згадуваний Р.Робертсон вклав у формулу «глокалізація», яка невдовзі здобула загальне визнання. За Робертсоном, глобалізація відбувається на двох рівнях – на рівні економіки, політики, ідеології домінують інтеграційні процеси, а на масовому рівні – регіоналізація та архаїзація. Внаслідок цього формування універсалістської глобальної культури проходить паралельно з консервацією широкого й різноманітного, інколи конфліктного, набору локальних культур. Цей процес стає непередбачуваним: людство може створити глобальне суспільство, а може спонтанно сповзти у «нове варварство»¹⁷.

Помітний вклад у переосмислення теорій регіоналізму був внесений французьким економістом Мішелем Альбером, який у книзі «Капіталізм проти капіталізму» виокремив дві моделі регіонального будівництва – англосаксонську (ліберальну) й рейнську (неоліберальну). Друга модель вирізнялася більшим рівнем соціальної відповідаль-

¹⁷ *Robertson R. Glocalization: time-space and homogeneity-heterogeneity / Ed. by M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson. – L., 1995. – P. 25-44.*

ності підприємців, вибудовуючись за принципом «спільної справи» (у Японії навіть – «виробничої родини»). Тому вона виявилася більш оптимальною за умов пошуку таких підвалин переосмисленого регіоналізму, які б забезпечували стабільність і взаєморозуміння.

На американському континенті процес концептуалізації регіоналізму вилився у системний перегляд теорій регіоналізму, які до кінця 70-х рр. перебували переважно на орбіті економоцентризму, підпорядковуючись майже виключно завданням розміщення продуктивних сил. Заслугу введення концепту регіоналізму у структуру аналізу світ-системної динаміки пов'язують з іменем Джеймса Розенау, який ще на рубежі 70–80-х рр. передбачав настання етапу транснаціоналізації як процесу розмивання державних кордонів, інтенсифікації товарного, культурного, інформаційного обміну між недержавними політичними суб'єктами. Проявлений при цьому інтерес до явищ поліцентричності, взаємодії процесів інтеграції та дезінтеграції підсистем на різних рівнях невдовзі вивів дослідника на аналіз «каскадних взаємозалежностей» у процесах глобалізації. Поняття «міжнародні відносини» він вважав застарілим, запропонувавши новий термін «постміжнародна політика» з виразними ознаками турбулентності й параметричних змін. Пропонуючи в одній з своїх останніх праць «зрозумілі підходи до незрозумілого світу», Розенау акцентував увагу на тому, що традиційні ієрархічні системи керованості на чолі з державами руйнуються, а отже, актуальними стають проблеми горизонтальної глобальної взаємодії на недержавному рівні. Перехід частини державної компетенції на «мультицентричний» рівень він вважав оптимальним.

Найбільший вклад у оновлення теорій регіоналізму Дж.Розенау вніс, запропонувавши новий термін «фрагмеграція», що органічно сполучав поняття «інтеграція» й «фрагментація». Сфера компетенції, яка виникає в ході їхнього взаємопереплетення, не безпроблемна – глобальне може наражатися на опір локального. Але саме природний процес взаємодії інтеграційних і диверсифікаційних процесів дає змогу говорити про фрагмеграцію як про явище, яке виходить поза межі глобалізації і за своїм змістом є ширшим за останню. На цьому фундаменті Розенау вибудовував теорії розмивання граней між зовнішньою і внутрішньою політикою, уводячи терміни «взаємного перетинання», «взаємного проникнення», «комплексної взаємозалежності».

Надалі теорії регіоналізму почали органічно вписуватися у новітні концепції інформаційного суспільства. У баченні М.Кастельса заміщення «простору місць» простором потоків супроводиться згортанням до рівня вузлів мережі також компетенцій територіальних сегментів, обмежених державними кордонами. Ті елементи системи, яким вдасться вирватися з своїх національних контекстів, за таких умов здобувають чимало переваг. Насамперед це стосується світового міста;

повноваження й компетенції урядів місцевого рівня (муніципалітетів), зосереджені навколо нових політико-економічних комунікацій, доволі часто виявляються більш конкурентоспроможними порівняно з національними урядами. Зміни, що вносяться внаслідок цих процесів в архітектуру світоустрою і логіку його розвитку, коригують просторову парадигму у напрямі перерозподілу ресурсів між центром і периферією, що неминуче підвищує роль регіонів і регіоналізму. Просторові метафори «вузлів», «воріт», «переплетень» дедалі частіше переносяться на рівень, проміжний між національним і локальним.

Коли говорять про політичний регіоналізм, завжди виникає спокуса зобразити його як елемент політичного торгу між центральними й регіональними елітами. У певних різновидах регіоналізму й справді можна при бажанні відшукати результат міжелітних оборудок або ж рудименти антицентрових, провінціалістських орієнтацій. Але продуктивніше розглядати регіоналізм як універсальний інструмент формування регіональної ідентичності не на фундаменті конфронтації, а на базі усвідомлення як спільних загальнодержавних, так і місцевих інтересів.

Саме таке бачення регіоналізму запропонував наприкінці ХХ ст. Е.Харрел. У його розумінні регіоналізм – це природний, органічний принцип територіальної організації економічних, соціальних, політичних і культурних процесів. У такому новому контексті його найпродуктивніше аналізувати у категоріях соціальної згуртованості етнічних, расових і мовних груп, що живуть разом; економічної взаємодоповнюваності тих господарських і промислових одиниць, які працюють на даній території; сумісності спільних цінностей, пов'язаних із культурою, релігією, історичними традиціями; політичної солідарності¹⁸. Оскільки регіоналізм, присутній у всіх типах сучасних суспільств, націлений на практичне використання можливостей, що випливають із їхнього природного територіального поділу, його доцільно розглядати як сприятливий чинник для раціонального використання ресурсів і організації влади. Регіоналізм може трактуватися також як певна ідеологія, базована на політизації регіональної ідентичності.

Регіоналістика, що сформувалася як наукова дисципліна на рубежі тисячоліть, мало нагадувала ту виниклу в середині ХХ століття регіональну науку, яка майже цілковито перебувала в економічному просторі і бачила своє основне завдання у науковому обслуговуванні оптимального розміщення виробничих потужностей. Пріоритетний інтерес до просторових особливостей економіки й територіального планування у ній зберігається, але регіональну науку на Заході вже розглядають переважно як подіум для діалогу представників різних

¹⁸ *Hurrell A.* Explaining in resurgence of regionalism in world politics // *Review of International Studies.* – Vol. 21. October, 1995. – P. 333.

соціальних наук, зайнятих регіональними дослідженнями й порівняннями (його організатором виступає Міжнародна асоціація регіональної науки)¹⁹. У регіональній аналітиці домінує соціокультурний підхід, у рамках якого регіон постає як колективна форма життя людей з інтенцією на самореалізацію й активну взаємодію з іншими територіальними структурами.

Предметні рамки діалогу постійно розширюються: в орбіту регіонального вивчення включаються «великі» регіони і навіть світові територіально-господарські системи; крізь призму регіоналізму розглядаються нині практично всі проблеми управління й менеджменту. Продуктивність існування регіональної науки і її відгалуження – історичної регіоналістики – на міждисциплінарному стику цілого ряду природничих і соціогуманітарних дисциплін уже ніким не оспорюється.

Тенденція, що існувала донедавна – до практичного ототожнення регіоналізму із сепаратизмом – відходить у минуле. Сьогодні це поняття є ціннісно нейтральним, хоч можливість трансформації регіоналізму у сепаратизм не відкидається. Але у такому разі нова якість, що виникає, значно точніше передається термінами «сецесіонізм» чи, приміром, «іредентизм».

Сьогодні, за умов активізації сепаратистських рухів у різних частинах світу, сепаратизм здебільшого розглядають як світоглядний принцип і політичну модель, базовані на визнанні пріоритету групових інтересів перед загальнонаціональними. Територіальна цілісність певного державного організму приноситься в жертву в ім'я забезпечування знехтуваних чи обмежених, на думку ідеологів сепаратизму, інтересів громадян, що живуть компактно на певній території. Очевидно, що під формулу сепаратизму легко підвести будь-який національно-визвольний рух і будь-яку форму постімперського облаштування території. Сепаратизм також може бути формою «збирання воедино» членів певної національної спільноти; ідеологією цього процесу виступає іредентизм.

Як правило, екстремістські активісти заперечують автономію чи напівавтономію як напівзаходи і закликають до відокремлення певної частини територій, оперуючи мотивами «справедливості» чи «визволення». Однак політологи і соціологи виразно бачать серйозні загрози, що створюються пропагандою сепаратистських ідей. Вітчизняний соціолог М. Степико ще у 2011 р. попереджав, що їх використання регіональною бізнес-елітою здатне призводити до поширення на локальному рівні «олігархічної» політико-економічної моделі та «регіональних» ідентичностей на кшталт «донецької»²⁰.

¹⁹ Докладніше див.: *Туровский Р.Ф.* О состоянии и перспективах политической регионалистики // Политическая наука. – 2011. – № 4. – С. 10-11.

²⁰ *Степико М.Т.* Українська ідентичність: феномен і засади формування. – К., 2011. – С. 199-202.

Загалом же, ще наприкінці ХХ ст. стало очевидно, що звичні критерії, якими прийнято визначати різновиди регіоналізму, уже не є достатньою мірою креативними. Розроблена Ф.Перроу теорія полюсів або «центрів росту» виявила чимало проблем, пов'язаних із виведенням регіонів на наднаціональний рівень, оминаючи національний. З'ясувалося, що «свобода дій» регіонів здатна обернутися новими ризиками й конфліктами. Саме це насамперед і стало стимулом для переосмислення центр-периферійних відносин і регіоналізму у контексті нових викликів.

Регіоналізм у глобальному світі ХХІ століття

Нашому поколінню випало жити у світі суцільної транснаціоналізації, яка є варіативним, суперечливим у своїй основі явищем. Постаючи у формі всеохопної глобалізації, вона водночас концентрує ресурси і децентралізує форми управління, уніфікує побут і диференціює потреби. Лінійний у своїй основі процес на наших очах вибудовує дивовижні ієрархії, руйнує усталені норми співжиття, створює інформаційні мережі, які невідомо змінюють життєвий простір людини.

Глибина, а головне – небачені раніше темпи зрушень на всіх рівнях соціальної взаємодії, накладені на реалії мікроелектронної революції, поставили під сумнів або взагалі зруйнували традиційні критерії факторів сили і влади, сформовані у період чітко вираженої біполярності. Відійшли в небуття теорії Першого, Другого і Третього світів, звичні уявлення про центр-периферійні відносини, постійно піддаються корекції ідеї суверенітету. Мережева форма суспільної організації трансформує суспільну ієрархію взаємин до такої міри, що «влада структури виявляється сильнішою за структуру влади»²¹. Світ перестав бути винятково державоцентричним, а отже, його безпека залежить великою мірою від нових політичних акторів і навіть від однієї людини, озброєної новітніми інформаційними технологіями.

Значною мірою нова динаміка зумовлена суттєвими змінами місця і ролі регіонального фактора у житті сучасних соціумів. Регіони не лише виразно виявляють прагнення до самодостатності й самореалізації, але й упевнено виходять у ролі нових політичних акторів на арену міжнародної взаємодії. І зовсім не випадково формування нових контурів геополітичного простору у загальнопланетарному масштабі відбувається сьогодні під виразним впливом переосмислених концепцій регіоналізму. В міру того, як нівелювалися поняття «наддержава», «сателіт», «Другий світ» тощо, розширювалася сфера дії нових понять – «центр сили», «світова політична динаміка», «полюс

²¹ *Кастельс М.* Становление общества сетевых структур // Новая индустриальная волна на Западе / под ред. В.Л.Иноземцева. – М., 1999. – С. 494.

багатополярного світу», «дисперсність», «регіональна система», «некеровані території». По-новому почала вибудовуватися ієрархія політичних суб'єктів, при цьому регіони різних рівнів (макрорегіони, мезорегіони, субрегіони) несподівано стали домінуючими структуроутворюючими одиницями глобального простору.

Неважко помітити, що реконфігурація й фрагментація сучасного світу відбувається за регіональним принципом; за цією ж парадигмою вибудовуються нові форми його структуризації. Вже сьогодні планетарну архітектуру дедалі частіше представляють як регіональну систему із власними підсистемами і специфічною ієрархією політичних суб'єктів. Регіон не просто є одним з ключових акторів у цій системі: він виступає як структуротворча одиниця глобального простору. А отже регіоналізм сьогодні – це вже не просто стратегія регіональних еліт, а насамперед потужний інструмент формування багатополярної й поліцентричної конфігурації міжнародних відносин і потужний важіль інтеграційних процесів.

У бельгійсько-російському дослідженні «Основи теорії і практики федералізму» сучасним модифікаціям і принципам регіоналізму відведено спеціальний розділ. Регіоналізм визначається як сукупність різних форм соціально-культурної й політичної самоідентифікації територіальних співтовариств, що «виявляють себе в ідеях, настроях, діях, тактиках, спрямованих на збереження самобутності регіону й підвищення його статусу у системі держав-націй». Наголошується на сутнісному зв'язку регіоналізму із формуванням регіональної свідомості – самобутнього духу населення регіону. З-поміж основних принципів регіоналізму акцент зроблено і на субсидіарності як праві регіону бути повноцінним суб'єктом на власній території і у складі структур, до яких він включений²².

Геокультурні підходи, трансформовані до сучасного контексту геополітики та геоeкономіки, створюють основу для формування нового образу регіонів, їхнього ресурсного потенціалу, територіальної структури з врахуванням географічних, мовних, культурних, релігійних особливостей та специфічної регіональної ідентичності. Якщо для геоeкономіки основоположними є поняття ринків, товарних потоків, в рамках геокультури особливої ваги набувають поняття культурних ландшафтів, мереж, антропоструктур, переміщень населення.

В сучасних теоріях глобалізації/глокалізації виокремлюється ряд ключових тенденцій – геокультурних мегатрендів. Це, по-перше, геокультурна поляризація, яка в геополітиці набуває вигляду «зіткнення цивілізацій» (С.Гантінгтон), а в геоeкономіці – «зіткнення устроїв» (А.Некlessа). По-друге, це геокультурна асиміляція (макдональдизація), гомогенізація культур, що здійснюється за допомогою поширення західних стандартів на всі сфери життя. По-третє, геокуль-

²² Основи теории и практики федерализма. – Leuven, 2005. – С. 84, 169.

турний ізоляціонізм у вигляді блоків, т.зв. санітарних кордонів тощо. По-четверте, геокультурна мозаїчність – диверсифікація багатоманітного світу людських культур. «Світ на наших очах перетворюється на складну мозаїку взаємопроникнених одна в одну транслокальних культур, які утворюють нові культурні регіони, що мають мереживну природу»²³. В Україні геокультурний ландшафт представлений рядом накладених один на одний історико-культурних та ідентифікаційних ареалів із виразним незбігом мовних, етнічних та конфесійних карт.

Не випадково глосарій регіоналізму поповнюється зі швидкістю, близькою до калейдоскопічної. З'явилися терміни «глобальний регіоналізм», «глобальна регіоналізація», «регіональна держава», «транснаціональний соціальний простір», «ренаціоналізація», «етногравітація» тощо. У документах ЄС еквівалентом поняття «регіональна політика» дедалі частіше виступає «політика згуртування» (*co-hesion policy*). Реалії XXI століття надали життєвого імпульсу і зовсім новій категорії – регіональна територіалізація. Нею позначають практику поділу світу на регіони в суспільних уявленнях у різних частинах світу. Штучність цих уявлень і їхня варіативність тепер уже не стає на заваді їхньому використанню у сучасній геополітиці й геокультурі. Фахівці-політологи констатують: сучасний світ перетворився на динамічний об'єкт, рівні якого поєднуються мережами інтенсивної взаємодії, часто «накладаються» один на одний, але все-таки лишаються сепарованими, утворюючи значно більш складну й суперечливу динаміку, ніж та, яка вкладається у поняття «глобалізація».

Глибину змін і темпи перетворень у сучасному світі зумовлює насамперед складна й суперечлива взаємодія глобальних, національних, регіональних, локальних факторів впливу, що передається нині формулою «неотурбулентності». Економічні й соціальні дистанції стають короткими, рух інформації прискорюється, процеси децентралізації поглиблюються. Ті механізми соціального аналізу, які у минулому столітті рекламувалися як нові, уже не в змозі відобразити усю складність взаємодії макро-, мезо- й мікропараметрів світової динаміки. Сучасні інтелектуально-політичні технології потребують якісно нових теоретико-методологічних узагальнень, базованих на осмисленні й репрезентації історичного досвіду у світлі викликів XXI століття.

Метафорою «турбулентні часи» позначають стан крайньої нестабільності світової економічної й політичної системи, зростання ризику її деградації і зруйнування внаслідок нового переділу світу. Не в останню чергу загальне зростання ризиків спровоковане інтенсив-

²³ *Онiщенко І.Г.* Міжетнічні відносини в Україні: геополітичні, гео економічні та геокультурні фактори впливу // *Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи.* – К., 2004. – С. 156-157.

ними міграційними процесами, які розглядаються багатьма аналітиками як потужна антисистемна сила, що сприяє переродженню європейського лібералізму у свою протилежність – бюрократичний фундаменталізм. «Наслідком бюрократичного фундаменталізму з його всепоглинаючою жадібністю, пристрасною до кодифікації всього і вся, що ставить неперехідні бар'єри для соціальних ліфтів, є величезна кількість людей без коренів, «перекоти-поле». Поява сучасних бурлак, частина яких деградує до рівня вандалізму й варварства, є зворотним боком ліберального проекту глобалізації, який за допомогою інструменту «вільного ринку» виключив мільйони людей з цивілізованого світу»²⁴.

О.Кирилова вкладає у формулу «розставання з хронотопом» і готовність сучасної людини до просторової мобільності, і феномен ментального «невстигання» за технічним оснащенням повсякденності. Багатьом доводиться жити на руїнах звичних культурних форм, і тому розставання з місцем стає невід'ємною частиною соціокультурної самоідентифікації суб'єкта. «Культура розставання – це не ситуативна розлука з місцем чи людиною, це свідомий жест сепарації, виробництва кордону». А проблема «неукорінення» притаманна тією чи іншою мірою усім культурам. У більшості випадків людина прагне вирватися з певного ґрунту, і тоді проблема зміни місця проживання перетворюється у життєве завдання суб'єкта. «Максималізм повного розриву, відриву від коренів породжує перекати-поле, степовий образ»²⁵.

Британський історик Тімоті Гартон Еш констатує: приблизно 2042 р. у США білі «не іспанці» (не іспаномовні) опиняться у меншості щодо інших етнічних груп. Турко-німці, пакистано-британці, мексико-американці, камбоджо-канадці, китає-австралійці почуваються належними до двох світів навіть більшою мірою, ніж італо-американці початку ХХ ст. Їх не можна охарактеризувати за якимсь одним ідентифікатором, за ознакою культури, етнічності, релігії тощо, не допомагають і спеціально винайдені колективні маркери («іспаномовні», «афроамериканці»). У Британії близько мільйона людей ідентифікують себе як людей «змішаної» ідентичності. Тим часом «давно спостережено, що проблеми конфліктної ідентичності чи культурної шизофренії можуть бути найгострішими в другому чи третьому поколінні».

У баченні Еша, мультикультуралізм, визначаючи ідентичність за культурою, доволі часто не враховує розмаїтість у серці й розумі однієї й тієї ж людини. Нині часто критикований мультикультуралізм – термін із невизначеним змістом, відмінним у різних країнах. Але від-

²⁴ Яницкий О.Н. «Турбулентные времена» как проблема общества риска // Общественные науки и современность. – 2011. – № 6. – С. 156-157.

²⁵ Кирилова О. Расставание с хронотопом // 60-я параллель. – 2011. – № 4.

повідні політичні практики скрізь мали неліберальні наслідки, уможлививши розвиток «паралельних суспільств» чи «субсидованої ізоляваності». «Хоч як болюче буде тим, хто пов'язав свою академічну кар'єру з мультикультуралізмом, цей термін треба викинути на концептуальний смітник історії». Натомість автор пропонує власну формулу «поєднання свободи і розмаїття» з п'ятикутником ліберальних чеснот: включеністю, ясністю, послідовністю, рішучістю, вільнодумністю²⁶.

За даними ЮНЕСКО, за межами своїх країн живе й працює понад 232 млн людей. Це – найвищий рівень еміграції за всю історію людства. Кошти, які емігранти перераховують своїм близьким – 400 млрд доларів – майже вчетверо перевищують суму щорічної допомоги багатих країн бідним.

Україна опинилася на перехресті континентальних міграційних потоків, але поки що, за висновками аналітиків, не навчилася їх контролювати. За даними чеської дослідниці Марії Луптакової, яка вивчала міграційні процеси в Україні 2008 р., в Україні від початку нового століття перебуває від 800 тис. до 1,6 млн нелегальних мігрантів. Кількість людей, що в'їхали до країни, з розрахунку на душу корінного населення у 25 разів перевищує європейську норму. Комісія ООН поставила Україну на четверте місце в світі за обсягом внутрішньої консервації мігрантів. Але Україна, на відміну від країн ЄС, не має власної міграційної політики, і саме ця практична відсутність знижує рівень її співпраці з Європою у проблемах безпеки²⁷.

Міграційні анклави – порівняльно новий об'єкт світових соціологічних досліджень, базованих на дослідженні різних типів функціональності і різних темпосвітів. Зворотньою стороною глобалізаційних процесів може бути виникнення некомунікабельних просторів і нових анклавів – своєрідних «утрачених місць». Особливу увагу привертає ефект «часового дисхронозу»: в одному соціумі можуть співіснувати люди, що живуть у різних темпосвітах. Звідси й нові амбівалентності. Коли якась частина суспільства не справляється з наростаючими швидкостями змін та нездатна адаптуватися до ускладненої соціальної динаміки, вона створює ризик наростання інцидентів, пов'язаних із «людським фактором». «Новий рефлексивний імператив» (термін М.Арчер) ставить на порядок денний як мінімум два завдання: плюралізації культур мислення та конструювання нової культури управління²⁸.

²⁶ *Еш Т.Г.* Свобода vs розмаїття: ліберальна пентаграма спільного життя // Критика. – 2013. – Ч. 1-2. – С. 3-6.

²⁷ *Прилико О.* Міграція та здоров'я нації // День. – 2013. – 18-19 жовтня.

²⁸ *Кравченко С.А.* Динамика современных социальных реалий: инновационные подходы // Социс. – 2010. – № 10. – С. 14-25.

Новітні тенденції в системі соціального знання базуються на ідеях контекстуальності, які виходять із визнання вирішального впливу культурно-історичного середовища на розвиток соціумів. Соціогуманітаристика поволі відмовляється від пошуку універсальних моделей репрезентації, віддаючи перевагу у компаративному аналізі дослідженню рухливих контекстів людського буття у більш чи менш замкнених ареалах. У різних наукових школах іде посилений пошук наукової мови, здатної відтворити в історичній ретроспективі локально-просторову самотність обмеженої кордонами території і водночас запропонувати критерій зіставлення різних культурно-історичних типів. Порівняння, зв'язки, взаємообмін, перехресні впливи постають у ролі домінуючих об'єктів у предметному полі як глобальної, так і регіональної історії. Компаративи витісняють організовані за національною ознакою наративи, а місце метафоричних стратегій в інноваційній культурі наукового мислення впевнено займають базовані на наукових критеріях інтегральні парадигми. Відмова від ідеї центральності й нормативності західної інтелектуальної традиції супроводиться ідеєю рівноцінності усіх історичних культур. Сучасна постмодерністська історіографія постійно демонструє вихід поза межі національних кордонів і тенденцію до розгляду Заходу всього лиш як одного з численних культурних та інтелектуальних світів²⁹.

Для істориків у цій новій розстановці політичних акцентів особливо цікавою уявляється дедалі частіше озвучувана ідея проникності національно-державного рівня суспільної організації й перспектив, що відкриваються на рівнях метарегіональної й транскордонної взаємодії. І хоч поки що не йдеться про серйозні загрози національно-державному суверенітету, ідея малоприматності нації-держави як рамки-вікна у соціогуманітарних дослідженнях формулюється доволі чітко. Якщо послухати, приміром, німецького теоретика-прогнозіста Ульріха Бека, доведеться переглядати всю систему взаємопов'язаностей та взаємозалежностей у світі. У глобалізації він бачить подвійний виклик – і для звички мислити у категоріях національної держави, і для розуміння дихотомії інтернаціонального й національного взагалі. В епістемологічному, методологічному плані, вважає він, ми вже не можемо говорити про суспільства чи політичні простори так, як говорили раніше. Потрібно бути реалістами – з глобальними викликами неможливо справитися в рамках окремих держав. Тому для Бека категорично неприйнятна аксіоматика методологічного націоналізму – звичка вважати рамки національно-територіального, «тісного переплетення кордонів та історії» визначальними для наукового аналізу соціальних, економічних, політичних і культурних процесів.

²⁹ Див.: *Воробьева О.В.* Истории историографии конца XVIII – начала XXI в. в свете книги Г.Иггера и Э.Вана «Глобальная история современной историографии» // Диалог со временем (Москва). – 2011. – Вып. 37. – С. 45-65.

Лише космополітичний підхід, на його думку, долає дуалізм між універсалізмом та партикуляризмом, інтернаціоналізмом і націоналізмом, глобалізацією й локалізацією. А для тих, кого ще лякають пов'язані з терміном «космополітизм» запроваджені Сталіним негативні конотації, він не втомлюється роз'яснювати: поняття космополітизм у його баченні включає в себе не лише універсалізм, але й націоналізм і транснаціоналізм; він цілком сумісний з визначенням множинності ідентичностей і культур. Це просто погляд на себе очима інших³⁰.

Критику методологічного націоналізму, наголошує Бек, не варто плутати з тезою про кінець національних держав. Останні будуть процвітати або трансформуються у транснаціональні. Йдеться про інше: соціальні науки не повинні використовувати територіально обмежені кордони національних держав як точку відліку в соціальному аналізі. Адекватну відповідь на виклики глобалізації вони можуть дати лише в рамках космополітичного повороту, на основі визнання космополітичної перспективи.

Але якщо національна держава втратить у найближчому майбутньому функцію поняття-дискриптора у тезаурусі соціогуманітаристики, яке поняття найімовірніше прийде йому на зміну? Ризикну передбачити, що цим поняттям буде регіон. Адже космополітична перспектива, хоч якою привабливою вона може бути, потребує опорних елементів членування простору, співмірних із загальною категорією «місце». Географічний простір (і його образ) набуває реальних обрисів лише тоді, коли він структурований. Універсальним інструментом типологічного аналізу цієї структури може бути система понять мезорівня, проміжного між національним і локальним. А ключове поняття мезорівня, за всієї його «розмитості» й полісемантичності – регіон. Саме воно є найбільш придатним для ролі «рамки-вікна» в сучасних системах соціального аналізу. Цілком правомірним у наш час визнається і погляд на регіон як на соціально й інтелектуально сконструйований «живий» простір, кордони якого визначаються не географічними параметрами, а спільною ідентичністю³¹.

Утім, як зауважує Л.Репіна, суперечки навколо дефініцій теоретичного «регіонобудівництва» лишаються малопродуктивними і ризикують затягнутися – не в останню чергу внаслідок рухливості й мінливої конфігурації кордонів регіональних співтовариств. Сучасні

³⁰ Преодолевая «методологический национализм». Из беседы П.А.Цыганкова и У.Бека; Бек У. Жизнь в мировом обществе риска: космополитический поворот // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2012. – № 5. – С. 28-52.

³¹ Макарычев А. Глобальное и локальное: меняющаяся роль государства в управлении пространственным развитием // Политическая наука. – 2003. – № 3. – С. 14.

кордони для цієї мети непридатні, а «знайти якийсь бездоганно нейтральний термін неможливо в силу історико-культурної «прив'язаності» усіх понять, присутніх у світовій і вітчизняній історіографії». Термін «регіон/регіональний» – як найбільш нейтральний з усіх наявних – правомірно стає загальноприйнятним у міжнародному, науковому співтоваристві. Насамперед тому, що дає можливість вербально представити відмінність наукового підходу від укорінених у національних традиціях історико-культурного краєзнавства схем. Наукова парадигма локально-регіональних досліджень, на переконання дослідниці, розвивається як антидот від «націоналізації минулого». Професійний інтерес до регіональної історії вона пояснює більш загальним процесом децентралізації історичної перспективи, а також визнанням ролі соціокультурного фактора у процесах регіональної модернізації³².

Очевидно, що осмислення всього комплексу проблем, пов'язаних із територіальністю та її демаркаторами, можливе сьогодні лише на основі нової цивілізаційної парадигми глобального розвитку, в рамках «нової просторової науки», контури якої вимальовуються на перетині глобалістики й регіоналістики, культурної антропології й гуманітарної географії. Врівноваження часових параметрів, що традиційно домінували в історичному пізнанні, просторовими координатами визначило сутність «просторового повороту», який після новаторських праць Е.Саїда та Е.Соджі поповнив ряд когнітивних поворотів, що упродовж кількох десятиліть істотно змінили напрям соціогуманітарних досліджень. У цьому переосмисленому просторі нового звучання набули проблеми межовості, граничності, кордонів.

Переосмислення загальних проблем простору в системі соціогуманітарного знання відбувається у контексті виникнення транснаціональних соціальних просторів, синхронно з реконфігурацією усіх просторових відносин. Німецький соціолог Людгер Пріс вклав цей процес у формулу руйнування географічного простору, який у його баченні не ідентичний соціальному: «соціальні простори... мають скоріше мультилокальний, ніж винятково географічний зв'язок». Процеси глобалізації розширили двобічне взаємопроникнення географічного й соціального просторів, не змінюючи їх самих. Появу транснаціональних соціальних просторів Пріс пов'язує з міграційними процесами – транснаціональний простір став водночас трансмігрантним – плюролокальним полем діяльності, який існує над- і поза соціальними контекстами національних суспільств³³.

³² Ретина Л.П. Историческая наука на рубеже XX – XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. – М., 2011. – С. 176-183.

³³ Пріс Л. Руйнування соціального і географічного простору. Міграція між США та Мексикою і виникнення транснаціональних соціальних просторів // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. – С. 358-379.

Підходи Пріса відштовхуються від модних свого часу «контейнерних концепцій» і на них спираються. Але бачення «контейнерів» у нього більш гнучке – вони можуть розширюватися чи звужуватися з включенням чи виключенням націй-держав. Доволі цікавим є те, що з подачі Пріса нового дихання набуває поняття «інтернаціоналізація» (як можливість інтенсифікації зв'язків між «контейнерами»), а також окреслюються межі застосування понять «супранационалізація», «ре-націоналізація», «транснаціоналізація» тощо.

Історикам у цьому контексті довелося переглядати головну парадигмальну основу структурування просторового знання – концепцію «трьох світів». Спочатку з пропозицією радикально переосмислити доктрину євроцентризму (аж до пропозиції «провінціалізувати Європу» у Д.Чакрабарті) виступив ряд інтелектуалів Сходу. Надалі вже європейські теоретики історії заговорили про необхідність пошуку альтернатив доктрині Другого світу, яка втратила свій евристичний потенціал із розпадом СРСР. Зрештою під сумнів був поставлений увесь технократичний у своїй основі ідеал економічної модерності – як у традиційних поглядах на колоніалізм, так і у дослідженні механізмів впливу радянського досвіду на власну периферію.

Проблема пошуку заміника поняття «Другий світ» виявилася важкорозв'язною. Керівництво колишньої Американської асоціації сприяння слов'янським дослідженням, яка змінила свою назву на більш широку (Асоціація словянських, східноєвропейських і євразійських досліджень (ASEEES), запропонувало як узагальнюючий заміник термін «Євразія», але наразилося на неоднозначну реакцію. І хоча цей термін поступово утверджується у західних аналітичних центрах (у багатьох університетах Євразія входить до списку регіональних специфікацій), колишні балтійські республіки, як і Молдова, Білорусь, Україна відносити себе до Євразії не поспішають. Останнім трьом значно більше імponує символічний жест «The Guardian», яка у серпні 2011 р. назвала їх «пограниччям Європейського Союзу».

Можна, зрозуміло, погодитися з президентом асоціації Брюсом Грантом, – у пошуку нового терміна варто бути насамперед аналітиками й дослідниками, а вже потім патріотами. У його інтерпретації «Євразія» – це метафора на означення стану фундаментальної гібридності й взаємозалежності, самопроголошеної інакшості і відкритості різному досвіду, заперечення жорстких схем провінціалізації, маргіналізації й дискурсивного підпорядкування. І все ж його емоційну заяву «ми всі євразійські»³⁴ не готові розділити навіть ті, хто добре розуміє необхідність подолання традиційних уявлень про метрополію й периферію, базованих на критеріях віддаленості й підпорядкування.

³⁴ Грант Б. Мы все евразийские // *Ab Imperio* (Казань). – 2011. – № 4. – С. 21-34.

Очевидно, що дискусії навколо переіменування колишнього простору «Другого світу» триватимуть. Нова дефініція виявиться життєздатною лише у тому разі, якщо не передбачатиме апологетизації будь-якого досвіду, вибудовуючи паралелі чи протиставлення за ознаками самоцінності й самодостатності інакшості. Бінарні опозиції на основі економічних, політичних, культурних, ідеологічних дихотомій поступаються місцем аналізу різних сценаріїв модерності, їх взаємних проєкцій і конкуренції. Це дає змогу не лише краще зрозуміти базовані на принципах колоніалізму чи радянського домінування механізми тиску, визиску, пристосуванства, але й виявити в них ті ознаки раціональності, які забезпечували їм життєвість упродовж тривалого часу. А також поряд із соціальними процесами досліджувати соціальні уявлення й міфологеми, що їх підкріплювали. А це відкриває додаткові шляхи до осмислення просторових конфігурацій різних ментальностей та ідентичностей.

Для характеристики змін у підходах до співвідношення часових і просторових параметрів суспільного буття польська дослідниця Ева Доманська уводить термін «постгуманітаристика» (хоч і вважає його доволі незграбним). Префікс «пост» застосовується у даному разі для визначення такого зближення гуманітарних наук з природничими, коли проблема «композиції спільного світу», складеного з людських і не-людських форм життя, осмислюється не лише в категоріях глобалізації, а у й космічній, планетарній перспективі. У оновлених пояснювальних схемах теорії конфлікту поступаються місцем теоріям співпраці та співіснування, а панівне донедавна поняття травми як підстави творення індивідуальної та колективної ідентичності – поняттям емпатії, запозиченим з нейронауки. Така реконфігурація потребує зменшення інтерпретаційних рамок, причому точкою співвіднесення проєктів, що реалізуються на основі нових підходів, дедалі частіше виступає біологія. Гуманітаристика, про яку йдеться, може бути охарактеризована як екологічна, багатовидова та неантропоцентрична – хоч у даному разі вихід поза межі антропоцентризму не означає відмови від антропоморфізму, «бо ми здатні пізнати світ лише з людської перспективи»³⁵.

Якщо простежити у цьому контексті зміни у тезаурусі регіоналізму, то неважко побачити, як вертикальну модель знання замінює горизонтальна – з особливим інтересом до проблеми «пов'язань і взаємозв'язків» (*interconnectedness*), а також мереж, поза якими не може існувати жоден організм. Новий тезаурус вибудовується навколо плоских альтернатив (*flat alternatives*) і реляційних підходів (*relational approaches*), а в ролі основних понять фігурують горизонтальні взаємини, асоціації, цілості (*assemblages*), симбіотичні зібрання (*symbio-*

³⁵ Доманська Е. Куди прямує сучасна гуманітаристика? // Український гуманітарний огляд. – Вип. 16-17. – К., 2012. – С. 116-131.

tyczny zbiorowości), сплетіння (*entanglement*). Утім, якщо пильно придивлятися до нових підходів (один з них пропонує Кваме Ентоні Аппіа у книзі про космополітизм³⁶) легко помітити, що йдеться по суті про етичні принципи толерантності й доброзичливості у спілкуванні з Іншим. Про «емпатичну цивілізацію» в епоху глобальних криз пишуть як про своєрідний ідеал у спілкуванні представників різних рас і націй; з'явився й термін *homo empathicus* на означення зрілої й толерантної людини.

Якщо ж говорити у цьому контексті про сучасний етап конвергенції наук і технологій, то пошук іде у напрямі доповнення нано-, біо-, інфокогнітивних технологій соціально-гуманітарними. Політологами запропонована, приміром, нова концепція світової політичної динаміки, яка передбачає розгляд змін та їхніх рушійних сил на різних рівнях – не лише глобальному, але й регіональному, локальному, індивідуальному тощо. Доволі показовий з цього погляду заголовок однієї з книг Джеймса Розенау – «Динаміка по той бік глобалізації»³⁷. Дихотомія «глобального, що утверджується» (*affirmative global*) і «локального, що чинить спротив» (*resistant local*) у баченні Розенау перебуває не в різних площинах, а в системах одного рівня. Глобальні процеси культурного обміну і локальні процеси релігійної радикалізації відбуваються паралельно і у прямій залежності одні від одних.

Сьогодні уже для всіх очевидним є той факт, що за умов глобалізації взаємодія країн, які мають спільний кордон, набуває нових обрисів і нових форм. Проблема кордонів і порубіжних територій виступає водночас як просторово-політична, національно-регіональна, семантична, екзистенційна, термінологічна. Із цієї багатоаспектності випливає не лише складність завдань класифікації, але й утрудненість оціночних критеріїв для визначення рівнів ризикогенності. Соціальних підходів тут явно замало; підключення до систем аналізу психологічних критеріїв теж не гарантує охоплення проблеми в усій її складності й неоднозначності. У зв'язку з ускладненням екологічної ситуації на порубіжжях, викликаній поміж іншим антропогенним руйнуванням застарілих екосистем, важко піддаються розв'язанню екологічні конфлікти, чим покликана до життя нова галузь соціальної аналітики – екологічна конфліктологія. Вона тісно корелює з історичною регіоналістикою, оскільки соціальну й культурну природу ресурсних, психологічних та інших конфліктів на порубіжжях неможливо зрозуміти, не звертаючись щоразу до напрацьованих соціальної історії, історії суспільних уявлень, дослідження місцевих традицій тощо.

³⁶ Appiah K.A. *Cosmopolitanism: Ethics in a world of strangers*. – New York, 2006.

³⁷ Rosenau J. *Distant proximities: Dynamics beyond globalization*. – Princeton, 2003.

Діахронічний підхід, який регіоналістика запозичує з історичної географії, виходить з необхідності пов'язати історичні зрізи і визначити загальні тенденції розвитку певного просторового об'єкта – його походження, послідовність і стадіальність змін, інерційність еволюційних процесів. Особливий інтерес виявляється при цьому до проблем фізико-географічного та економічного районування, історії освоєння території, особливостей природокористування, комунікацій, топоніміки.

Зрозуміло, що геополітичне бачення світу, яке базується не лише на гегемоністських доктринах, але й на усвідомленні важливості притаманних кожному соціуму культурних традицій, ще довго визначатиме атмосферу взаємовідносин на планеті. Для регіоналістики, проте, уявляються важливими ті нові нюанси, які у ньому з'явилися. Дискурсивна (критична) геополітика формується навколо категорій геополітичної і етнополітичної культури. Оскільки світ вступив у еру глобальних трансформацій, наближення до осмислення його перспектив можливе лише на ґрунті врахування складної динаміки доцентрових і відцентрових процесів, нового бачення ролі кордонів (з осмисленням їх бар'єрних і контактних функцій), налаштованості на толерантність і транскордонну співпрацю.

Один з головних напрямків новітнього методологічного синтезу полягає у поєднанні світ-системного й цивілізаційного підходів, у тому числі й у дослідженні процесів регіоналізації. Йдеться про новий рівень соціального аналізу: регіоналізація розглядається як зворотній бік процесів глобалізації у контексті формування регіонально-цивілізаційних об'єднань, що перебувають у процесі динамічної взаємодії.

На думку російських географів, перенесення фокусу географічних досліджень на проблеми простору є початком формування *нової дослідницької парадигми*. Адекватно сформулювавши проблему простору, вважають вони, географія прислужилася цілому сімейству суміжних наук. Зокрема, саме у предметному полі регіоналістики вона зробила помітний крок назустріч історичній науці. Поняття хронотопу органічно включає і просторові, і часові параметри людського буття. Специфічність культурної географії у тому й полягає, що вона не може існувати без заглиблення у минуле.

Постнекласичні моделі світоустрою заперечують можливість довготривалої дії своєрідного уніполю – глобального центру сили. Рівень хаотизації, спричинений не в останню чергу явищами «детериторіалізації» капіталу і зміщення фокусу центр-периферійних відносин, зростає, руйнуючи уявлення про системність як таку. Фахівці констатують множинність зв'язків «зверх кордонів» (М.Хардт, А.Негрі), організаційну конгломеративність (М.Чешков), «керований хаос» вкупі з формуванням «нестационарної системи світових зв'язків» (А.Некlessа). Системний підхід як методологічний принцип хоч і не відкидається, але істотно трансформується в напрямі від лінійно-прогресистських моделей до моделей нелінійних динамічних систем.

Діалектика складної взаємодії понять «глобалізація» й «локалізація», вкладає Р.Робертсоном у гібридний термін «глокалізація», зводиться по суті до включення локальних співтовариств і територій в розгалужену мережу світового господарства й відповідної політики. На практиці це означає, що регіональна політика на рівні держави й мобілізація ресурсів на рівні регіону органічно вписуються в систему міжнародного господарського регулювання, зовнішньоекономічних і дипломатичних відносин. Тому дискурс трансграничності уже неможливо собі уявити без використання терміна «глокалізація» й похідних від нього.

Глобалізація й глокалізація, як і субглобалізаційні рухи, що сприяють зближенню різнокультурних суспільств, розглядаються як дві сторони єдиного процесу, що відбувається на різних рівнях. При цьому здатні виникати «треті культури», водночас може закріплюватися закритість у вигляді анклавних співтовариств. Термінами «гроубалізація» (наростаюча глобалізація з трансформацією глобального у локальне) та «гло-локал-анклавізація» позначається ускладнення соціокультурної динаміки сучасних соціумів.

Специфічний інтерес до локалістики у соціогуманітарних дослідженнях потягнув за собою відмову від еволюціонізму в аналізі культурних феноменів і перехід на позиції функціоналізму. Культури, ієрархія яких у лінійних підходах вибудовувалася за принципом «від примітивних до високорозвинутих», тепер постають як втілення «інакшості», з якою усім доводиться рахуватися. Типологічний, локально-цивілізаційний підхід до культури допомагає долати ідеологічний монізм, притаманний формаційному підходу, прокладає шлях до створення синкретичної, багатомірної картини історичного процесу. Людина як носій локальної культури постає у широкому соціальному контексті й у стані постійного діалогу між різними культурними традиціями.

На цьому ґрунті на Заході успішно розвивається школа «критичної геополітики», яка розробляє концепції нових вимірів безпеки з орієнтацією не стільки на територіально-географічне, скільки на інтерсуб'єктивне бачення простору. Можна навіть говорити про те, що цей уже доволі усталений на Заході напрям докорінно змінює уявлення про сутність і функції геополітики як наукової дисципліни. Оновлюються навіть її «класичні» різновиди – неокласичні підходи уже не уподібнюють, як правило, державу живому організмові. Примітивний географічний детермінізм відходить у минуле; водночас на першому плані опиняється значимість людського капіталу, структура й конкурентоздатність національних економік, місце країни у глобальних мережевих структурах тощо. Однак державна територія і кордони у неокласичних підходах все ж лишаються визначальною даністю.

На відміну від неокласичних підходи «критичної геополітики» (її ще називають «конструктивною» або «активною» політичною географією) фокусують увагу на проблемах геополітичної культури, симво-

лах, образах, уявленнях громадян про «природні» та «історичні» кордони тощо. За Дж.Тоалом, пріоритетними сферами досліджень тут виступають національні традиції, геополітичні дискурси, просторові концепції в різних культурах (включно з концептами «місце», «район» тощо). Пошук відповідей на питання «що?», «де?», «хто?», «чому?» виявляється особливо продуктивним на матеріалі перехідних історичних періодів, у контексті взаємодії «своїх» і «чужих». За такого підходу простір виступає не як нейтральна для людини категорія – певні регіони стають національними символами, мобілізуються усі історико-культурні ресурси місця³⁸.

Особлива увага звертається на зміну рівнів просторової організації сучасного світу та характеру ієрархічності світ-системних зв'язків, появу нових різновидів регіонів (мета-, мезо-, трансрегіони) тощо. А основою структурування такого простору виступають диференціації – відмінності, сформовані в процесі історичного розвитку різними культурними практиками.

«Старий» і «новий» регіоналізми: точки дотику й розмежувань

Останнє десятиріччя ХХ ст. стало, отже, періодом істотного переосмислення усіх просторових парадигм. Регіоналізм постав у зовсім нових модифікаціях – європейський на фундаменті пріоритету прав особи над правами й інтересами будь-якої спільноти, американський – на основі перетворення периферії на полюси високих технологій, східний – на ґрунті заперечення євроцентризму. Терміном «новий регіоналізм» спочатку позначалися європейські варіанти транскордонного співробітництва, але невдовзі це поняття набуло розширеного трактування.

Орієнтація на розмежування «старого» й «нового» регіоналізму як методологічний підхід означає прагнення проаналізувати регіоналізм комплексно, «одразу в площинах державних та міждержавних взаємодій між міжнародними, субнаціональними та транснаціональними акторами»³⁹. Як поліфункціональне загальносистемне явище регіоналізм проявляється в усій системі міжнародних і внутрідержавних відносин. Нині він сприймається як загальна тенденція світового розвитку, яка охоплює різні феномени суспільного життя й може набувати різних організаційних форм. Політичним стимулом для нього може бути необхідність зміцнення чиїхось геополітичних інтересів («імперська» версія), мінімізації впливу конкуруючої держави (версія «балансу сил»), створення системи колективного захисту чи регіональних комплексів безпеки (версія

³⁸ Докладніше див.: *Колосов В.А.* Критическая геополитика: основы концепции и опыт ее применения в России // Политическая наука. – 2011. – № 4. – С. 31-52.

³⁹ *Константинов В.* Еволюція наукових підходів до дослідження феномену регіоналізму в міжнародних відносинах // <http://vuzlib.com/content/view/1212/74>

«гегемоністської стабільності») тощо. У внутрідержавному вимірі регіоналізм може виступати як регулятор збалансованості регіональних інтересів, а може відображати й сепаратистські устремління. Така багатоаспектність не повинна, однак, відбиватися на науковому інтересі до проявів регіоналізму; навпаки, вона має їх стимулювати. Бо деструктивного спрямування вони набувають саме там, де їхня природа осмислена недостатньо.

Як політичний рух і як певний набір вимог регіоналізм, за М.Кітінгом, може набувати найрізноманітніших форм, оскільки він завжди пов'язаний із конкретними ідеологіями – від крайньо правої до крайньо лівої через лібералізм, соціал-демократію, християнську демократію. Із певною мірою спрощення Кітінг виділяв шість типів регіоналізму. *Консервативний* регіоналізм найтісніше пов'язаний з місцевими традиціями і здатен противитися модернізації. *«Буржуазний»* регіоналізм в індустріальних і економічно розвинутих регіонах, навпаки, протистоїть архаїці і виражає устремління регіональних технократів. На лівому фланзі перебуває *прогресивний* регіоналізм, який використовує гасла прогресу, демократії, реформування держави на началах децентралізації. Виниклий у 60-х рр. ХХ ст. *новий* регіоналізм, пов'язаний з лібертаріанськими «новими лівими» та екологічними рухами, узяв на озброєння вимоги національно-визвольних рухів у «третьому світі». У цю регіоналістську течію вливалися й соціал-демократичні рухи, які орієнтувалися на нові можливості, надані місцевим і регіональним органам влади. *Правий популістський* регіоналізм експлуатує ідею перерозподілу бюджетних коштів, аж до висування гасел федералізації, використовує антиіммігрантську риторіку. *Націоналістична* версія регіоналізму здатна жити сепаратистські настрої⁴⁰.

Динаміку політичного регіоналізму фахівці вбачають у тому, що залежно від різних своїх складових і їхніх взаємодій регіоналізм може бути інтеграційним і дезінтеграційним, консервативним і оборонним, космополітичним і прогресивним, автономістським чи сепаратистським, причому немає прямої залежності між характером вимог, які висувають багаті й бідні регіони. Регіоналізм важко розмістити на ліво-правій шкалі, так само важко виявити пряму залежність між ступенем розвитку регіону й рівнем регіональної ідентичності.

У рамках різних наукових шкіл регіоналізм постає у доволі відмінних іпостасях; акценти робляться на «жорстких» або «м'яких» формах безпеки, яким він має сприяти. Найбільш категоричні у трактуваннях регіоналізму як загрози т.зв. «політичні реалісти». У їхньому баченні міжнародна система іманентно «анархічна», з гострим протистоянням геополітичних інтересів, а отже, наголос робиться на бар'єрних функціях кордонів і «жорстких» інструментах безпеки. На

⁴⁰ Keating M. The new regionalism in Western Europe. Territorial restructuring and political change. – Edward Elgar, 1998.

сильні й ефективні інститути для регіональної співпраці орієнтуються і т.зв. інституціоналісти. Школа досліджень миру (*peace research*) більш мобільна у пошуку факторів безпеки. Вона пропонує здебільшого «м'які», несилкові пріоритети в руслі інтенсифікації торгівлі й інвестицій; кордони тут постають як система забезпечення контактів. Школа конструктивізму наголошує на інтелектуальній складовій процесу регіоналізації. Розглядаючи регіоналізм як різновид соціальної рефлексії, конструктивісти зосереджуються на інструментах впливу на формування ідентичності й регіональної спільності, особливо у пограничних ареалах.

Відмінності між «жорсткими» й «м'якими» різновидами регіоналізму на практиці вибудовуються переважно за спрямуванням векторів – згори вниз чи знизу вгору. Прибічники «жорсткого» регіоналізму виступають за формалізований характер відносин між діючими суб'єктами й посилення ролі державного регулювання. Прибічники «м'яких» підходів орієнтуються на стандарти «відкритої географії» та ініціативи «епістемологічних співтовариств», виступаючи за максимально децентралізовану (нерегульовану) регіональність⁴¹.

«Розведення» управлінських рівнів є і практично-політичною, і науковою проблемою, хоч останнє далеко не завжди належним чином усвідомлюється. Дилема «централізація/децентралізація» у тому чи іншому вигляді постає на різних етапах перед кожною державою, і світовий досвід знає кілька десятків моделей її розв'язання. «Локально-централізовані системи» у США вибудовуються на началах «послідовної децентралізації», у Франції – за зразком «функціонального регіоналізму», у Німеччині – «кооперативного регіоналізму». У Великобританії домінує принцип співіснування деконцентрації й автономного локального управління, в Італії – врахування етнічного чинника у конструюванні децентралізованої «регіональної держави» (регіональний тип держави розглядається як проміжний між унітаризмом і федералізмом). Проте у науковому дискурсі стратегії регіонального будівництва рідко розглядаються у порівняльному ключі, причому увага фокусується переважно не на базових підвалинах «матеріалізованого регіоналізму», а на специфічних відмінностях різних моделей.

Що ж до «нового регіоналізму», то його варто розглядати як прояв регіональної економічної інтеграції – як стану і як процесу – у сполученні із протекціонізмом у міжнародних відносинах. Його фундаментом виступає економічна взаємодоповнюваність господарських одиниць, сумісність спільних цінностей, політична солідарність, культурний плюралізм. «Нижній поверх» «нового регіоналізму» складають транскордонні регіональні утворення («природні економічні території», «зони росту» тощо). На другому поверсі розташовуються

⁴¹ Докладніше див.: *Есин Р.О.* Современный регионализм: новые направления в теории // Проблемы управления. – 2009. – № 3. – С. 172-179.

інтеграційні об'єднання – субрегіональні союзи. Найвищий ярус становлять трансрегіональні об'єднання.

Ознакою «новизни» у даному разі виступає екстравертність, тобто пошук оптимальних шляхів входження локальних утворень у світові глобальні процеси. «Старий» регіоналізм, притаманний періоду 60-70-х рр., був інтравертним, тобто мав протекціоністське спрямування. Традиційно його пов'язують із протидією модернізації, із прагненням слабких, переважно аграрних, регіонів зберегти усталену структуру господарювання. Нині ж роль держави змінюється кардинально: вона пропонує себе як силу, здатну не просто утримувати свої «проблемні» регіони, але й створювати їм умови для саморозвитку і розкриття своїх глибинних внутрішніх потенцій.

Як і оксюморон «глокалізація», поняття «новий регіоналізм» є багаторівневим. На самому високому рівні ним охоплюються такі великі й різні за своїм характером регіональні макроструктури, як ЄС, АСЕАН, НАФТА, МЕРКОСУР, ОЕС та ін. Йдеться про, якщо застосувати термін Е.Хааса, «постнаціональні політичні співтовариства» і «політично мобілізовані суспільства»⁴², тобто про інтеграцію у сфері високої політики. Регіональна єдність на цьому рівні формується за принципом «усвідомленої взаємозалежності».

За умов фінансової кризи у політичних колах Європи нарастають настрої євроскептицизму. У своїх проявах євроскептицизм багатоманітний, і критики ЄС у ньому не завжди домінують. Євроскептицизм дістає живильне середовище переважно у рамках консервативної й правоконсервативної ідеологій, але його власні ідеологічні постулати розмиті; різні політичні сили вкладають у це поняття неоднаковий зміст. Найбільш радикальні заяви лунають з уст британських лідерів – ще в січні 2013 р. Д.Кемерон офіційно заявив про намір провести референдум щодо членства Великобританії в ЄС у разі перемоги консерваторів на виборах 2015 р.

Колишній президент Чехії Вацлав Клаус у книзі «Європа. Крах ілюзій» доводить, що авторам європейської інтеграції «вдалося здійснити коротке замикання» в головах людей, поставивши під знак запитання саме існування національної держави і демократію як таку. «Дволикі політики» у його баченні, «гадають, що завершають концепцію Європи, але, у моєму розумінні, вони руйнують її. Ми були за вступ у ЄС, але не у федерацію, в якій ми перетворилися б у не значиму провінцію»⁴³.

Ще більший скепсис щодо нездатності Європи реагувати на виклики часу, зокрема дати собі раду з територіальними конфліктами, притаманний суспільній думці Сходу. Відомий індійський політолог

⁴² Haas L. The Uniting Europe: Political, social and economic forces. – Stanford, 1968. – P.XI.

⁴³ Цит. за: Смирнов А.Н. Испытание євроскептицизмом: кризис европейской интеграции в зеркале консерватизма // Полития (Москва). – 2013. – № 4. – С. 49-66.

Раджа Мохан зазначає, що хоча Європа «не перестає читати Азії лекції про достоїнства регіоналізму», тепер вона сама, схоже, неспроможна впоратися зі своїми проблемами регіональної безпеки. На його думку, якщо Європа у зв'язку з кризою в Україні не зуміє використати свої вже значні стратегічні активи і подати потужний приклад інституційного регіоналізму, здатний слугувати моделлю для врегулювання конфліктів в інших країнах, «ЄС, як украй складно влаштований паперовий тигр, більше не буде привабливим»⁴⁴.

Останнім часом у наукових дискурсах дедалі ширше використовується поняття «культурний регіоналізм». Як культурний феномен регіоналізм розглядають географи; терміном «культурний регіоналізм» ними здебільшого позначається своєрідність і самобутність регіональних співтовариств людей, зумовлена як об'єктивними факторами, так і суб'єктивним («рефлексивним») сприйняттям певної території. Суб'єктивний («перцепційний») пласт у цій двоєдиній конструкції значною мірою зумовлює особливості регіональної самосвідомості і поведінкові стереотипи. Регіональна ідентичність виступає як похідна від ступеня закоріненості того чи іншого типу культури. Те, що в одних і тих самих групах людей можуть легко уживатися різні модуси ідентифікаційних настанов, легше за все пояснити саме впливом культурних традицій.

Нові підходи до концептуалізації регіоналізму запропоновані постмодерністами. У руслі постмодерністських підходів регіоналізм набуває вигляду соціальної рефлексії, яка відштовхується від домінуючих «тут і тепер» (але здатних до видозмін під впливом взаємної адаптації) уявлень про ідентичність та відчуття територіальної спільності. Регіоналізм виступає при цьому не лише як сконструйоване, але як уявлене явище, яке, однак, тісно вмонтоване у наявний соціально-політичний контекст. Дехто з дослідників-постмодерністів взагалі вважає регіон і регіональну культуру поняттями, позбавленими практичного значення. Але, як правило, навіть у таких негативістських побудовах міститься наголос на методологічному значенні цих понять для історичних досліджень, а також на символічних можливостях атрибування явищ чи груп.

Регіоналізм, отже, здатен виступати у багатьох, доволі відмінних, іпостасях. В усякому разі, той зміст, який вкладався у це поняття до недавня, уже зазнав істотної трансформації. Сучасні трактування поняття «регіоналізм» акцентують на його націленості на практичне використання тих можливостей і переваг, які випливають із природного, просторово-територіального розподілу людських і матеріальних ресурсів, і уникають популярних у свій час негативних оцінок регіоналізму як тенденції ставити інтереси того чи іншого регіону вище за інтереси єдиного цілого. Зміцнюються позиції прихильників когнітивного підходу, які вбачають у регіоналізмі різновид соціальної

⁴⁴ *Пертес В.* Європа в багатополярному світі // День. – 2014. – 17 червня.

рефлексії, яка базується на переважаючих у суспільстві на даний момент уявленнях щодо ідентичності та територіальної спільності.

У сучасному баченні регіоналізм постає як природний, органічний принцип територіальної організації і як риса, притаманна усім типам сучасних суспільств, незалежно від їхнього рівня розвитку чи особливостей політичних структур. Він може виступати як політичний курс чи сукупність політичних курсів, як ідеологія чи як засіб захисту інтересів периферійних територій. Якщо держава адекватно реагує на ці потреби, регіоналізм не набирає якихось дисоціативних форм. Якщо ж інтереси регіонів не беруться до уваги, регіоналізм може існувати у латентній формі і виявлятися у різних протестних настроях. У будь-якому разі регіоналізм виступає ініціатором центрів регіонального тягіння, які стимулюють децентралізаційні тенденції у політиці влади.

Внутрідержавний і наддержавний регіоналізм різняться настільки, що їх прийнято визначати як два різні типи, що мають різне походження й різну природу. Внутрідержавний регіоналізм якнайтісніше пов'язаний з етнічним чинником; йдеться про особливості співіснування різних етнічних спільнот чи субетнічних груп в межах однієї держави. Але головним у його появі вважають наявність специфіки в освоєнні певного природного середовища і створенні відповідного йому господарського укладу, спеціалізації регіону в рамках систем поділу праці, що історично склалися, а також особливостей соціонормативної культури. З регіоналізмом цього типу зазвичай пов'язуються надії на забезпечення здійснення децентралізації у такий спосіб, щоб вона сприяла оптимізації соціального розвитку територій і активізації систем місцевого самоврядування. Наддержавний регіоналізм здебільшого має політичне підґрунтя – це насамперед форма координації зусиль у формуванні нових рівнів піраміди міжнародних відносин. Особливого значення при цьому набуває проблема розширення політико-правового простору, здатного забезпечити ефективність нових форм співпраці.

Доволі часто розширене тлумачення поняття «регіоналізм» по суті зводить його зміст до регіональної політики. У «Короткому Оксфордському політичному словнику» міститься, приміром, таке його роз'яснення: «практика регіонального врядування або віра в таке врядування»⁴⁵. Цим поняттям позначають і стан, і процес, і політичний курс та ідеологію, і принцип територіальної організації й прагнення до його зруйнування.

Реалії нового регіоналізму неможливо зрозуміти поза дискурсивним контекстом. Не випадково доволі широкий резонанс дістали концепція «винайдення» (*invention*) нових форм регіоналізму, «транснаціональної демократії», «розкріпачення територіальності» тощо. У контексті «стиснення часу-простору» часто розглядається транскордонне співробітництво.

⁴⁵ Короткий Оксфордський політичний словник. – К., 2006. – С. 586.

Запропоновані А. Паасі, Д. Ньюменом, П.Тейлором та іншими дослідниками моделі взаємозв'язків між кордонами та ієрархією територіальних ідентичностей відкрили шлях до дослідження кордонів як соціальних конструктів і відповідних символів. Розгляд категорій простору, території, місця як підвалин соціальної ідентичності проклав шлях до диференціації між почуттям місця (*sense of place*) та вкоріненістю (*rootedness*), а також прив'язаністю до місця (*attachment to place*). У науковому обігу з'явилися диференційовані підходи до аналізу різних типів територіальних ідентичностей – ідентифікації з місцем (*place-identity*), локальних ідентичностей (*local identity*), регіональних ідентичностей (*regional identity*), ідентифікації із середовищем (*environmental identity*) чи з місцем проживання (*settlement identity*). Операціональним виявилось й поняття регіональної культури, яка трактується як сукупність прийнятих у певному регіональному співтоваристві цінностей, вірувань, суспільних традицій⁴⁶.

Помітним прогресом у кордонознавстві став вихід географії у суміжні сфери наукового знання – культурну антропологію, історію, соціологію. Зародження і розвиток неklasичних наукових методів дали потужний поштовх розвитку культурної географії й антропогеографії; широке використання поняття ландшафту стимулювало оформлення імажинальної географії. На початку ХХІ століття різко актуалізувалися проблеми регіональної ідентичності й регіональної (просторової) міфології. Формується, за визначенням російського географа й культуролога Дмитра Замятина, спільне гуманітрано-географічне концептуальне поле, в якому органічно співіснують різні відгалуження культурної антропології, культурології, політології, історії (особливо регіональної й локальної), літературознавства, комплексного містознавства й регіонаознавства. У перехідній ментальній зоні, на стику науки, філософії й мистецтва формуються гібридні художньо-дослідницькі напрями, провідне місце серед яких належить метагеографії⁴⁷.

Актуалізація проблем простору, територій, локальних ідентичностей на рубежі тисячоліть відбулася під безпосереднім тиском «ментальної картографії» – образне мислення, яке дістало належне когнітивне пояснення, продемонструвало наявність власної синергії з потужним соціокультурним ефектом. Уявлені світи із притаманними їм правилами, нормами, дискурсивними зразками поставили поняття *співпросторовості* в один ряд з поняттям *сучасності*,

⁴⁶ Докладніше див.: Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 108-114.

⁴⁷ Замятин Д.Н. Гуманитарная география: предмет изучения и основные направления развития // Общественные науки и современность. – 2010. – № 4. – С. 126-138; його ж: Метагеографические оси Евразии // Полис. – 2010. – № 4. – С. 22-47.

незмірно розширивши простір міжцивілізаційного діалогу. У баченні Замятіна проблематика геопростору і геопросторового уявлення змушує, зобов'язує представляти цивілізації ключовими образами, «чия символіка, семіотика, феноменологія може достатньо серйозною мірою спиратися на онтологічно витлумачений цивілізаційний статус місця, території, ландшафту». «По суті справи, у контексті процесів глобалізації/глокалізації/регіоналізації, хоч як би до них ставитися – країна, регіон, територія можуть існувати і дуже часто фактично уже існують у різноманітних комунікативних і комунікаційних полях як потужні чи слабкі, складні чи прості, широкі чи спеціалізовані віртуальні образи, від просування, розвитку, формування яких безпосередньо залежить політика, економіка, соціальні відносини, культурні репрезентації країни чи території»⁴⁸.

Донедавна, у такому ж, доволі нейтральному у політичному відношенні ключі, говорилося і про вітчизняні підходи в осмисленні територіальності, зокрема, про концептуалізацію історичної регіоналістики на ґрунті синтезу історико-генетичних, географічних, культурологічних та інших сучасних методик. В.Литвин вбачає у виділенні в окремий науковий напрям (чи субдисципліну) історичної регіоналістики знакову подію в системі вітчизняного історичного знання. Йдеться не лише про додаткові можливості вивчення України у «горизонтальному» вимірі, але й про принципову зміну «кута зору» – притаманний історичному баченню пріоритет соціального часу й хронологічних ракурсів органічно доповнюється підвищеною увагою до соціального простору і запозичених із природничих наук хорологічних підходів⁴⁹.

За два десятиріччя пройдено дистанцію від описово-фактографічної констатації регіональних відмінностей до вдумливого аналізу багатомірності й суперечливості процесів і явищ, створюваних дихотомією глобального й локального. На наших очах сформувалося нове міждисциплінарне предметне поле, в рамках якого стало можливим простеження взаємодії глобального і локального і у внутрідержавних аспектах, і у міждержавних контактах. Регіоналістика виявилася саме тим зручним плацдармом, на якому концептуалізація регіоналізму відбувається у параметрах геокультури та соціотрансформаційних реалій.

На жаль, події кінця 2013 – 2014 рр., позначені небаченим зростанням суспільного протистояння на базі ціннісних незбігів та геополітичних втручань іззовні, змусили науковців значною мірою змінити ракурс соціальної діагностики, звернувши особливу увагу на

⁴⁸ *Замятин Д.* Геоспациализм и сопространственность: методологические основания формирования территориальных идентичностей // *Ейдос*. – Вип. 6. – К., 2011/2012. – С. 489-508.

⁴⁹ *Литвин В.* Передмова // *Верменич Я.В.* Історична регіоналістика. Навчальний посібник. – К., 2014. – С. 10.

джерела конфліктності і засоби її мінімізації. Довелося поступово відходити від спрощених уявлень про загрози територіальній цілісності держави (які миттєво реалізувалися у втраті Криму, сподіваємось, тимчасовій). Виявилися відчутні вади наукової й політичної мови, спричинені традиційною неувагою соціогуманітаристики до теорії понять; у політичних і навколонаукових дискусіях у дивовижній суміші почали використовуватися поняття «федералізм», «сепаратизм», «тероризм» тощо. З'ясувалося, що сепаратизм як ідеологію і політичну практику ми поспішно «списали в архів» після того, як у середині 90-х рр. минулого століття владі вдалося справитися з його відкритими проявами. Політичний ландшафт України неймовірно ускладнили як спроби політичних маргіналів відродити ідею орієнтованих на сусідню державу місцевих «республік», так і невірні дії тимчасової київської влади, що зробила ставку на силовий сценарій розв'язання складної проблеми. Про сепаратизм (а отже, і про регіоналізм) в українському контексті сьогодні уже неможливо говорити у відриві від українонапруженої геополітичної ситуації у світі.

Сказане ніякою мірою не означає, що у дослідженні різноманітних проявів регіоналізму в Україні можна зробити паузу, щоб дочекатися результатів суспільних змін. Навпаки, ситуація вимагає подвоєння і потроєння дослідницьких зусиль, як у розробці теорій регіоналізму, так і особливо в аналізі його практичних проявів. На перший план виходить дослідження регіональних ідентичностей і особливостей ментальності населення різних частин України. Насамперед належить з'ясувати, чому в кінцевому рахунку виявилася малоефективною та величезна робота, яка велася у напрямі прояснення соціокультурної гетерогенності країни, стосунків по лінії «Схід – Захід», поведінкових стереотипів у регіональному розрізі. Потрібні не лише оновлені методики опитувань, але й принципово нові методологічні підходи до аналізу регіональної специфічності. Онтологічний має передбачати розгляд регіону як форми буття людини – з особливим акцентом на специфічності географічного середовища, заселення території і її освоєння. Типи поселень, особливості забудови, форми господарювання чимало скажуть вдумливному досліднику про характер соціальних відносин і специфіку світовідчуття членів регіональної спільноти. Функціональний підхід повинен фокусувати увагу на особливостях управління і функціях владних структур: регулятивній, аксіологічній (формування ціннісних систем), символічній, комунікативній тощо.

Зрозуміло, що в ситуації, яка склалася на кінець 2014 р., проекти децентралізації заслуговують на всебічне обговорення, хоч навряд чи варто бачити в них панацею від безлічі негараздів, перед лицем яких опинилася країна. Не так вже й складно запропонувати схему особливостей місцевого самоврядування для певного регіону – значно складніше знайти консенсус у суспільстві щодо такого розвитку подій. Влада

має запропонувати соціуму такі проекти децентралізації, які б задовольнили усі регіони. Вони мають пройти стадію широкого громадського обговорення з тим, щоб уникнути як надмірного радикалізму, так і мінімалізму у пропонованих змінах. Очевидно, що будь-які проекти федералізації сьогодні не на часі, але варто вивчити зарубіжний досвід тих проміжних між унітаризмом і федералізмом форм державного устрою, які вже реалізовані в Італії та інших країнах Європи. Не йдеться, зрозуміло, про будь-які прямі запозичення – лише про те, що сучасні теорії регіоналізму достатньою мірою гнучкі для того, щоб у процесі реформування будь-який регіон не відчув себе ущемленим.

Новий погляд на регіоналізм як на самоструктурування суспільства на основі внутрішнього плюралізму його територіальних одиниць поєднує в собі як тенденції протистояння уніфікації і надмірній централізації, так і пошук нових, більш ефективних форм управління. Він створює умови для раціонального використання ресурсів і поділу компетенцій влади. Але він же, загострюючи відчуття етнічної самосвідомості й стимулюючи відповідні форми політичної активності, здатен створювати нові ситуації протистояння і примножувати конфліктогенні чинники. Очевидно, що тривале зволікання владних структур України з проведенням давно назрілих реформ адміністративно-територіального устрою й місцевого самоврядування дало той неймовірний спалах протестних настроїв, який поставив країну на грань соціальної деструкції і ще довго відлунюватиме посиленням конфліктогенності то в одному, то в іншому регіоні.

Сьогодні проблема регіоналізму в Україні не зводиться до проявів дезінтеграції економічного й політичного простору і тим більше – до територіального чи етносепаратизму. Значно більшою мірою вона співвідноситься із пошуком якісно нових форм і рівнів суспільної інтеграції, творенням нової системи образів світу і культурних комунікацій. Пострадянський регіоналізм часто характеризують як перехідну культурно-ментальну матрицю, як просторову модель і відповідну логіку соціальної самоідентифікації на основі усвідомлення індивідом власної належності до регіональної соціокультурної групи. Усвідомлена у такий спосіб групова належність набуває рис колективної суб'єктності (регіонального співтовариства). Якщо йдеться про характер і динаміку пострадянського регіоналізму як соціокультурного явища, то його найдоцільніше представляти як спонтанний, нестримний, у чомусь деструктивний, але життєвий процес виходу з радянського політичного простору і водночас – як унікальний процес самоорганізації й формування нового регіонального світосприйняття.

Під впливом процесів глобалізації на міждисциплінарних стиках з'явилося чимало нових тематичних напрямів, які істотно розширюють предметне поле регіоналістики. Йдеться насамперед про т.зв. критичну геополітику, яка фокусує увагу на різних аспектах міжнародної, національної, соціальної безпеки. Осмислення реальних і уявних за-

гроз, шкоди від конструювання «образу ворога» потребує специфічних безпекових дискурсів, базованих на принципах толерантності. У цьому ж руслі вибудовує свої пріоритети культурно-політична географія, інтереси якої сфокусовані навколо проблем політичної й етно-політичної культури. У зв'язку з активізацією конфліктогенних чинників, у тому числі територіальних претензій одних держав до інших, особливого значення набуває нова географія кордонів (лімологія), що вже має і своє історичне відгалуження. Можна говорити і про географію тероризму, яка набула виразних обрисів у зв'язку із загостренням на рубежі тисячоліть міждержавних та міжетнічних конфліктів.

Переосмислена під таким кутом зору історична й політична регіоналістика вкупі з теоретичною географією й герменевтикою ландшафту не тільки створюють базу для розв'язання сучасних просторових завдань, але й задають новий алгоритм усім напрямам науки про простір та його членування. Змінюється кут зору на співвідношення загального й «головного» (у цій ролі прийнято було бачити «національний наратив») та часткового й «периферійного» (усього комплексу проблем, пов'язаних із місцевою історією). «Звуження» дослідницького поля, як правило, збільшує масштаб аналізу. Роль локалізму як дослідницької парадигми зростає в міру того, як піддаються істотному переосмисленню поняття партикуляризму, фрагментованості, глокальності тощо. Істотно видозмінюється співвідношення домінант соціального й культурного на користь другого.

Сьогодні ніхто не в змозі передбачити, який напрям розвитку глобалізаційних процесів кінець кінцем виявиться домінантним – інтеграція відмінностей (М.Арчер), конкуренція цивілізацій (С.Гантінгтон), гібридизація різних культур (Ж.П'єтерс) чи складне переплетення локального з глобальним (Р.Робертсон). Очевидно, що зусилля фахівців і надалі зосереджуватимуться на пошуку саме тих закономірностей глобалізації, які відкривають перед людством нові обрії. Але надзвичайно важливо бачити складність і неоднозначність взаємодії процесів глобалізації й регіоналізації і рахуватися з неминучим поглибленням фрагментації соціальної дійсності. «Світ нових світів», який формується навколо нас, навряд чи буде комфортним для усіх – надто багато нових гравців на світовій арені пильнують свої інтереси. Конкуренція загострюється, з'являються нові соціальні мегатехнології. Перед тими, хто відставатиме, неминуче замаячать привиди «вторинної архаїзації» чи маргіналізації. Висока місія регіональної науки – підтримувати у суспільстві і в міжнародних відносинах той «баланс рівноваги», який забезпечуватиме поступальний розвиток і запобігатиме будь-яким деструктивним проявам.

Лариса Нагорна

**ПОНЯТТЯ «МІСЦЕ ПАМ'ЯТІ»
В СИСТЕМІ MEMORY STUDIES**

Категорія «місце» (локус) є одним з ключових елементів у тріаді просторових понять (простір/територія/місце). Зазвичай її використовують для «адресної прив'язки» певного територіального об'єкта до конкретного культурного ландшафту. Термін «місце» виступає в ролі фундаментальної категорії в системі локальної (місцевої) історії, причому перевага віддається позначенню ним не території, а укоріненого на ній місцевого співтовариства. Для характеристики таких «культурно усталених» соціумів євразійці ввели поняття «місцерозвиток». Географи вживають як синоніми категорії «місце» також поняття «місцевість», «місцерозташування».

У баченні Дж.А.Амато місцева історія задовольняє природне людське бажання до осмислення значення місця, у якому людина живе, причому знання про місце формує не критичне, а лояльне ставлення до його образу¹. На цьому фундаменті функціонують різні варіанти соціально орієнтованого знання – історія земель у Німеччині, історія графств у Великобританії, історія провінцій у Франції, краєзнавство у нас і в Російській Федерації. Ключовим воно є (переважно у формі дослідження «місцевостей») у системі культурної (гуманітарної) географії.

Власне, саме географія створила простір, в якому особливого смислу набув пошук відповідей на питання «де?». Родові географічні поняття «простір», «територія», «місце» пов'язані між собою генетично і впорядковуються у процесі осмислення взаємозв'язку матеріальних об'єктів і закладених у них смислів. Як точно підмітив російський географ Д.Замятін, простір географії намагається в ідеалі ідентифікувати себе із географічним простором. Але постійна динаміка самого простору географії неминуче створює щілину між ним і географічним простором, внаслідок чого відбувається безкінечна «методологічна гонитва». Цю щілину заповнюють географічні образи, які виконують роль медіаторів чи прокладок. Географічні кордони між місцями є водночас і свідченням наявності цих просторово-географічних «ножиць», і місцем народження найбільш яскравих, важливих і продуктивних географічних образів. Оскільки у просторах влади постійно відбуваються паралельні процеси розширення і стиснення, геополітичні образи заряджені на власну деформацію і можуть сприйматися як своєрідний калейдоскоп.

¹ Amato J. A. Rethinking home: A Case for writing local history. – Los Angeles, 2002. – P.4.

Що ж до історико-географічних образів, то вони здатні формувати достатньою мірою щільне й тривке образно-географічне поле з власними пороговими кордонами. Географічні уявлення складаються на основі особливого типу сприймання й розуміння географічного простору, формуючи специфічну ауру, шлейф чи плазму, в якій кристалізуються основні якісні характеристики того чи іншого географічного образу².

На перший погляд ці міркування можуть здатися абстрактними, але вони дають змогу зрозуміти закономірності виходу образів поза межі простору. Французька соціологічна й філософська думка дала блискучий зразок простеження процесу перетворення географічного простору у тотально-ментальний, створивши в кінцевому результаті образну мозаїку просторового досвіду конкретної людини. Місце, по суті, перестало фіксуватися у своїх географічних координатах, а виступало вже радше як власний образ чи їхня сукупність. Така методологічна орієнтація базувалася на визнанні важливості географічної уяви, при цьому новостворювані географічні образи стали фундаментом переосмисленого країнознавчого ландшафту, пронизуючи певну культуру, надаючи їй унікальності й неповторності. Саме на цьому фундаменті виникла ідея «Франції-пам'яті», реалізована у масштабному проекті під загальним керівництвом П'єра Нора. У першій із трьох його частин ішлося про символи, ювілеї, пам'ятні урочистості, друга була присвячена нації, третя – державі³.

Поява такого масштабного проекту (сім томів, 5600 сторінок) значною мірою була продиктована політичними та психологічними причинами. Одна з найстаріших національних держав Європи, Франція у другій половині ХХ століття почала стрімко втрачати ознаки патріархальності з притаманними їм контекстами «живої пам'яті». Модернізація сільського господарства призвела до значного відтоку сільського населення у міста. З політичної карти зникали французькі колонії, звужувався ареал поширення французької мови, роль регіонального центру перебирала на себе Західна Німеччина. Зусиллями істориків був значною мірою зруйнований ореол навколо Французької революції як символу національної гордості. А головне – «зруйнування державних структур, що об'єднували націю, підірвало усю сукупність традицій, яка слугувала узагальненим символічним виразом цієї держави. Немає більше «комеморативного супер-его»: канон зник».

Розвіяти сумніви й розгубленість, що запанували у суспільних настроях, і водночас зберегти бодай в уяві традиційний образ Франції й намагався колектив, що складався з понад 100 науковців, політиків, публіцистів. Уже одне це залучення у науковий проект такої кіль-

² *Зам'ятин Д.Н.* Феноменология географических образов // [http:// www.ruthenia.ru.logos/ kofr/20000/2000_06.htm](http://www.ruthenia.ru.logos/kofr/20000/2000_06.htm).

³ *Nora P.* (Ed.) *Les lieux de memoire*. I. La Republique; II. La Nation; III. Les Frances. – Paris, 1984 – 1992.

кості фахівців робило його співставним з предметом постійної гордості французів – 27-томною історією Франції під редакцією Ернеста Лавіса («Великий Лавіс») столітньої вже на той час давності. У процесі роботи над проектом мінялася і його структура, і його загальна спрямованість, але у фокусі уваги незмінно лишалася ідея *patrimoine* – національного надбання, яке розглядалося як субстрат національної ідентичності. Влада вчасно зреагувала на суспільну потребу й науковій ініціативі – з подачі Дж.Лана, міністра культури в уряді Міттерана, список пам'яток культурної спадщини, що підлягали охороні з боку держави, було істотно розширено.

Якщо ж говорити про суто історіографічний сенс задуму, то підспудно він зводився до розхитування фундаменту соціально-політичної історії, яка ще у 30-х розроблювалася Е.Лабрусом і згодом справила значний вплив на наукове спрямування школи «Анналів». Відстань між історією й колективною пам'яттю була помічена ще М.Гальбваксом, але потрібні були додаткові зусилля, щоб бодай проаналізувати систему історичних міфів, нагромадженням яких особливо грішила подієва, політична історія. Завдяки популярності й впливу «Анналів» «серйозною», науковою історією почали вважати ту, яка фокусувала увагу на історії «великої тривалості», аналізувала соціальні структури й економічні процеси. Але для масової історії значного інтересу вони не становили, і тому у моду почали входити «мікросюжети». Пам'ять, що їх підживлювала, ставала цікавою сама по собі.

Назва проекту «Les lieux de memoire» започаткувала дискусії з приводу адекватності терміну «місце пам'яті». Те, що у французькому варіанті могло бути потрактоване як «обшир пам'яті», не мало відповідних еквівалентів ні в англійській, ні в іспанській, ні в російській мовах і тому практично звелось до «пам'ятних місць» (нім. *Erinnerungsorte*). Але у такому баченні поняття контрастувало з роз'ясненням, яке дав сам П.Нора у передмові до англійського перекладу праці. Там *lieu de memoire* – «це будь-яке значуще явище, уречевлене чи нематеріальне за своєю природою, яке за людською волею чи під впливом часу набуло значення символу у меморіальній спадщині того чи іншого співтовариства»⁴. Місцями пам'яті ставали слова, ідеї, імена, події. Саме поняття «місце», отже, остаточно втрачало зв'язок із простором.

Навряд чи самого П.Нора бентежили сумніви й різночитання, пов'язані з таким визначенням місць пам'яті. Адже у його баченні «канон зник», а отже, множинність інтерпретацій стає нормою. У проекті «Місце пам'яті» цим поняттям позначаються музеї й архіви, кладовища й колекції, свята й річниці, бібліотеки й словники, трактати й документи, пісні й поминальні промови – усе, що здатне відтворити подих і колорит епохи. У томах цього видання можна знайти статті про французький прапор, про «Марсельзу», про Жанну д'Арк, про фран-

⁴ Nora P. General introduction: Between memory and history // *Realms of Memory. The construction of the french past.* – Vol.1. – New York, 1996. – P.3.

пузьке вино – власне, про все те, що в очах упорядників «оточене символічною аурою». Місцями у географічному сенсі є далеко не всі з тих, яким присвячені окремі есе. Але решта – теж місця, «але місця змішані, гібриди й мутанти, інтимно пов'язані з життям і смертю, з часом і вічністю, у спіралі колективного й індивідуального, прозаїчного й сакрального, незмінного й рухливого...Місця пам'яті не існують поза їхніми метаморфозами, поза безкінечним нагромадженням і непередбачуваним переплетенням їхніх значень...Мотиви місць пам'яті кружляють навколо самих себе, множачись у кривих дзеркалах, які є їхньою істиною». Вони підвладні періодам забуття й реінкарнацій, але незліченна множинність місць пам'яті все ж дає змогу існувати і їхній ієрархії, й досить обмеженому полю, і репертуару їхніх гам.

Можна, розмірковує далі П.Нора, безкінечно відточувати класифікації місць пам'яті – протиставляти місця публічні й приватні, домінуючі й підпорядковані, місця, що виконують комеморативну функцію і ті, що просто є символами. На відміну від усіх історичних об'єктів, місця пам'яті не мають референції в реальності. Скоріше вони самі є власною референцією, знаками у чистому вигляді, які не відсилають ні до чого, крім самих себе. Власне, це лише сліди й обряди, «миттєві вторгнення сакральних сил у світ, де більше не діють закони магії», символи містечкових прив'язаностей у суспільстві, що намагається позбутися будь-яких проявів містечковості. Місцями пам'яті їх робить саме те, завдяки чому вони вислизують із простору історії. Місце пам'яті – це «надлишкове місце, закрите у собі самому, замкнене у своїй ідентичності і зібране своїм іменем, але постійно відкрите розширенню своїх значень». Віртуальна надлишковість і створює їхню власну історію. Заслуга історії тут убачається у здатності мобілізувати рідкісний, нематеріальний, слабо вловлюваний зв'язок, який живе в людині завдяки її прихильності до символів, часом вже зів'язаних⁵.

Мабуть, саме цей ефемерний зв'язок спонукав П.Нора, який був не лише авторитетним науковцем, але й головним редактором провідного видавничого дому Франції й ініціатором розпочатої ще 1971 р. серії «Бібліотека історій», здійснити справжній подвиг, створивши безприкладну за масштабами енциклопедію «місць пам'яті», в яку увійшли 128 наукових розвідок та публіцистичних есе. Уже перші томи, провідною ідеєю яких була деконструкція історичних міфів, епатували мислячий загал. З'ясувалося, приміром, що навіть Жанна д'Арк – символ далеко не завжди консолідуючий, бо у Домремі, Руані, Орлеані, Парижі її ім'я використовували як прапор різні політичні сили. Для багатьох стало справжнім одкровенням усвідомлення того, що пам'ять живе за власними законами і може навіть бути ворожою щодо історії.

Коли ж через 8 років вималювався кінцевий результат гігантської праці, він вразив усіх, але найбільшою мірою, мабуть, самого П.Нора.

⁵ Нора П. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти // П.Нора, М.Озуф, Ж.де Пюимеж, М.Винок. Франция-память. – СПб, 1999. – С.17-50.

Стало очевидним, що «пам'ять менш за все переймається встановленням об'єктивної істини, що у будь-який момент вона готова підім'яти під себе історію, «меморизувати» її. Але й наукова історія, що піддає історію нещадному критичному аналізу, вбиває пам'ять»⁶. Сам Нора визнав: «Ми більше не на одній хвилі з минулим. Ми можемо знайти його лише за допомогою документальної, архівної, пам'ятевої реконструкції, «реапропріації» (слово епохи), що перетворює пам'ять (повністю перебудовану для реактуалізації) на актуальне означення того, що раніше просто називали «історія». Смісл слів тут глибинно й небезпечно перекручується, це треба добре усвідомлювати, щоб не потрапити на гачок видимостей... Пам'ять набула такого широкого й всеохопного сенсу, що загрожує в деяких випадках, які нам треба ще з'ясувати, замінити слово «історія» й поставити практику історії на службу пам'яті»⁷.

Відбулася, отже, дивна метаморфоза: «вибух спадщини» водночас сигналізував про відрив від минулого. А те, що, за власним визнанням П.Нора, замислювалося як антитеза уславленню певних історичних подій і інструмент розвінчання міфів, само перетворилося на документ «оспівування минулого», ставши визнаним «місцем пам'яті» не лише у науці, але й у прикладних сферах історичних репрезентацій. Власне, такою є доля кожного по-справжньому талановитого твору – його суспільний резонанс виявляється більшим, ніж очікували. Але паралельно зі зростанням авторитетності видання зростає й ціна певних недоводок. Не лишилася, приміром, непоміченою відсутність у виданні не лише постаті Наполеона Бонапарта, але й традицій бонапартизму, які у Франції на кожному кроці. Мабуть, і саме поняття «місце пам'яті» не викликало б таких дискусій, якби не опинилося у фокусі і у назві такого масштабного проекту.

Певний парадокс, однак, можна вбачати у тому, що й сам Нора, вбудовуючи масивну конструкцію «Місце пам'яті», водночас розхитував її власним скепсисом, непомірним розширенням одних «місце пам'яті» за рахунок інших, недовірою до історії як такої. Не так легко знайти відповідь на питання – що саме змусило П'єра Нора сконструювати нову знакову систему, перетворюючи звичні матеріальні пам'ятники у значною мірою ірреальні місця пам'яті і додаючи до звичних меморіальних місць безліч фантомів? Чому практично всі його тексти, покликані уславляти подвиги предків, пройняті сумом і тугою за чимось безповоротно втраченим? Що стоїть за метафорою «розірваної пам'яті»?

Найкоротшу відповідь Нора дав сам, і вона вмістилася у двох словах: прискорення історії. За метафорою про прискорення історії у нього стоїть порушення рівноваги, створюваної традицією. Феномени глобалізації, демократизації, соціального нівелювання, медіатизації

⁶ Уваров П. История, историки и историческая память во Франции // Отечественные записки. – 2004. – №5.

⁷ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. – К., 2014. – С.261.

руйнують рівною мірою і суспільства-пам'яті, і ідеологію пам'ятей, і, зрештою, сам спосіб історичного сприйняття. Прискорення історії у його баченні – це наростання темпів сповзання в абсолютно мертве минуле і неминучість сприйняття будь-якої давності як такої, що вже зникла. Внаслідок цього «сам спосіб історичного сприйняття... поступово розпався, підмінивши пам'ять, що обмежувала свій спадок найзаповітнішим, ефемерною фотографією актуальності»⁸.

Такий згусток скепсису, гадаю, здатен пролити світло на той факт, що незалежно від розрахунків редактора і авторів, проект почав жити власним життям. Протестуючи проти «поглинення пам'яті духом поминання», Нора створив зразковий поминальник, який читають і перечитують уже кілька поколінь, який рекомендують учням, студентам, туристам. Хоч сам Нора вважав, що піетет поминання здатен нівелювати саме поняття пам'яті-спадщини. «Якби ми ще продовжували населяти нашу пам'ять, нам не потрібно було б присвячувати їй якісь місця».

Від першої статті П.Нора 1984 р. «Між пам'яттю й історією. Проблематика місць пам'яті», що стала по суті передмовою до колективного фундаментального видання «Місця пам'яті», до збірника статей та інтерв'ю «Теперішнє, нація, пам'ять» (2011) – величезна дистанція, сповнена роздумів, прозрінь, розчарувань. Найбільше хвилює дослідника розрив між пам'яттю та історією: «у серці історії працює деструктивний критицизм, спрямований проти спонтанної пам'яті». Втрата того, що називається «історією-пам'яттю» у баченні П.Нора супроводиться її підміною «історією історії», «історіографічною свідомістю». «Про пам'ять говорять лише тому, що її більше не існує».

Мабуть, саме сумніви в існуванні «живої пам'яті» керували пером П.Нора, коли він – слідом за М.Фуко, праці якого редагував – характеризував власний пошук «просторів пам'яті» як заняття археологією. Адже текст, що у друкованій культурі постає як джерело уявлень про минуле, у медіакратичній культурі стає артефактом, який ще потрібно очистити від непотрібних нашарувань. Зміни в сучасному світі, вважає він, настільки стрімкі, що всі новації назавтра застарівають, а отже, і саме звертання до колективної пам'яті у «світі футурошоку» втрачає сенс. На перехрестях пам'яті лишаються лише мнемонічні місця – як дзеркала, в яких люди минулого намагалися себе побачити.

У баченні П.Нора колективна пам'ять проявляється у трьох формах – матеріальній, функціональній та символічній. Матеріальними є об'єкти, спеціально створювані для збереження пам'яті – пам'ятники, монументи загиблим, меморіали. До функціональних він відносив зображення на банкнотах, присвоєння імен історичних діячів чи визначних подій вулицям, підприємствам, установам. До символічних – ті, що вже міцно затвердили за собою значення найвизначнішого образу нації на зразок Бастилії у Франції.

⁸ Нора П. Между памятью и историей. – С.17-18.

Надзвичайно цікавими є міркування П.Нора про еволюцію співвідношення колективної пам'яті й історичного знання. Від середньовічних хроністів до сучасних дослідників глобальної історії вся історична традиція розвивалася як задана вправа для пам'яті і як її спонтанне поглиблення, відтворення минулого без лакун і тріщин. Але в міру набуття історіографією потужного критичного арсеналу саме вона намагається оволодіти традицією і цим самим «уводить клинок критики між стволом пам'яті й корою історії». Як тільки історія досягає свого історіографічного віку, процес її деідентифікації з пам'яттю поглиблюється. Пам'ять сама перетворюється на об'єкт можливої історії. Тепер уже тільки на основі дослідження місць пам'яті можливе рефлексуюче повернення історії до себе. Але самі по собі місця пам'яті – це лише останки, ілюзії вічності – «вже не цілком життя, але й ще не зовсім смерть».

Дещо несподіваною, але лише на перший погляд, уявляється відраза П.Нора до «одержимості архівами». «Тероризм історизованої пам'яті» вбачається у тому, що архів являє собою не більш чи менш свідоме збереження живої пам'яті, а «організоване приховування пам'яті втраченої». Архівована пам'ять у його уявленні мертва. Привнесена зовні, вона уже нездатна «бунтувати проти історії» і тягнє до меж недостовірності. Звідси починається домінуюча у Нора тема розриву між історією й пам'яттю, яка розглядається під знаком дисконтинуальності: ми прийшли «від минулого, цілком доступного, до минулого, яке ми сприймаємо як розрив».

Ще більш небезспірними уявляються загальні міркування Нора про ціну історичної метаморфози пам'яті. Культурний наслідок компенсації за історизацію пам'яті оплачений певною трансформацією індивідуальної психології. Новий режим пам'яті підміняє повторення ремеморацією. «Інтегральна психологізація сучасної пам'яті увела зовсім нову економію ідентичності мого Я, механізмів пам'яті у відносинах з минулим». Коли пам'ять більше не знаходиться повсюди, вона зникає немовби в нікуди. Уся динаміка наших відносин з минулим захована у тонкій грі недосяжного й знищеного.

Останній симптом цієї метаморфози – поява поряд з пам'яттю-архівом і пам'яттю-боргом ще й пам'яті-дистанції. Остання виникає, коли пам'ять розглядається як повернення боргу. Так з'являється поняття «розірваної пам'яті», а разом з ним і відчуття ностальгії: «Існують місця пам'яті, бо немає більше соціальних кіл пам'яті». Пам'ять-спадщина руйнує пам'ять-націю, і саме у цьому Нора вбачає ознаки «тиранії пам'яті». «Одержимість поминанням» створює феномен «роздвоєної пам'яті» й «підірваного національного», а хибно витлумачений борг пам'яті підміняє роботу скорботи.

На такому скептичному фундаменті у Нора постає вже зовсім неочікуване розрізнення місць історії і місць пам'яті: у перших ще мерехтить відблиск символічного життя, другі слугують не прославленню нації, а вивченню засобів її прославлення. Зрештою автор

знаходить компроміс у тому, що приписує місцям пам'яті «чудову дієвість» і здатність породжувати «іншу історію». «Якщо існує намір пам'ятати, то місця пам'яті стають місцями історії». Далекі не кожному було дано зрозуміти складну діалектику таких міркувань. Місця пам'яті виявилися всюдисутніми й мали безліч облич. Один з іноземних рецензентів праці розгублено запитував: «Чи є у Франції бодай щось, що не було б «місцем пам'яті»?»

Складна конструкція проекту, особливо його третьої частини, фактично перетворила його в енциклопедичне видання, якому був необхідний спеціальний покажчик. Але сам Нора був переконаний в неабиякому евристичному потенціалі не тільки уведеного ним поняття, але й відповідної історіографічної концепції. У його баченні концепція «місць пам'яті» – не проста метафоризація звичного поняття, а початок нового етапу як у сфері історіографічного осмислення спадщини, так і у царині культурної пам'яті. Вивчення місць пам'яті, вважає він, перебуває на перетині двох течій, які надають йому смисл і визначають його роль. З одного боку, це рух чисто історіографічний – момент рефлектуючого повернення історії до себе самої. З іншого – це рух суто історичний, пов'язаний із кінцем певної традиції пам'яті. Часом місць він називає момент, коли величезний капітал спадщини, що його переживають у інтимності пам'яті, зникає, щоб знов ожити, але вже лише під поглядом оновленої історії. Отже, відбувається значне поглиблення роботи історії, з одного боку, і початок консолідації спадщини, з іншого. Внутрішню динаміку критичного принципу Нора бачить у такому спустошенні історичного, політичного і морального кадрів спадщини, яке здатне мінімізуватися завдяки поверненню до найбільш яскравих його символів. Місця пам'яті – це крайня форма, в якій існує в історії комеморативна свідомість, яка водночас і ігнорує «останки», і потребує їх. Це поняття з'явилося під впливом деритуалізації світу, з'явилося для того, щоб декретувати й підтримувати за допомогою мистецтва й волі співтворити, яке вже настільки втягнулося у процес трансформації й оновлення, що цінує нове вище за старе, майбутнє вище за минуле⁹.

Російський дослідник місць пам'яті А. Дахін точно відчуває предмет тривоги П. Нора – комеморація є по суті реакцією на критичне ослаблення відчуття ідентичності, яке повинна підтримувати культурна спадщина. Реакція не вельми продуктивна: пам'ятники й музеї, що випали з лона живих структур соціально-історичної пам'яті, перестають становити повноцінну основу соціальної самототожності й самоідентичності учасників комеморації. Туристи, що відвідують пам'ятники, не ідентифікують себе з культурою, яку ті представляють. «Релікти» – будівлі, культурні ландшафти і т.п. – являють собою об'єкти колективного пам'ятування, які лишилися поза структурами самоототожнення

⁹ Там само. – С.17-50.

й самоідентичності локальних співтовариств, інакше кажучи, вони стають місцями «загального користування». Тоді їх бере під опіку держава і перетворює їх на об'єкти туристичного бізнесу. Якщо такої опіки не знаходиться, то об'єкти руйнуються і зникають з лиця землі¹⁰.

Як бачимо, експансія метафор здатна докорінно трансформувати просторові образи, аж до перетворення їх у фантоми. Образне бачення місця вивело цей термін далеко поза межі територіальності. В системі мнemoісторії «місце пам'яті» – це не обов'язково матеріальний об'єкт, але й символ, знак. А «пам'ять місця» – це їхній символічний код. Поміж іншим він допомагає з'ясувати природу згасання «живої» пам'яті. Чи здатне загальмувати цей процес історичне знання? І чи завжди «релікти», «архівні форми» пам'яті перебувають у конфлікті з історією?

Теоретичні тексти самого Нора не завжди дають однозначні відповіді на ці непрості запитання. Як констатує знавець сучасної французької історіографічної ситуації П.Уваров, тексти, в яких Нора коментує чи коригує свою генеральну ідею, досить складні для розуміння. Але рядовий французький історик і не намагається занурюватися у них досить глибоко: він давно зайнятий практичною реалізацією цієї ідеї. А точніше, він упевнений, що ця ідея належить йому самому. «Національне культурне надбання» турбує буквально всіх, країна вже давно живе постійними очікуваннями чергової «комеморації». Проект, що мав риси своєрідного «анти-Лабруса», тепер можна кваліфікувати і як «нео-Лабрус», якщо мати на увазі поставлений у його центр пошук національної ідентичності. А головне – закладена традиція забезпечує співтовариству французьких істориків професійну стійкість і здоровий консерватизм. В усякому разі, у Франції важко комусь пояснити російський феномен академіка Фоменка. «Фоменківці просто економічно неможливі у країні, де в історичне культурне надбання інвестуються значні кошти»¹¹.

Досі тут ішла мова переважно про взаємини пам'яті й історії. Але не меншою мірою проблемами «місць пам'яті» зайняті філософи, психологи, культурологи. Герменевтика як теорія розуміння й мистецтво інтерпретацій виявилася прийнятним методологічним фундаментом і для мистецтвознавців. На те, що з часів Ренесансу мистецтво пам'яті було інтригуючим інтелектуальним заняттям і використовувалося як метод для пошуку таємної гармонії між земною й трансцендентною сферами, звернула увагу англійська дослідниця Френсіс Йейтс. Особливу її увагу привернули мнемонічні схеми Джордано Бруно, який відшукував шляхи до втраченого знання про ідеальний Всесвіт і, отже, до джерел герменевтики. У магів XVI століття, вважала Йейтс, мнемонічні схеми уподібнювалися дзеркалу, яке відоб-

¹⁰ Дахин А.В. Город как место памятования // Гуманитарная география. Альманах №4. – М., 2006.

¹¹ Уваров П. История, историки и историческая память во Франции.

ражало образи трансцендентного світу. Мистецтво пам'яті, отже, поставляло як таємний метод вільного пошуку божественної мудрості.

Як своєрідну конкретизацію теорій «місць пам'яті» розглядають уведені Ф.Йейтс поняття «Іосі пам'яті», яке піддається осмисленню лише вкупі з поняттям «образи». Мистецтво запам'ятовування й репрезентації у її баченні полягає у тому, щоб спочатку підібрати *місця*, а потім – відповідні їм *образи*. І ті, й другі мають корелювати з ідентичністю суб'єкта сприйняття, інакше запам'ятовування не відбудеться¹².

У системі географічних наук на означення місць, які потребують спеціального захисту, застосовується термін «культурний ландшафт». При цьому водночас йдеться про збереження і природного (екосистема), і культурного (будівлі, споруди), і соціального (традиційні форми побуту) середовища. Особлива увага приділяється міським Іосі-сукупностям, зокрема, створенню оптимальної інституційної структури міської комеморації. Стан соціальної пам'яті міського співтовариства визначається на основі того, наскільки щільно й рівномірно місто вкрите мережею комеморації і наскільки органічно вона впливає на особистісно/колективний світ людини. Чимала роль тут належить міському топонімічному глосарію. Образи попередньої історії міста, міфи, легенди, пісні, навіть анекдоти мають асоціюватися з архітектурними, художніми, історичними пам'ятками, немовби «жити в них»¹³.

Надаючи неабиякого значення місцю й ролі «живої пам'яті» у збереженні ідентичності, російські науковці доволі часто оспорюють тезу П. Нора про те, що або «історія вбиває пам'ять», або «пам'ять вбиває історію». Л.Репіна не бачить тут ні «вбивчого вибору», ні навіть будь-якого розриву. Адже на роль «жерців у храмі Мнемозіни» претендують і високопрофесійні історики, і інші виробники історичного знання – письменники, діячі мистецтва, служителі культу тощо¹⁴. Високопрофесійні історичні, літературні, мистецькі твори здатні ефективно виконувати функції «роботи пам'яті», зокрема, у передачі міжпоколінської інформації.

Важко, приміром, уявити собі більш емоційно насичений і естетично досконалий текст, ніж той, що стосується «пам'яті місця» у книзі відомого історика й культуролога Аляйди Ассман «Простори спогаду». Своєю читача вона веде від захоплення силою пам'яті у Цицерона через ландшафти пам'яті у Петрарки до місць, через які «увіходить вічність» у Вільяма Вордсворта, й відчуття «аури реліктів» у Едгара По. Дослідниця переконана: «довгий шлях письмової тра-

¹² Йейтс Ф. Искусство памяти. – СПб, 1997. – С.19-20, 61.

¹³ Дахин А.В. Имена городов в структуре локальных социокультурных пространств // Возвращенные имена: идентичность и культурный капитал переименованных городов России. – Н.-Новгород, 2004. – С.24-30.

¹⁴ Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX – XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. – М., 2011. – С.435-436.

диції можна доповнити й полегшити коротким шляхом розтину; духовний світ минулого стає очевидним завдяки матеріальним решткам. При цьому можна сподіватись на таємничу іскру з минулого в теперішнє – всупереч усім тріщинам і прогалинам у пам'яті».

Дещо несподіваною у цьому контексті виглядає констатація: «говорячи про «пам'ять місця», використовують формулу, водночас зручну й неоднозначну. Такий вираз зручний, бо лишає без уточнення: йдеться або про *genetivus objectivus*, пам'ять про місце, або ж про *genetivus subjectivus* і, отже, про пам'ять, що локалізована у певному місці. І такий вираз неоднозначний, оскільки наводить на думку про те, що місце саме може бути суб'єктом, носієм спогадів, і часом, де це можливо, розширювати пам'ять так, що пам'ять місця значно виходить за межі людської пам'яті». Розгадку такої неоднозначності А.Ассман знаходить у підходах самого П'єра Нора, який охарактеризував різницю між місцем, у якому встановилися традиційні форми життя, і місцем, що має лише сліди зруйнованих життєвих зв'язків, за допомогою французької гри слів. Перехід від *milieu de memoire* до *lieu de memoire* означає від «середовища спогадів» до «місця спогадів». Пам'ятні місця – це розкидані фрагменти втрачених і зруйнованих життєвих зв'язків¹⁵.

А. Ассман – далеко не перша й не остання з-поміж тих, кому формула «місця пам'яті» уявляється неоднозначною. І справа тут, зрозуміло, не лише у термінологічних, але й у політичних нюансах. Багатотомний проект П.Нора виявився, якщо йти за оцінками П.Гаттона, генеалогічною деконструкцією будови французької культури, яка зберігає і водночас втрачає національну пам'ять. Розміщуючи «місця пам'яті» між традицією й історією, Нора навряд чи свідомо наслідував логіку влади/знання М.Фуко. Але у процесі реалізації проекту П.Нора крок за кроком переконувався у тому, що благородна мета підтримання традиції й воскресіння духу нації здатна перетворюватися у риторику комеморації, що служить політичним цілям. Формули Фуко про утворення значень шляхом дискурсу виключення і про минуле як риторичний конструкт сучасного дістали у проекті «Франція-пам'ять» блискуче підтвердження – ефект, на який автори проекту спочатку вочевидь не розраховували. Але те, що в такий спосіб соціальна історія поступилася частиною своєї території історичній культурології, означало поворот не лише у французькій історіографії. З'ясувалося, що «особистості, події, навіть соціальні й економічні тенденції відступають перед владою риторики, яка перетворює їх в абстракцію»¹⁶.

Викорінення пам'яті під натиском «прискореної» історії хвилювало П.Нора і його колег насамперед тому, що воно означало обрив дуже давніх зв'язків ідентичності. Перетворення історії-пам'яті в іс-

¹⁵ Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. – К., 2012. – С. 317-340.

¹⁶ Хаттон П. История как искусство памяти. – СПб, 2004. – С.289-294.

торію-критику означало делегітимізацію пережитого минулого. Нора був першим серед тих, хто відверто визнав: ностальгічний аспект у поклоніннях сповнений крижаної патетики, тут немає ані активної переконаності, ані живої участі. «Спогад повністю перетворився у свою власну ретельну реконструкцію». Гіпертрофоване роздування пам'яті пов'язане з відчуттям її втрати, але воно й само «працює» на цю втрату.

Блискучий аналітик історичної пам'яті Поль Рікер не пройшов повз сумніви Нора й перепади його настроїв, але зумів побачити у них певну логіку, пов'язуючи її із закономірною еволюцією теорії «місце пам'яті» у контексті зміни поколінь і трансформації соціальних функцій пам'яті. Однак під його прискіпливим поглядом «нестиківки» у трактуваннях складної структури місць пам'яті (у трьох смислах – матеріальному, символічному й функціональному) постають особливо виразно. «Місця пам'яті виступають насамперед в якості *reminders* – опорних пунктів спогадів, що по черзі слугують пам'яті, яка слабшає, боротьбі проти забування і навіть як безмовна заміна втраченої пам'яті. Місця «живуть», як живуть записи, монументи, можливо, як документи, у той час як спогади, передані лише словесно, ширяють, підпорядковуючись волі слів».

Ідея пам'яті-боргу, продовжує Рікер, невіддільна від ідеї спадщини. Йдеться не лише про обов'язок збереження матеріального; ті, хто живуть, зобов'язані своїм існуванням тим, кого немає. І тут виникає проблема інверсії самої динаміки пам'яті – штучні моделі витісняють реальну, непередбачувану й норолливу пам'ять. «Згубна тенденція зводити місце пам'яті до топографічного місця» означає не що інше, як створення можливості для роздування культу пам'яті в його викривлену форму – культ поминання. Якщо пам'ять висувається на перший план (лише їй, мовляв, Франція зобов'язана об'єднуючим началом), нівелюється і роль держави, і функція історії. У сукупності це створює можливість «завдання шкоди самій ідеї місця пам'яті».

Отже, те «роздвоєння історії» внаслідок її «меморіального переживання», яке відчуває сам П.Нора, Рікер трактує як «захоплення ідеї місць пам'яті ідеєю спадщини». Коли з самих меморіальних церемоній роблять один з головних об'єктів детального аналізу, меморіальна булімія припиняє будь-які спроби створення історії протимеморіального типу. «Одержимість поминанням» руйнує союз пам'яті з національною історією; відбувається «викривлення пам'яті всупереч історії». Руйнується модель національної ідентичності, сфокусована на нації-державі. Зникає канон, а його місце займає «битва пам'ятей»: «культурне й локальне, руйнівники національного, наводнюють за собою масової інформації». Саме поняття «місце пам'яті» як символічний інструмент, призначенням якого була «дематеріалізація місця», при цьому багато втрачає. Зв'язок минулого й майбутнього заміщується зв'язком сучасного й пам'яті.

Так що ж, вибір поняття «місце пам'яті» виявився в кінцевому підсумку невдалим? Так цілком відверто Рікер формулює суть сумнівів з цього приводу і П.Нора, і своїх власних. Адже справді у терміні «місце пам'яті» суперечливо пов'язані два слова, одне з яких віддаляє, а інше наближає. Однак для історика-громадянина суперечність тут хоча й існує, але не є нездоланною. Зрештою саме «місця пам'яті» дають змогу знову поєднати (і знов-таки шляхом вибуху) зруйноване національне. Вчений сподівається: настане час, коли «виникне інший спосіб спільного буття» і тоді «зникне потреба відшукувати орієнтири й розвідувати місця». «Ера поминання буде остаточно завершена. Тиранія пам'яті триватиме лиш якийсь час – але це наш час»¹⁷.

Нора знайшов за потрібне дати відповідь на зауваження Рікера. Він визнав винятковий полемічний хист визначного філософа. Рікер, зауважує він, «уважно і цілком безсторонньо прочитує «Місця пам'яті», пропонуючи довершений, у певному сенсі неспростовний аналіз. Але звідки виникає відчуття, що ми не до кінця можемо з ним погодитися? Можливо, таки через принципову несумісність поглядів філософа й історика. Невже відмінність ніяк не здолати?»

Здолати відмінність можливо, доводить Нора, якщо простежити ефективність і «рентабельність» формули з плином часу. Ідея місць пам'яті виникла із сумнівної й майже грайливої гіпотези, і з цього погляду проект був «пригодою й експериментом». Автор сам був вражений, наскільки швидко запропоноване поняття «привласнювалося»: «це свідчило про те, що воно торкнулося чутливої душі колективної свідомості». І хоч Нора визнає, що на статус концепту його формула «не тягне», він переконаний: «по-справжньому і всерйоз оцінити властиву поняттю дієздатність може лише рентабельність, і тільки вона». А з часом формула «місць пам'яті» таки виявила своє багатство й плідність.

Інша річ, що крах історичної й часової тяглості, подарувавши пам'яті надзвичайну актуальність, водночас спричинив «тиранію комеморацій». Нора повністю поділяє з Рікером роздратування з приводу зловживання «обов'язками пам'яті, яку занадто охоче проклинають, щоб обійтися без роботи історії», і особливо – обурення проти інструментального розпорядження поминаннями. Відзначення пам'ятних дат породило ідеологію всюдисущої пам'яті та тотальної консервації. «Воно перетворилося на обов'язкове ставлення до минулого. Гірше: комемораційне зараження дало розквіт гіперкомеморативної історії і примножило плем'я спонтанних істориків, що віддалилися служінню суто політизованій пам'яті». Саме ця, насаджувана пам'яттю, тиранія змушує історика до активної реакції.

Зреагував П.Нора і на запитання, які часто ставилися йому у різних інтерв'ю: «чи можна «місця пам'яті» експортувати?», «чи можливі європейські місця пам'яті?» Він має обґрунтовані сумніви щодо уні-

¹⁷ Рікер П. Память, история, забвение. – М., 2004. – С.565-571.

версальності запропонованих ним самим підходів. Поняття «місця пам'яті» академічне за своєю природою, і отже, передбачає врахування діалектики універсального й партикулярного, доводить він. Воно народилося у контексті суто французького відчуття втрат. Кожна країна має підтримувати зв'язки особливого типу зі своїм минулим, і тому треба бачити природу та межі застосувань поняття, що вже стало звичним, у країнознавчих дослідженнях. «Апріорі привабливі й теоретично мислимі, такі дослідження можуть наражатися на практичні труднощі... Загальне перевіряється лише в особливому». Хоча, зрозуміло, можливі порівняльні підходи у зменшеному масштабі¹⁸.

Про те, що порушена П.Нора проблема була актуальною, навіть жivotрепетною, свідчить справді безпрецедентний масштаб теоретичних дискусій навколо змісту поняття «місця пам'яті». Сумніви Рікера щодо нього не забарився поділити й інший уважний дослідник спадщини П.Нора Тоні Джадт. Для нього не існує проблеми у визначенні конструктивної функції пам'яті щодо історії – це безцінне джерело, яке не просто вносить додаткові деталі й формує точку зору дослідника – «сама історія складається з відповідей на запитання: що зберігається у пам'яті суспільства? що піддається забуттю? яким цілям слугують спогади про минуле?» Але кардинальним для нього є пошук відповіді на питання: «чий місця? чия пам'ять?» Амбіційний проект П.Нора з'явився в епоху сумнівів і розгубленості. Патріархальна Франція відходила в небуття, а звичні символи її величі захиталися під впливом історіографічного постмодернізму. Від прискіпливого погляду Т.Джадта не сховався той факт, що представлення ХХ століття як звичайного продовження давніх традицій, з любов'ю й замовленням відтворених у багатотомному виданні, віддає фальшу. «Якщо сьогодні для істориків і журналістів режим Віші перетворився на «місце пам'яті», то більшість французів все ще прагне не викликати з могили привид, який вони намагалися надійно закопати туди у 1945 р.».

Коли суспільство перестає приділяти увагу історії, а громадяни втрачають віру у силу виховання, доводить Джадт, місця пам'яті здатні перетворюватися у «місця забуття», «місця незнання». У цьому розумінні монументальна праця Нора і його колег сама по собі може вважатися зразком сучасної міфології. «Парадоксальний результат героїчних зусиль П'єра Нора по відтворенню і збереженню історичної пам'яті Франції полягає у тому, що його праця сприймається тепер не стільки як стимул до пошуку нових підходів у цій сфері, скільки як предмет поклоніння, як визначна пам'ятка, що заслуговує на увагу туриста».

Кінець кінцем не так важливо, зауважував Джадт, що стара добра Франція назавжди лишилася в минулому. У цьому зрештою немає нічого нового – завжди існували поруч забуття й пам'ять, створення нових традицій і відмирання старих. Проблема навіть не в тому, що

¹⁸ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. – С.237-265.

у наш час усі форми, яких набуває історична пам'ять, являють собою підробку, кітч, пародію на минуле. Гірше те, і саме у цьому новизна сучасної ситуації, що суспільство перестало приділяти увагу історії. Оскільки ми втрачаємо віру у виховання, для багатьох громадян місця пам'яті перетворюються у місця забуття, а точніше, у місця незнання, бо й забувати стане нічого.

Спеціально для читача на пострадянському просторі Джадт наголошує – у Франції, де історія користується чималим авторитетом, протиставлення історії й пам'яті цілком допустимі. У країнах колишнього радянського блоку проблема полягає в іншому – вона не в тому, щоб вийти поза межі традиційної історіографії, а в тому, як створити чи відновити традицію справді наукового підходу до історії. Космополітична паризька інтелігенція, що добре знає свою історію, може дозволити собі своєрідну «гру розуму», запропонувавши суспільству пам'ять у якості своєрідної альтернативи історичній науці. Але навряд чи варто сприймати такі вправи усерйоз. Надто паризький за духом проект навряд чи витримає перенесення його на інший ґрунт, і не випадково успіх Нора не вдалося повторити у Великобританії, Іспанії, Італії чи ще будь-де¹⁹.

Доволі критичними у ставленні до когнітивного потенціалу категорії «місце пам'яті» є і російські фахівці у галузі теорії історії С. Маловічко та М. Румянцева. Із новаціями П. Нора вони пов'язують відповідь на потребу протистояти комеморації й міфотворчості в історичному пізнанні, але наголошують на тому, що проект «перетворився практично на свою протилежність – на усвідомлення необхідності комеморації й цілеспрямованого конструювання «місць пам'яті», навколо яких і повинен консолідуватися соціум». Не надихає цих авторів і практична реалізація концепції «місць пам'яті»: «розумність» деяких «місць пам'яті» у масовій свідомості явно зумовлена включеністю їх у міфологізований контекст».

Що, власне, відбулося, міркують далі російські науковці, коли на початку XXI століття під тиском постпостмодернізму концепція «місць пам'яті» повернулася в систему історичного пізнання? «Здавалося б, вихід знайдено: завдання істориків – сприяти якомога точнішому «картографуванню» «місць пам'яті», причому на різних рівнях – від загальнодержавного до цілком локального. Але проблема не лише залишилася, але, на наш погляд, ускладнилася». Ускладнилася тому, що в такий спосіб підживлювалися національно-історичні міфи, бо лише в їхній структурі «місця пам'яті» здатні виконувати свою орієнтаційну місію. Так у систему наукового пізнання повертається майже зникла традиція з її претензіями на об'єктивність та лінійність. Але ж сьогодні кожен більш менш грамотний історик розуміє, що історичне знання є результат інтерпретації. «А це багато в чому руйнує «об'єктивність» місць пам'яті як

¹⁹ Джадт Т. «Места памяти» Пьера Нора: чьи места? чья память? // *Ab Imperio*. – 2004. – №1. – С.44-71.

фактів історії, що мають безумовну цінність. Як може «місце пам'яті» виконувати інтегруючу функцію, якщо, по суті, воно являє собою певний історичний факт, а факт для нас – це не «об'єктивна реальність» минулого, а конструкція історика, яка, цілком природно, суб'єктивна?»

Не варто сприймати такий хід думок як цілковите заперечення евристичного потенціалу поняття «місця пам'яті». Воно, у баченні названих авторів, є «принципово важливим як для фіксації трансформацій професійного історичного знання, так і для прояснення його взаємин із масовою свідомістю». Саме розуміння ідеологічних, а не лише аксіологічних чи гносеологічних, причин перетворення певної події на «місце пам'яті» забезпечує певну сталість/спадкоємність історичного знання, що є особливо важливим при конструюванні соціальної пам'яті. Більше того, саме зі спробами вибудовувати соціальну пам'ять в розрахунок на відповідні «місця пам'яті» С.Маловічко та М.Румянцева пов'язують зумовлену переходом від постмодерну до постпостмодерну появу історичного метанаративу нового типу. Їхня концепція будується на ідеї «різнорівневості» підвладних розуму полів історії, які водночас є і просторами ідентичності сучасної людини – з наголосом на тому, що існують дві принципово відмінні історіографічні культури з неоднаковим цілепокладанням. Перша діє у сфері «строкої науки», друга у сфері масової свідомості.

Проводячи чітку грань між двома типами історичного знання – науковим і соціально орієнтованим – С.Маловічко та М.Румянцева вважають, що в системі останнього категорія «місць пам'яті» легко знайде своє місце. Тому, якщо й варто вдаватися до деконструкції «місць пам'яті» в системі наукового знання, то на рівні масової свідомості руйнувати вже сформовану цілісність навряд чи варто. Характеризуючи соціально орієнтоване знання як ненаукове чи «не зовсім наукове», автори ніякою мірою не хочуть принизити краєзнавство – просто це інший підхід і інша практика.

З тезою «ненауковості» соціально орієнтованого історичного знання, висловленою у формі гіпотези, можна погоджуватися чи не погоджуватися. Але, на мій погляд, впроваджуване науковою школою Л.Репіної розрізнення двох різних типів історичного знання, де місцева історія, зокрема краєзнавство, належить до практики соціально орієнтованого історієписання, а регіональна і нова локальна історія – до практики науково орієнтованої історії, заслуговує на увагу. Краєзнавство орієнтується на класичну модель наукового знання й нарративну логіку історієписання і цим задовольняє суспільну потребу у забезпеченні ідентичності на основі комеморації – спільної історичної пам'яті соціуму. Що ж до регіональної, нової локальної, інтелектуальної історії, то тут реалізується принципово інша модель, придатна для використання в системі вищої освіти²⁰.

²⁰ Маловічко С.И., Румянцева М.Ф. История как строгая наука vs социально ориентированное историописание. – М., 2013. – С 38, 43, 50-51, 185, 221.

Доволі стримані у ставленні до консолідаційного потенціалу «місце пам'яті» (як і до відповідного історичного знання) білоруські історики. Вони солідарні з П.Нора у визначенні «місце пам'яті» як місце зустрічі пам'яті й історії, як своєрідної дискусійної практики, яка сприяє ідентифікації суб'єкта з тією чи іншою нацією. Прихильно сприймається у Білорусі і ставлення французьких науковців до «місце пам'яті» як до символу, що зовсім не передбачає обмеження набором конкретних місць. Як місце пам'яті у книзі «Білоруси: нація Пограниччя» розглядається, приміром, шкільний підручник, точніше, розділи, присвячені Другій світовій війні. Але при цьому наголошується, що оскільки кожен підручник як «місце пам'яті» пропонує власну колекцію фактів, особистостей і понять, які претендують на роль національного чи державного канону, то такою ж мірою інші факти він «відправляє у забуття». На основі аналізу різних підручників для шкіл робиться висновок, що водночас підручник є і місцем пам'яті, і місцем забуття. Тому сучасні підручники у Білорусі відіграють не стільки консолідаційну, скільки дезінтеграційну роль²¹.

Очевидно, що шукати відповіді на запитання про місце історії в ієрархії цінностей сучасної культури можна лише з врахуванням відмінності фундаментального наукового і прикладного, розрахованого на масовий попит, знання. Допустимо говорити у цьому контексті про «масове», «популярне» історичне знання і про особливу, соціально орієнтовану модель історієписання. Дискусії про терміни при цьому, зрозуміло, мають тривати. В Україні вони ведуться постійно на конференціях, «круглих столах», симпозіумах, на сторінках історичної періодики.

Поки що, однак, доволі складно знайти відповідь на запитання: чи виявилось ХХІ століття розумнішим за попереднє настільки, щоб скинути з себе тягар «тиранії пам'яті»? Позитивно відповісти на нього поки що ніхто не готовий. Навпаки, фахівці дедалі частіше пишуть про «надлишкову», «перенасичену» пам'ять, і їхнє ледь приховуване роздратування майже завжди пов'язане із перетворенням пам'яті на поминання, де править бал політичний інтерес. Значною мірою цей процес зумовлений ідеєю статичності, закладеною у саме поняття «місце» – воно має виразний просторовий вимір, а ідею часових змін, основоположну в структурі пам'яті, у кожному конкретному випадку доводиться домислювати. Далеко не всі субстанції чи образи, що потрапили в реєстр «місце пам'яті» у П.Нора, підпадають під визначення теориторіального домену «місце». Свята, манускрипти, символи влади, календарі, постаті героїв – символи, які погано корелюють із образом місця. Коли Ж.Мінк говорить про *запас пам'яті*, він додає, що хоч це поняття і не суперечить концепту «місце пам'яті»,

²¹ Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С. Белорусы: нация Пограниччя. – Вильнюс, 2011. – С.160-172.

йдеться не про специфічне «місце», а про поклад ресурсів багаторазового використання у поточних політичних баталіях²².

Очевидно, що повсюдне захоплення «місцями пам'яті» має свої від'ємні риси. Якщо під них не підведено символіку, зрозумілу й прийнятну для більшості громадян, вони перетворюються в екрани для проєкцій різних політичних поглядів. І тоді конструювання простору пам'яті перетворюється у різновид соціальної дискурсивної інженерії (С.Ушакін). Франція істотно підстрахувалася від цієї небезпеки тим, що увела у найширший обіг поняття «patrimoine» як спільне надбання і субстрат національної ідентичності. У довільному перекладі українською воно звучить теж непогано: «культурна спадщина». Звичайно, якщо розуміти її не як мертвий спадок, а як живу субстанцію, що потребує постійного оновлення і дієвої підтримки.

Якщо ж говорити про «місця пам'яті» в українському контексті, то, гадаю, термін «орієнтири пам'яті» був би точнішим для виявлення культурного потенціалу, закладеного і у матеріальних залишках минулого, і у відповідних структурах уяви. У тому вигляді, як він обґрунтований Мішелем Полляком з позицій психоаналізу, орієнтири пам'яті постають як певні емпіричні індикатори, що відображають водночас і просторову протяжність, і глибину «часових пластів»²³. У такому ж значенні – виявлення «внутрішньо культурних сил, що управляють динамікою культури», застосовують поняття «орієнтири пам'яті» і вітчизняні автори у монографії «Український соціум». Відповідні орієнтири у контексті творення образу минувшини простежуються ними у цілому ряді історичних пам'яток, починаючи від Києво-Печерського патерика і до мистецьких зібрань XVIII ст.²⁴.

Утім, метафоричний образ «місць пам'яті» уже настільки міцно утвердився у світовому гуманітарному лексиконі, що мова може йти лише про його часткове коригування, але аж ніяк не про відмову від нього. Закодована в «місцях пам'яті» мнемонічна енергія концентрується переважно за законами просторової близькості і справляє чималий вплив на кристалізацію суспільних уявлень про час і простір, «своє» й «чуже», суспільне й приватне, сакральне й приземлене. Важливо лише обирати серед «місць пам'яті» не стільки сліди минулих битв, скільки етапи розвитку й матеріалізації людського інтелекту, а також кращих форм інтелектуального спілкування. Майже безмежний пізнавальний простір відкриває тут використання здобутків наукової біографістики – адже вона унаочнює проблему вибору на рівні дій конкретної людини і вже тому є потужним виховним засобом.

²² Мінк Ж. Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до пояснювальної парадигми колективної пам'яті // Україна модерна. – 2009. – №4. – С.76-77.

²³ Полляк М. Память, забвенье, молчанье. Психоанализ и науки о человеке. – М., 1996. – С.191.

²⁴ Український соціум. – К., 2005. – С.433-452.

Зрештою саме у цьому руслі найзручніше вводити в обіг т.зв. его-документи – джерела особистого походження, які допитливій людині здатні сказати про атмосферу епохи більше, ніж безликі розмірковування про «гноблення», «колоніальну експлуатацію» тощо.

Можливо, в українському контексті доцільніше було б говорити не стільки про зниження рівня символічного контролю за добром «місце пам'яті», скільки про відсутність у владних структур держави чіткої пам'яткоохоронної стратегії. Якщо подивитися на стан автентичних історичних пам'яток XI-XVIII століть, то, за нечисленними винятками, це руїни, які упродовж століття взагалі можуть зникнути. На Заході величезні кошти вкладаються у консервацію таких споруд; у цьому, зокрема, вбачається запорака успішного розвитку туристичної галузі. У багатьох країнах прийняті Кодекси етики реставратора. Україна підписала більшість міжнародних пам'яткоохоронних угод, але у своїй реставраційній політиці держава переважно орієнтується на кошти (а відповідно і на смаки) церкви. Доволі часто це призводить до прикрих казусів, на зразок грубого втручання церкви у вже значною мірою відтворений автентичний живопис Успенського собору Почаївської лаври або дивної надбудови над Михайлівською церквою у Переяславі-Хмельницькому²⁵.

Доводиться констатувати, що у наших керманів взагалі відсутнє відчуття відповідальності за стратегію донесення до майбутніх поколінь культурних надбань різних народів, що населяли територію України від найдавніших часів. Але чи правомірно адресувати претензії лише державі? Адже опікуватися збереженням культурної спадщини покликані спеціально створені для цього інституції, насамперед Центр пам'яткознавства НАН України та Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. На жаль, вони стоять осторонь термінологічних дискусій, що хвилюють світову наукову громадськість. У це важко повірити, але у виданій ними у 2012 р. обсягом близько 35 др. арк. колективній монографії «Основи пам'яткознавства» взагалі відсутнє поняття «місце пам'яті».

Охорона культурних цінностей в Україні регулюється кількома законами, але, за визнанням пам'яткоохоронців, гарантій збереження всіх примітних пам'яток історії й культури у нас не існує. Якщо в радянські часи нищилися пам'ятки, що не відповідали офіційним ідеологічним канонам, то нині культурна спадщина руйнується також внаслідок відсутності критеріїв поцінювання та класифікації пам'яток. Лише у Києві за останні два десятиріччя зникло понад 130 пам'яток²⁶. За таких умов відсутність спеціального інтересу вітчиз-

²⁵ Докладніше див.: *Дорофієнко І.* Хто відповідь перед майбутнім // День. – 2011. – 15 вересня.

²⁶ *Федорова Л.* З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870-і – 1910-і рр. – К. 2013. – С.4-5.

няних правоохоронців до дискусій навколо «місць пам'яті» можна було б пояснити двозначністю закладених у це поняття смислів. Але характер термінологічних дебатів, які ведуться упродовж усіх років незалежності навколо розрізнення понять «пам'ятка» і «пам'ятник», «пам'ятка архітектури» і «пам'ятка містобудування» тощо, наводять на роздуми про традиціоналізм і консерватизм у підходах. Хотілося б, зрозуміло, помилитися, але варто було б і нашим пам'яткоохоронцям прислухатися до поради Х.-У.Гумпрехта: «з епістемологічних причин інституційна структура й інтелектуальні передумови взаємодії різних академічних дисциплін повинні віднині й надалі стати зовсім іншими». Бо «одне з головних покликань і функцій гуманітарного знання – здатність співпадати з тим, що «своєчасне» саме зараз».²⁷

На завершення хотілося б ще раз звернутися до справді безцінних порад П.Нора, на цей раз до тих, які стосуються відповідальності історика за якість репрезентацій та інтерпретацій. Адже «історія творить історика більше, ніж історик історію». Завищені амбіції історика, застерігає вчений, здатні провокувати привласнення ним ролі судді, навіть верховного судді. Але за таких умов дослідник ризикує перетворитися на «папарацці минулого». І тут надзвичайно продуктивними та повчальними уявляються міркування Нора про небезпеки, які підстерігають дослідника в разі зведення історії до пам'яті. Простежимо докладніше хід його думок у вже згадуваній полеміці з П.Рікером: адже вони стосуються історії як такої, незалежно від національних чи якихось інших рамок.

У ХХІ столітті, пише Нора. «видається неможливим написати такий твір про пам'ять, історію, забуття, що досягає кульмінаційної точки у роздумах про вину, справедливу пам'ять, складність прощення, і претендувати на позачасовість. Пришестя пам'яті й насаджувана нею тиранія, зрештою, виявляють глибину й обсяг узагальнення відчуття історії». Історик і філософ рівною мірою реагують на цю потребу, хоч роблять це по-різному. Але обидва мають розуміти: коли колективна пам'ять привласнює собі привілей на творення більш «правдивої» правди, ніж правда історії, вона спирається на правду пережитого, правду спогадів про біль і страждання, про репресії, приниження, забуття. «Ми, філософи і історики, мусимо жити і працювати у цьому світі з його законами... Ми не можемо уникнути його, власне, через особливість нашої професії, але остання змінилась, втратила невинність. Знати, в якому режимі історичності ми працюємо, розуміти її механізми, аналізувати примуси – це найперший спосіб не потрапити до неї в рабство»²⁸.

²⁷ Гумпрехт Х.-У. Как «антропологический поворот» может затронуть гуманитарные науки? //Новое литературное обозрение. – 2012. – № 114.

²⁸ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. – С.9, 170, 264 – 266.

Розділ 2
ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ
ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Андрощук Олександр (Київ)

**Шляхи вдосконалення
адміністративно-територіального
устрою в Україні у науковому
і політичному дискурсах
кінця ХХ – початку ХХІ ст.**

Сосса Ростислав (Київ)

**Картографічний аспект дослідження
адміністративно-територіального
устрою України**

Дмитрук Володимир (Київ)

**Делімітація та демаркація
державного кордону України:
проблеми та пріоритети**

Олександр Андрощук

**ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО
УСТРОЮ В УКРАЇНІ У НАУКОВОМУ
І ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСАХ
КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.**

Трагічні події, пов'язані зі збройним протистоянням 2014 р. на Сході України, наочно довели, яку високу ціну платить суспільство за давно назрілі, але «відкладені» реформи. Упродовж усього періоду незалежності в Україні тривають гострі дискусії навколо проблем реформування адміністративно-територіального устрою як необхідного фундаменту модернізації країни і оптимізації відносин по лінії «влада – соціум». Поляризованість українського суспільства, що має виразний регіональний вимір, змусила владу у 2005 р. визнати наявність «кризи централізму» й гостру потребу децентралізації. Але, хоч «рамкових проектів» адміністративно-територіальної реформи на той час не бракувало, влада не наважилася на кардинальний перерозподіл повноважень між органами державної влади й місцевого самоврядування й відклала на невизначений час вже розпочату реформу. Наслідком стало швидке наростання протестних настроїв, особливо на Сході й Півдні країни, чим за умови послаблення української влади вправно скористалася Росія. Очевидно, що якби у 2005 р. грамотно проведена адміністративно-територіальна реформа забезпечила реальну фінансову автономію на місцевому рівні, розвитку подій за найгіршим сценарієм вдалося б уникнути.

Як вважає Я.Верменич, «вихід України з того гостро кризового стану, в якому вона уже тривалий час перебуває, прямо залежить від якості й глибини оптимізації територіального устрою. Тільки в такий спосіб їй вдасться вписатися у той об'єктивний процес регіоналізації світу, який відбувається на наших очах. Світовий досвід засвідчує: без ефективної системи самоврядування ніяка держава не здатна забезпечити стабільний розвиток соціуму. Єдиний засіб уникнення криз державності і створення надійного фундаменту для самоорганізації суспільства полягає в оптимальному співвідношенні владних імпульсів, що ідуть із центру, і автономності місцевого самоврядування»¹.

¹ Верменич Я., Андрощук О. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ – ХХІ ст. – К., 2014. – С. 7, 8.

З цього погляду уявляється важливим повернутися до аналізу дискусій кінця XIX – початку XX ст., щоб з'ясувати, чому, попри величезну напругу пристрастей, ані державі, ані структурам громадянського суспільства не вдалося оптимізувати територіальну структуру і запобігти постійному загостренню політичних, ідентифікаційних та інших криз. Чому анонсоване, украй потрібне реформування адміністративно-територіального устрою стало для України важкорозв'язною проблемою і набуло, за висновком фахівців, «ознак бутафорності, гальмуючи нагальні заходи щодо функціонального удосконалення системи управління в державі»².

На сьогодні проблема реформування територіального устрою України за умов незалежності вже має власну майже чвертьвікову історію та значний масив літератури. Загальний перелік публікацій, присвячених темі адміністративно-територіального устрою незалежної України, нараховує сотні позицій і містить у собі найрізноманітніші за характером тексти: збірники документів і матеріалів, аналітичні розробки фахівців різних галузей знань, збірки наукових статей, публікації в щоденних друкованих та електронних засобах масової інформації, науково-популярні видання. Переважна більшість публікацій (за виключенням документальних видань) є близькими за своєю суттю та змістом. Як правило, їх автори викладають критичні зауваження до існуючого територіального поділу й пропонують, натомість, власну концепцію територіальної побудови України. Фактично сформувалось певне умовне коло осіб (політиків, державних посадовців, науковців, публіцистів), чий прізвища, так чи інакше, асоціюються з проектами реформування територіального устрою України, а їх висловлювання найчастіше цитуються в літературі та ЗМІ. Аналіз усього цього інформаційного пласту дозволяє вести мову як про різнобій підходів та пропозицій, так і про визначальні тенденції в розвитку самої проблеми.

Загалом проблему реформування територіального устрою України важко дослідити, не зачепивши інші, не менш складні та важливі теми – функціонування системи місцевого самоврядування та реалізація регіональної політики. Проте в пропонованій статті ми обмежимось конкретно-історичним викладом проблеми у двох площинах. З одного боку, аналізуються різноманітні ідеї та проекти реформування територіального устрою України, вироблені впродовж останніх 20 років, з'ясовується загальна атмосфера зіткнення протилежних думок і підходів до вирішення проблеми, що знайшла відбиття на сторінках періодичних видань, монографій, матеріалів конференцій та «круглих столів». З іншого боку, простежені реальні кроки, зроблені офіційною владою, для реформування територіаль-

² Реформування адміністративно-територіального устрою: український та зарубіжний досвід / За ред. О.І.Кресіної. – К., 2011. – С. 252.

ного устрою держави – розробка законопроектів та ухвалення відповідних законів, формування мережі державних та громадських інституцій, зайнятих пошуком оптимальних шляхів вирішення проблеми.

Розуміння необхідності змінити адміністративно-територіальний устрій України простежується з перших днів незалежності. На той час поява проектів територіальної перебудови зумовлювалася кількома чинниками. На момент проголошення незалежності сформований в Україні за радянських часів територіальний устрій мав такий вигляд: Автономна Республіка Крим, 24 області, два міста республіканського підпорядкування (Київ, Севастополь), 605 районів (в тому числі 485 сільських), 435 міст, майже 10 тис. сільських і понад 800 селищних рад, близько 29 тис. сільських та близько 1360 міських населених пунктів³. Такий поділ, в першу чергу, відповідав інтересам колишнього союзного центру й обумовлювався необхідністю збереження контролю партійно-радянських структур над усією територією держави. В нових умовах існуючий адміністративно-територіальний устрій виправдано ототожнювався з централізмом як стрижнем радянського механізму управління й негативно сприймався суспільством. Тож цілком логічними були очікування політиків і громадськості, інтуїтивно пов'язані з тим, що нова держава повинна мати нову територіальну організацію. З іншого боку, національно-демократичні сили уявляли принципово новий територіальний устрій (який найчастіше асоціювався з федерацією) як легітимну перешкоду свавіллю центру, що віднедавна перемістився з Москви до Києва. Нова територіальна модель мала також стати конструктивною противагою неминучим у перехідний період відцентровим тенденціям у вигляді крайового сепаратизму⁴.

Варто зазначити, що ризики, про які йшлося у ході дискусій, мали цілком реальні виміри. Проголосивши незалежність, Україна зіткнулась з необхідністю вирішення багатьох проблем, значна частина з яких живилась недосконалістю територіального устрою. Найскладнішими та найбільш небезпечними з них, на думку фахівців, були: збереження значного розриву у рівнях соціального та економічного розвитку між окремими регіонами, що стимулювало незадоволення багатших територій несправедливим, з їхньої точки зору, розподілом національного доходу; нерівномірність процесів політичного розвитку та активізація на окремих територіях політичних сил, які діяли під гаслами сепаратизму та ірредентизму. До наведеного варто додати масу дрібних проблем – штучність кордонів територіальних одиниць, невідповідність реаліям та невизначеність правового статусу насе-

³ Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність / За ред. В.Г.Яцуби. – К., 2001. – С. 57.

⁴ Дашкевич Я. Майбутня Україна: федерація? // Слово. – 1991. – Ч. 12.

лених пунктів, згубні наслідки кампаній з перейменувань тощо, породжених адміністративними реформами часів СРСР. У цьому сенсі на новий територіальний устрій суспільством та політиками поклались чималі (іноді необґрунтовані) надії.

На початку 90-х років у поглядах на проблему реформування територіального поділу визначилось кілька основних підходів, які, за великим рахунком, були відбиттям різних стратегій формування державності та перспектив її розвитку. Одним з перших помітних форумів, який продемонстрував різне бачення майбутнього територіального устрою України, стала науково-практична конференція, організована за ініціативи Адміністрації Президента України, Секретаріату Верховної Ради України і ряду державних та наукових інституцій (Київ, листопад 1992 р.). Дискусії, що тут розгорнулись, водночас засвідчили відсутність у найвищого керівництва держави спільних, визначених підходів до проблеми. Якщо Л.Кравчук пропонував на тому етапі зберегти існуючий територіальний устрій, то голова Верховної Ради України І.Плющ припускав можливість надання областям статусу адміністративної автономії, що означало делегування законодавчих і виконавчих функцій на місця⁵. Ігор Каліушко (на той час – референт Верховної Ради України), прийнявши до уваги найважливіші, на його думку, чинники (історико-ментальний, соціально-економічний, адміністративний, політичний), пропонував перейти до поділу на 9-12 країв. Новий устрій, заснований на принципах територіальної обласної автономії, не передбачав, на думку автора, пропозицій федералізації країни, а лише наділяв крайові органи ширшими правами⁶.

За відсутності чіткої державної позиції стосовно проблеми на першому плані опинились авторські концепції територіального устрою. Вони різнились ступенем обґрунтованості, а іноді виглядали відверто курйозно. Навіть побіжний огляд пропозицій, які висувались у той час, свідчить про помітний романтизм їх авторів, які радше воліли ліквідувати стару систему, ніж всебічно розробити нову. Такий підхід був особливо притаманний опозиційним до все ще прокомуністичної влади політичними групам. На згаданій конференції тодішній голова Української республіканської партії, народний депутат М.Горинь, спираючись на розробки львівських науковців, озвучив пропозицію розукрупнення існуючих областей і створення в Україні 80-90 адміністративних одиниць, подібних до французьких департаментів чи турецьких ілів. Перехід до нового адміністративно-територіального устрою пропонувалось здійснити у

⁵ Актуальні проблеми управління територіями в Україні. – К., 1993. – С. 6, 24-25.

⁶ Каліушко І. Наша Україна така різна, або Ще раз про адміністративно-територіальний устрій // Голос України. – 1992. – 13 лютого.

найближче десятиліття. Голова Української селянської демократичної партії С.Плачинда пропонував поділ на 15 округів (включно з Кримськотатарською автономною республікою), сформованих за «історико-етнічно-економічним принципом»⁷. Академік В.Мамутов вважав достатнім створення в Україні 10, 12 або 15 областей, а кандидат географічних наук Л.Немченко пропонував виділити на принципах федеративно-земельного устрою 13 регіонів. При цьому реформі мав би передувати широкомасштабний експеримент на базі одного чи кількох регіонів⁸.

Чимало прихильників здобула ідея запровадження в Україні земельного поділу. Одним із його варіантів передбачалось утворення 12 земель: Буковина, Волинь, Галичина, Донбас, Закарпаття, Крим, Поділля, Полісся, Придніпров'я, Сіверщина, Слобожанщина, Таврія⁹. Учитель В. Музика-Заколотний пропонував поділити територію України на 35 країв, визначених на основі природно-ландшафтних зон і поділених на повіти. За задумом автора, великі міста (Київ, Львів) могли стати центрами одночасно кількох країв¹⁰. Оригінально виглядала також пропозиція запровадження променевого (від столиці) поділу України на 10 частин і створення на їхній основі адміністративно-територіальних одиниць¹¹.

Чи не найбільший громадський резонанс викликала в той час позиція окремих політичних фігур, в першу чергу В.Чорновола та В.Гриньова, які задекларували свою прихильність ідеї федеративного устрою України. В останній час більшість дослідників сходяться на тому, що В.Чорновіл досить швидко відмовився від реалізації фе-

⁷ Актуальні проблеми управління територіями в Україні. – С. 89.

⁸ Там само. – С. 86.

⁹ *Кравченко В. І.* Територіальний устрій та місцеві органи влади України // Наукові доповіді Національного інституту стратегічних досліджень. – Вип. 43. – К., 1995. – С.42.

¹⁰ *Музика-Заколотний В.* Використати перевагу суміщення адміністративно-територіального поділу України з її фізико-географічними та ландшафтними зонами // Розбудова держави. – 1996. – №5. – С.35-38. За задумом автора, адміністративно-територіальний поділ України мали скласти краї з такими назвами: Волинське Полісся, Кам'янисте Полісся, Київське Полісся, Чернігівщина, Сіверо-Слобожанщина, Ромен, Київське Лівобережжя, Вишне Поле (Верхопільля), Межиріччя, Волинь, Мале Полісся, Галичина, Галицьке Поділля, Верхнє Поділля, Поділля, Східне Поділля, Черкащина, Полтавщина, Середня Слобожанщина, Подільське Пониззя, Високе Прикарпаття, Галицьке Прикарпаття, Закарпаття, Суходоли, Златополе, Запорізьке Правобережжя, Оріль-Самарія, Нижня Слобожанщина, Донеччина, Запорізьке Лівобережжя, Приазов'я, Плоска Таврія, Велике Пониззя, Дунай-Лиманщина, Крим.

¹¹ *Кравченко В. І.* Територіальний устрій та місцеві органи влади України. – С.43

деративного проекту на користь ідеї побудови в Україні міцної національної держави. Більш послідовним прибічником ідеї федералізації України в середині 90-х був голова партії Міжрегіональний блок реформ і водночас радник Президента України В.Гриньов. В своїх публічних виступах та публікаціях (найчастіше дослідники посиляються на книгу «Нова Україна: якою я її бачу», 1995) В.Гриньов відстоював необхідність перетворення України на федерацію земель з широкими правами самоврядування, але без права самовизначення. Таким, на думку політика, був єдиний шлях збереження єдності України¹².

Пропозиції та проекти реформування територіального устрою країни містили різні варіанти можливих назв для адміністративно-територіальних конструкцій. Окрім офіційно вживаних (область, район, сільська рада), в якості найменувань для нових територіальних одиниць пропонувались узяті з попередньої української історії терміни «край», «земля», «округа», «повіт», «волость» тощо.

Більшість авторів створювала свої проекти, беручи за основу окремі критерії: економічний, географічний, ландшафтний тощо. В основу кількох варіантів поділу, розроблених у 90-ті рр., покладалось економічне районування. Кількість економічних районів, на яких мала базуватись нова територіальна організація, вбачалась фахівцями по-різному – 6, 9, 10, 12 районів. М.Паламарчук та О.Паламарчук пропонували розробити систему адміністративно-територіального поділу на основі виділення шести соціально-економічних районів: Донеччина (Донецьк), Західний край (Львів), Київщина (Київ), Придніпров'я (Дніпропетровськ), Причорномор'я (Одеса), Харківщина (Харків)¹³. Ф.Заставний, С.Маринич, В.Поповкін пропонували виділяти окремо Карпатський, Подільський та ряд інших районів. На думку О.Шаблія, доцільним було б формування одного Західного соціально-економічного району в складі 8 областей.

Не вдаючись до оцінок цих проектів, маємо відзначити, що їх велика кількість – свідчення, з одного боку, значного суспільного інтересу до проблеми, а, з іншого – відсутності чіткої державної стратегії реформування територіального устрою. Кожен з артикульованих проектів відбивав позицію окремих громадян або й цілого соціального пласту. На початку 90-х рр. прихильники зміни територіального устрою використовували схожий набір аргументів на захист своїх концепцій. Загалом він може бути зведений до таких пунктів: існуючий територіальний устрій є наслідком адміністративно-командної системи і не відповідає новому етапу побудови демократичної держави;

¹² Гриньов В. Нова Україна: якою я її бачу. – К., 1995; *Його ж*: Основа держави – суверенітет особи // Демократична Україна. – 1991. – 19 листопада.

¹³ Паламарчук М., Паламарчук О. Територіальний устрій України // Вісник НАН України. – 1996. – №11-12. – С.14, 15.

наявні області нерівнозначні за своїм потенціалом; реформа територіального устрою дасть змогу скоротити управлінський апарат; територіальна реформа дозволить протидіяти сепаратистським тенденціям в окремих регіонах.

Поряд з цим чимала група пропозицій стосувалася ситуації збереження існуючої системи адміністративно-територіальних одиниць або часткового її реформування. Один з авторів пропонував «удосконалити» територіальний поділ шляхом виділення в Україні додатково до вже існуючих ще чотирьох областей: Уманської, Краматорської, Маріупольської і Криворізької. На його думку, це дозволило б усунути кількісні диспропорції обласного поділу, подолати периферійність окремих регіонів, покращити конфігурацію областей, зменшити витрати населення на дорогу до обласних центрів¹⁴.

Противники невідкладного реформування адміністративно-територіального поділу України підкреслювали, що перш ніж стати практичним завданням, проблема повинна бути всебічно досліджена науковцями, має бути проаналізований досвід інших країн, змодельовані можливі соціальні наслідки реформи. І для прихильників, і для противників було очевидно, що питання, гостро обговорювані впродовж стількох років, вимагають державно-правового врегулювання.

Перші спроби офіційно закріпити принципи територіального устрою незалежної України мали місце під час конституційних дебатів 1992-1993 рр. В опублікованому для обговорення проекті нової Конституції України (липень 1992 р.) Статті 104 і 106 містили положення, які визначали Україну як унітарну державу й забороняли будь-які політичні договори і союзи між окремими адміністративно-територіальними одиницями¹⁵. Разом з тим, кілька положень створювали передумови для проведення децентралізації адміністративно-територіального устрою: Республіка Крим визначалась як автономна складова частина України (Ст. 110) та проголошувалось «регіональне самоврядування ... в межах областей (земель) і районів безпосередньо шляхом референдуму та через обрані ними органи» (Ст. 228). Передбачалась також можливість створення національних адміністративно-територіальних одиниць (Ст. 107)¹⁶.

У наступному варіанті проекту Конституції, підготовленому з урахуванням висловлених у ході обговорення пропозицій, з'явилась фор-

¹⁴ Дністрянський М. Політико-адміністративний устрій України (географічні проблеми формування і вдосконалення). Автореферат. – Львів, 1995. – С.21-24

¹⁵ Доповідь Президента України, Голови Конституційної Комісії України Л.Кравчука на сесії Верховної Ради України 30 червня 1992 р. // Голос України. – 1992. – 3 липня. – С. 6

¹⁶ Конституція України. Конституція Автономної Республіки Крим: 36. нормат. актів. – К., 2003. – С. 5, 39, 49.

мула «Україна є єдиною соборною державою» (Ст. 181), а Республіка Крим мала отримати «спеціальний правовий статус» (Ст. 184). Згідно проекту (в редакції від 27 травня 1993 р.) області (землі) і Республіка Крим мали діяти на засадах адміністративної автономії (Ст. 187) й отримували широкі повноваження. В кількох варіантах проекту передбачалось формування двопалатного парламенту, одна з палат якого мала представляти інтереси територій (Рада Послів або Рада Територій)¹⁷.

Загострення проблеми кримського сепаратизму в 1993-1994 рр. призвело до більш обережного та зваженого ставлення до питання територіальної перебудови. Особливо відчутно послабились позиції прихильників запровадження в Україні федеративного устрою. Подібні ідеї нерідко почали глумачитись як необґрунтовані, передчасні, навіть антидержавні. Певний відступ від федералістських настроїв продемонстрували публічні виступи керівника українського парламенту І.Плюща: «Ми не можемо розділитися на землі або штати. Я прихильник того, аби наші області визнати адміністративно-територіальними регіонами й наділити їх особливими повноваженнями. В т.ч. деякими законодавчими функціями. Тоді за формою ми не будемо перекроювати Україну, а за змістом вона стане федеративною»¹⁸.

З середини 90-х спостерігається зростання уваги вчених до проблеми та спроби її вирішення із залученням серйозної наукової методології. У цей час з'явилися ґрунтовні наукові розробки, дисертаційні дослідження, присвячені окремим аспектам теми адміністративно-територіального устрою нашої держави¹⁹. Провівши економіко-статистичні розрахунки, львівський географ М.Дністрянський запропонував власну схему повної структурної перебудови адміністративного устрою. Дослідник вважав доцільним ліквідувати обласний та районний поділи й покласти в основу нової, вищої адміністративної ланки географію центрів розселення міжрайонного значення. Врахувавши кількість і розташування таких центрів, він визначив середні параметри нової адміністративної одиниці (площа – 7-9 тис. км², населення – 500-800 тис. осіб) та їхнє загальне число (80). Окремі економічні округи автор концепції пропонував створити навколо

¹⁷ Там само. – С. 106, 147, 173.

¹⁸ Киевские ведомости. – 1993. – 9 апреля.

¹⁹ Доценко А. Адміністративно-територіальний устрій та розселення в Україні. – К., 2003; Заяць І. Я. Правовий статус області в Україні. Дисертація. – Львів, 1999; Надолішній П. І. Етносоціальний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики. – К., 1998; Телешун С. О. Державний устрій України: проблеми політики і практики. – Івано-Франківськ, 2000; Ткачук П. М. Адміністративно-територіальний устрій сільського району. Дисертація. – К., 1999.

міст із населенням понад 1 млн. осіб. Нижчий рівень територіального поділу мали сформувати волості. Орієнтовні розміри такої волості (10-15 волостей на одну округу) з територією 0,2-0,4 тис. км² та 10-15 тис. населення²⁰.

Відомий фахівець з питань розселення А. Доценко слушно зазначав, що формування сучасного адміністративно-територіального устрою України розпочалося у 30-ті роки і триває дотепер, оскільки за весь період у ньому не відбулося принципових змін. Дослідник відстоював необхідність відродження національних форм розселення та адміністративно-територіальних одиниць (містечок, слобід, хуторів)²¹.

Починаючи з середини 90-х років ідеї реформування територіального устрою дедалі більше набували вигляду політичних декларацій та програм. Це зумовлювалось, насамперед, поступовим структуруванням політичного сектора України: формувались провідні політичні партії, відбулись рокировки в середовищі політичних лідерів. Відтак головні проблеми суспільного та державного життя набували віддзеркалення в програмних документах політичних партій та груп. При цьому, у більшості випадків, тези про реформування адміністративно-територіального поділу озвучувались у контексті ширшої дискусії щодо державно-територіального устрою (унітаризм чи федерація).

Унітаристських позицій, як правило, притримувались громадсько-політичні організації національно-демократичного спрямування, які на перший план ставили питання консолідації і територіального зближення регіонів. Федералістські погляди сповідували ряд політичних сил, орієнтованих на ослаблення центральної влади, відцентровий дрейф, а, в окремих випадках, – і приєднання окраїнних регіонів до суміжних держав (регіональні проросійські рухи Донбасу, Криму, Харківщини, Дніпропетровщини). Їх мимовільними союзниками стали окремі особи із національно-демократичного табору, інфантильно захоплені історико-ментальними відмінностями України²². Як уже згадувалось, якийсь час ідеї федералізації були досить популярними серед президентського оточення. Їх пропагандистом був радник Л.Кучми з питань регіональної політики В.Гриньов.

Різною мірою федеративні ідеї були присутні в політичних програмах Соціал-демократичній партії України, Конституційно-демо-

²⁰ Дністрянський М. Політико-адміністративний устрій України. – С.21-24.

²¹ Доценко А. Адміністративно-територіальний устрій та розселення в Україні. – С.16.

²² Дністрянський М. Адміністративно-територіальний устрій України крізь призму геополітики // Дзвін. – 1996. – № 8. – С.100.

кратичної партії, ПДВУ, ЛДП, Трудового конгресу України, Міжрегіонального блоку реформ та деяких інших політичних сил. Вони знаходили позитивний відгук у місцевих організаціях Ліберальної партії та Партії праці²³.

Створена в грудні 1993 р. в Донецьку Партія праці ратувала за чітке розмежування компетенції центру і регіонів й не виключала в перспективі федеративно-земельного устрою держави²⁴. Найбільш детально шляхи вирішення проблеми прописувались в програмі Міжрегіонального блоку реформ: «Державний устрій України мав засновуватись на таких принципах: а)забезпечення цілісності і єдності держави на основі її земельно-територіального устрою, що складається з адміністративного самоврядування регіонів; б)здійснення місцевого самоврядування в містах і інших населених пунктах; в)розмежування повноважень, податкової бази і бюджетів між федеральними (загальнодержавними), регіональними (земельними, обласними) і місцевими рівнями при главенстві загальнодержавних законів; г)розмежування виконавчої і представницької влади на всіх рівнях»²⁵.

Позиція більшості політичних партій правочентристського спрямування зводилась до того, що державно-політична система України повинна ґрунтуватись, поряд з іншим, на «унітарності держави, існуванні сильного центру з широкими повноваженнями місцевих органів влади і суб'єктів самоврядування»²⁶. Ідею збереження унітарності та існуючого територіального поділу відстоювали Народний Рух України, Українська селянсько-демократична партія, КУН, Українська консервативна республіканська партія, Українська національна консервативна партія²⁷. Об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ) у своїх політичних деклараціях називало незаконною територіальну російську автономію в Криму і вимагало її скасування²⁸, а Організація українських націоналістів в Україні виступала за національну унітарну державу – Українську Самостійну Соборну Державу²⁹.

Полеміка стосовно майбутнього територіального устрою України знайшла відбиття у ході президентської виборчої кампанії 1994 р. Передвиборчі програми В.Гриньова, Л.Кучми, В. Мещерякова міс-

²³ Становлення владних структур в Україні, 1991 – 1996. – К., 1997. – С. 71.

²⁴ Там само. – С. 74.

²⁵ Там само. – С. 123.

²⁶ Там само. – С. 107.

²⁷ Там само. – С. 169, 195, 203, 206, 209.

²⁸ Там само. – С. 210-211.

²⁹ Там само. – С. 216.

тили положення про необхідність запровадження федеративного устрою. Проте жоден з подібних документів не пропонував більш чіткої моделі майбутньої федеративної України, тим більше, не конкретизував шляхи її впровадження. В цілому, більшість учасників дострокових парламентських та президентських виборів 1994 р. стояли на позиціях «надання більших прав регіонам». Пізніше, в ході конституційного процесу 1995-1996 рр., частина депутатів обстоювала ідею запровадження двопалатного парламенту, у якому верхня палата представляла б інтереси кланових регіональних угруповань. Як відомо, остаточний текст Конституції, ухваленої в червні 1996 р., закріпив принцип унітарності України. Однак, крапку в суперечках стосовно територіального устрою не було поставлено. Унітарність України була відносною, оскільки в її межах залишилась Кримська автономія. Для кардинального перегляду відносин по лінії «центр – регіони» була конче необхідна масштабна територіальна реформа. Проте, починаючи з середини 90-х рр., попри очевидний процес внутрішньої регіоналізації країни, питання можливої трансформації державного устрою поступово зникає з політичних програм. Народний депутат України, політолог Б.Андресюк слушно відзначав, що політичні партії та їх лідери ніби остерігалися навіть підозр в нелояльності до єдності та цілісності України³⁰. Свідчення цьому – передвиборчі програми кандидатів у Президенти України 1999 р. Тема регіоналізації та територіального устрою згадувалась у них мимохідь або не згадувалась взагалі. Передвиборчі платформи Л.Кучми «Від всевладдя центру - до сильних регіонів» (завершення адміністративної реформи; двопалатний парламент; гармонізація відносин держави та територіальних громад; посилення самостійності місцевих органів влади та самоврядування; утвердження муніципальної власності)³¹ та В.Онопенка (перехід до виборності голів державних адміністрацій) передбачали проекти регіоналізації та внесення змін до Конституції України. Більшість претендентів на найвищу чиновницьку посаду країни (Н.Вітренко, М.Грабар, Ю.Костенко, В.Кононов, Є.Марчук, О.Мороз, В.Олійник, О.Ржавський, О.Ткаченко) відстоювала необхідність збереження унітарності України з широкими повноваженнями регіонів³².

Спроби піддати ревізії відповідні положення Конституції спостерігались під час ініційованого Президентом Л.Кучмою загальноук-

³⁰ Андресюк Б. Региональные интересы как двигатель предвыборной кампании // Зеркало недели. – 1999. – 16-22 октября.

³¹ Режим доступу: <http://party.civica.org/1999/kuchma.htm>

³² Андресюк Б. Региональные интересы как двигатель предвыборной кампании // Там же.

раїнського референдуму 16 квітня 2000 р., Згадана подія на тривалий час реанімувала суперечки стосовно можливої федералізації України. 81% учасників всенародного опитування підтримали ідею формування двопалатного парламенту, одна з палат якого б представляла інтереси регіонів.

Попри те, що жвава дискусія на тему територіальної реформи тривала вже кілька років, вона на привела до серйозних змін на практиці, хоча й значною мірою вплинула на вироблення подальших рішень у цій справі. Аналогічну ситуацію практично одночасно переживала сусідня Польща, в якій обговорення територіальної реформи розпочалось ще у 1989 р, а до перших реальних кроків дійшло на початку 1999-го³³. Однак надалі проведення повітової та воєводської реформи разом з послідовними заходами у напрямі децентралізації виконавчої влади забезпечили успіх, який відкрив країні шлях до вступу до Європейського Союзу.

В Україні формальний початок підготовці територіальної реформи на державному рівні було покладено указом Президента Л.Кучми восени 1996 р. Згідно з цим документом створювалась комісія на чолі з Л.Кравчуком для підготовки й проведення адміністративної реформи. Комісія, крім іншого, отримала право «запровадження в Україні раціонального адміністративно-територіального поділу». Пізніше це положення продублювала Концепція адміністративної реформи в Україні, яка містила окремий розділ «Територіальний устрій та система місцевого самоврядування». Розробники Концепції пропонували в процесі трансформації територіального устрою та системи місцевого самоврядування спиратися на національний досвід, а також на світову, насамперед, європейську практику. Концепція підкреслювала необхідність децентралізації державного управління при збереженні унітарної форми державного устрою. Реформування територіального устрою мало відбуватись поетапно та з урахуванням потреб нової організації управління на регіональному і місцевому рівнях. На першому та другому етапах планувалось формування системи територіальних громад. На третьому етапі мали зазнати змін адміністративно-територіальні одиниці середньої (район) та вищої (область) ланки. Згадані трансформації мали реалізовуватись в умовах збереження триланкової структури територіального устрою, хоча й припускалась можливість переходу до дво- або чотирьохланкової системи³⁴.

Одним з завдань, визначених Концепцією, стала підготовка закону про територіальний устрій. З подання представника Прези-

³³ Друга хвиля польських реформ / За ред. Л.Колярської-Бобінської. – Харків, 2002. – С. 12.

³⁴ Концепція адміністративної реформи в Україні. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article>

дента України у парламенті Р.Безсмертного і депутатів В.Стретовича та І.Юхновського проект закону «Про адміністративно-територіальний устрій України» в 1997 р. був розглянутий у Верховній Раді України. Автори законопроекту фактично зберегли статус-кво, лише детально прописали усі питання, пов'язані з формуванням та функціонуванням системи адміністративно-територіального устрою. Після обговорення проекту в сесійній залі Верховна Рада України постановою від 15 липня 1997 р. доручила Комітету з питань державного будівництва, діяльності рад і самоврядування доопрацювати зазначений законопроект з урахуванням висловлених пропозицій і зауважень. Друге читання, призначене на вересень 1997 р., так і не відбулося. Президент Л.Кучма двічі передавав свої зауваги до законопроекту, після чого в травні 1998 р. останній у черговий раз був переданий до Верховної Ради України.

Малорезультативною, на думку фахівців, виявилась і діяльність згаданої вище комісії. З весни 1998 р. її засідання практично не проводились. Повільність у розробці необхідної правової бази та впровадженні територіальної реформи, скоріш за все, пояснювалась небажанням як центральних органів державної влади, так і регіональних фінансово-політичних груп розпочинати системну зміну наявного територіального устрою, яка могла загрожувати стабільності їх офіційного статусу та особистої кар'єри³⁵.

З іншого боку, така інертність не завадила поступовому зростанню числа інституцій, причетних до справи. Указом Президента від 8 серпня 2000 року було створено окрему Комісію з питань адміністративного устрою як консультативно-дорадчий орган при Президентові України. Комісію очолив голова президентської адміністрації В.Литвин³⁶. На комісію покладалось завдання проаналізувати та узагальнити пропозиції стосовно внесення змін до системи адміністративно-територіального устрою, розробити рекомендації щодо впорядкування мережі селищ та селищ міського типу, а також системи Рад у населених пунктах, вивчити можливості укрупнення сільських територіальних громад та залучення іноземного досвіду у цій сфері. Для реалізації цих завдань новоутворена комісія отримала право звертатися із запитами до центральних і місцевих органів виконавчої влади, утворювати експертні групи, організувати проведення конференцій, нарад, семінарів тощо³⁷. До роботи в комісії, окрім урядовців, були залучені фахівці різних галузей: юристи, еко-

³⁵ Кисельов Є.Л. Парадокси здійснення адміністративно-територіальної реформи в Україні // Формування механізму регіонального управління в Україні. – Харків, 2002. – С.55.

³⁶ Офіційний вісник України. – 2000. – №32. – С.25.

³⁷ Офіційний вісник України. – 2000. – №44. – С.53, 54.

номісти, географи, історики. Ними були опрацьовані пропозиції, що надходили з місць, та розроблено ряд власних рекомендацій. Одним з результатів діяльності комісії стала підготовка збірника довідкових матеріалів з історії та сучасного стану територіального устрою України³⁸.

13 вересня 2001 р. Верховна Рада України вдруге обговорила проєкт закону про територіальний устрій, до якого були внесені запропоновані президентом поправки. Проте гостре та жваве обговорення залишилось безрезультатним, а законопроект було вирішено повернути на доопрацювання³⁹. Позитивним моментом стало принципове рішення про необхідність активного громадського обговорення положень майбутньої реформи.

Поряд з цим в 2002 році було сформовано Міжвідомчу робочу групу з підготовки проєкту Концепції удосконалення системи адміністративно-територіального устрою України при Кабінеті Міністрів України (рішення від 18 серпня 2002 р.), яку очолив віце-прем'єр-міністр В.Роговий. Частина членів цієї комісії одночасно брала участь в роботі комісії при Президентові⁴⁰. В грудні 2002 р. розпорядженням Кабінету Міністрів була створена Міжвідомча рада з підготовки проєкту Закону України «Про адміністративно-територіальний устрій України» на чолі з першим віце-прем'єром України М.Азаровим. 18 березня 2003 р. рада схвалила проєкт закону про територіальний устрій, що засвідчило певний прогрес у справі⁴¹. Про нагальну потребу в територіальній реформі йшлося також у Посланні Президента України до Верховної Ради «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році»⁴². Так чи інакше цих питань торкалися політичні партії та блоки, що брали участь у парламентських виборах 2002 року (переважно у формі вимоги проведення децентралізації державного управління і створення реального самоврядування, надання більшої самостійності регіонам). За продовження територіальної реформи, як складової більш глибокої адміністративної реформи, виступав провладний блок «За єдину Україну».

Проте до реальних кроків в реалізації територіальної реформи у цей час справа так і не дійшла. Перипетії політичного життя країни

³⁸ Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність. – К., 2001.

³⁹ Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua/zakon>

⁴⁰ *Телешун С.* Окремі аспекти реформування адміністративно-територіального устрою в контексті останніх урядових пропозицій // *Право України.* – 2003. – №1. – С. 9-10.

⁴¹ Урядовий кур'єр. – 2003. – 8 квітня.

⁴² Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році». – К., 2004. – С. 136-137.

перших років ХХІ ст. вкотре відсунули проблему територіального реформування на другий план.

Певні надії на те, що ситуація невдовзі має змінитися, з'явилися у 2004 р. З прийняттям у 2002 р. Генеральної схеми планування території України стали наочними диспропорції й асиметрії у регіональному розвитку, які знов змусили фахівців заговорити про додаткові ризики, спричинені поглибленням регіональної поляризації. За Я.Верменич, «донедавна слабозвинутість аграрних регіонів якоюсь мірою компенсувалася наявністю великих сільськогосподарських підприємств, які підтримували «на плаву» місцеву інфраструктуру життєзабезпечення. Реорганізація цих підприємств обернулася у переважній більшості їх знищенням. Це загостило і проблему сільської зайнятості, і проблему відсутності на місцях фінансових ресурсів, потрібних для підтримання цивілізованого рівня життя. Нові осі конфліктності, що виникли на цій основі, зробили територіальну реформу не просто насущною, але й невідкладною.

Закладені на Майдані основи прямого діалогу влади з суспільством давали підставу сподіватися, що заявлені людиноцентристські пріоритети не залишаться порожнім звуком. Зрештою відкриття нових каналів ділової активності і поява нових інвестиційних проєктів закладали фундамент для успішного розв'язання фінансових проблем реформування»⁴³.

Увага до проблеми територіального устрою на початку ХХІ ст. диктувалось кількома факторами: поживаленням дискусій довкола започаткованої центральною владою підготовки реформи, необхідністю приведення системи місцевого самоврядування у відповідність з міжнародними нормами, перерозподілом сфер впливу та конкуренцією регіональних фінансово-промислових угруповань тощо. Остання набула кульмінаційної гостроти під час президентської кампанії 2004 р., створивши певну загрозу територіальній цілісності держави.

Нова, найбільш активна спроба вирішити проблему територіального облаштування України розпочалась після зміни політичної еліти біля керма країни в результаті подій кінця 2004 р. В уряді Ю.Тимошенко було запроваджено посаду віце-прем'єр-міністра з адміністративно-територіальної реформи, яку зайняв Р.Безсмертний (лютий 2005 р.). У квітні 2005 року проєкт закону «Про територіальний устрій України» (у перших варіантах закон мав назву «Про адміністративно-територіальний устрій») опублікував на своїх шпальтах «Урядовий кур'єр». Законопроєкт, зокрема, передбачав формування таких рівнів адміністративно-територіальних одиниць: регіони, райони,

⁴³ Верменич Я. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. – У 2-х ч. – Ч.2. – К., 2009. – С. 146-147.

громади. Громада мала створюватися за умови проживання в її межах не менше ніж 5 тис. жителів, проте в особливих випадках Верховна Рада могла створювати громаду з населенням не менше ніж 1,5 тис. жителів. Громадам, до яких входило хоч би одне місто, населення якого становить не менше ніж 70 тис. жителів, надавався статус міста-району, а громаді, в якій є місто з населенням не менше ніж 750 тис. жителів – статус міста-регіону. До міст-регіонів, відповідно до законопроекту, відносилися Київ і Севастополь. Район мав створюватися за умови, що на його території проживало не менше як 70 тис. жителів. Відповідно до законопроекту, регіонами вважалися Крим, області та міста-регіони⁴⁴. Головний фахівець з реформи Р.Безсмертний висловлювався за її впровадження до парламентських виборів 2006 р., що викликало гострий спротив в опозиційних колах.

Характерною особливістю цього етапу став широкий громадський резонанс навколо спроб влади реалізувати непідготовлену реформу у стислі строки. Впродовж квітня-травня 2005 р. громадські обговорення законопроекту «Про територіальний устрій України» відбуваються у Вінниці, Одесі, Луганську й Івано-Франківську. 26 липня 2005 р. пройшло громадське обговорення проектів законів у Харкові. У більшості з цих заходів безпосередньо брав участь віце-прем'єр-міністр з адміністративно-територіальної реформи та її головний ініціатор Р.Безсмертний. Відповідно до рішення уряду, у кожному регіоні створювались комісії для узагальнення пропозицій, які надходили з місць. Найбільш бурхливо проходили дебати на низовому рівні. Обговорення законопроекту у Миронівському районі Київської області в липні 2005 р. яскраво продемонструвало складність проблеми. Після висловлених на ньому критичних зауважень Р.Безсмертний подав прохання про відставку, яка була відхилена президентом.

Окрім офіційно організованих заходів, відбувались форуми та «круглі столи», ініційовані різними політичними та громадськими інституціями. 13 травня у Львові за ініціативою місцевого осередку Української народної партії у співпраці з юридичною фірмою «Правосвіт» було проведено «круглий стіл» на тему «Адміністративно-територіальна реформа – перспективи й небезпеки». 16 травня 2005 р. відбувся «круглий стіл» «Адміністративно-територіальна реформа: завдання, шляхи реалізації, критерії ефективності», організований Кабінетом Міністрів України та Національним інститутом стратегічних досліджень. Проблемі адміністративно-територіальної реформи присвятив одне із своїх засідань Український клуб. 14 червня 2005 р. Дніпропетровський прес-клуб реформ разом з Дніпровським центром соціальних досліджень та Інформаційно-аналітичним центром

⁴⁴ Проект закону «Про територіальний устрій України» // Урядовий кур'єр. – 2005. – 22 квітня.

обласної ради провели засідання у форматі «круглого столу» «Адміністративно-територіальна реформа: проблеми та перспективи впровадження».

20-21 жовтня 2005 р. у Києві пройшла представницька міжнародна конференція «Реформування територіальної організації влади: національний та міжнародний досвід». Конференція проводилась за участю Верховної Ради України, Секретаріату Президента України, асоціацій органів місцевого самоврядування України та за сприяння Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи, Секретаріату Ради Європи, проекту «Сприяння регіональному розвитку в Україні», Фонду ім. Фрідріха Еберта, Програми сприяння парламенту України університету штату Індіана.

До цього варто додати безліч інтерв'ю та прес-конференцій, публікацій в центральних та місцевих ЗМІ, які засвідчили безпрецедентний доти масштаб обговорення розпочатої владою реформи. Інститутом громадянського суспільства було підготовлено популярний посібник під назвою «Цікаве від цікавого, або як розуміє територіальну реформу селянин Панько Цікавий» (автор Анатолій Ткачук)⁴⁵. Гострі суперечки точилися навколо можливої вартості реформи для бюджету України. Фігурували цифри у 20-24 млрд. грн. Проти проведення реформи найближчим часом виступили не лише опоненти влади, але й її союзники в особі СПУ та її лідера Олександра Мороза.

Не доводиться дивуватися тому, що й цього разу реальну реформу не вдалося навіть розпочати. Уже вкотре вона виявилась жертвою відсутності у реформаторів сучасного бачення проблеми та скоординованості дій в команді нової влади. Спроби запровадження нової територіальної структури починались без належним чином підготовленого проекту, по суті навмання. Поза увагою можновладців залишився багатий історичний досвід територіальних реформувань, набутий у світі, та важливі уроки радянських територіальних експериментів⁴⁶. Чергове загострення внутріполітичного суперництва в Україні призвело до згортання територіальної реформи і її відкладення на невизначений час.

За висновком фахівців, реформа «захлинулася» на самому початку, бо виявилася неспівмірною соціокультурному простору регіонів і специфіці масштабності різних соціальних груп. Запропоновані інновації не були сприйняті широкою громадськістю, яка справедливо побачила у непідготовленій реформі ознаки якісного погіршення системи надання послуг громадянам. Головне ж полягало в

⁴⁵ Режим доступу: <http://www.csi.org.ua>

⁴⁶ *Верменич Я.* Адміністративно-територіальна реформа України: життєва потреба чи елемент політичного дизайну? // *Агора* – 2006. – Вип. 3. – С. 94.

тому, що влада не подбала про синхронізацію адміністративно-територіальної реформи з іншими масштабними реформами, про наповнення її економічним та соціальним, а не лише політичним змістом. Суспільство легко розпізнало імітаційний характер проklamованих заходів і не підтримало їх. Наступне десятиріччя теж, на жаль, не виявило ознак готовності влади реалізувати спільно з громадськістю ефективну стратегію перетворень у сфері територіальної організації й місцевого самоврядування.

Що ж до проаналізованих матеріалів дискусій кінця XX – початку XXI ст. довкола теми адміністративно-територіального поділу України, то вони проливають світло на проблеми та перешкоди на шляху здійснення трансформацій в незалежній Україні, додають яскравих штрихів до характеристики атмосфери політичного життя в країні. Різнобій думок і підходів, використання різноманітної аргументації для висунутих проєктів, так чи інакше, стимулювали подальші наукові розробки в цій галузі, необхідні для успішного реформування адміністративно-територіального устрою України. Залишається лише сподіватися, що справу колись таки буде доведено до завершення. Часу на це, з огляду на темпи занепаду сільської поселенської мережі, залишилось не так і багато. Не менш важливо, аби пріоритетом в проведенні реформи залишилися інтереси пересічного громадянина держави.

Ростислав Сосса

**КАРТОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ
ДОСЛІДЖЕННЯ
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО
УСТРОЮ УКРАЇНИ**

Геопросторову інформацію про адміністративно-територіальний устрій території подають картографічні джерела – загальногеографічні та тематичні карти і атласи. Лише картографічні зображення передають просторову локалізацію адміністративних одиниць і проходження їх меж. Картографічна інформація (у паперовій, електронній чи цифровій формах) про адміністративно-територіальне розмежування містить у наочному графічному вигляді насамперед дані про державні кордони й адміністративні межі. Іншою складовою змісту політико-адміністративних і адміністративних карт є населені пункти як центри різного адміністративно-територіального рангу.

Проте у численних дослідженнях проблемних питань адміністративно-територіального устрою України, історичних аспектів його формування, можливих напрямів реформування картографічна складова мало присутня. Часто у таких публікаціях картографічні зображення взагалі відсутні, а в поодиноких випадках автори лише наводять спрощені схеми адміністративного поділу території з відображеннями меж і центрів адміністративних одиниць першого порядку.

У цьому зв'язку доцільно зазначити, що у сучасних працях із загального джерелознавства карти минулого не займають належного місця. Картографічне джерелознавство порівняно з іншими розділами вітчизняної історичної науки до сих пір залишається слабо розробленим. Очевидно, до сих пір ми відчуваємо негативний вплив тотального утаємничення картографічної інформації у радянські часи, включно із давніми великомасштабними картами. Тоді історики з великими процедурними труднощами могли одержати право працювати з картографічними матеріалами, які мали грифи обмеженого доступу «таємно» чи «для службового користування». Отримані таким чином на основі карт результати історичних досліджень, не кажучи вже за репродукції самих карт або їх фрагментів, опублікувати для відкритого доступу було проблематично. Як наслідок цього і нині на історичних факультетах вищих навчальних закладів вивченню основ картографічного джерелознавства майбутніми фахівцями приділяється мало уваги.

Невміння працювати з картою поглиблюється також і недосконалою організацією зберігання картографічних матеріалів у бібліотеках і архівах. Відсутність належних довідково-інформаційних ресурсів про картографічні фонди не сприяє залученню до наукового обігу цінних картографічних джерел.

У дослідженнях змін адміністративно-територіального устрою території України досі практично не використовується сучасний геоінформаційний інструментарій. Тим часом значимість картографічного методу дослідження для вивчення адміністративно-територіального устрою територій очевидна. Наочним прикладом тут може бути виконана Науково-дослідним інститутом геодезії і картографії у 2005 році за дорученням Кабінету Міністрів України дослідницька робота з організації картографічного та геоінформаційного забезпечення адміністративно-територіальної реформи в Україні у контексті підготовки проекту Закону «Про територіальний устрій України». Результатом цієї роботи стали підготовлені пілотні моделі (проекти) адміністративно-територіального устрою чотирьох областей (Вінницької, Івано-Франківської, Луганської, Одеської), а також Хмельницького району Вінницької області та міста-району Свердловська Луганської області¹.

Як відомо, найдокладніше інформація про політико-адміністративний устрій територій подається на спеціалізованих політико-адміністративних тематичних картах, де вона становить основний їх зміст. Значний обсяг інформації про адміністративно-територіальний устрій містять також загальногеографічні карти, серед яких й топографічні. На інших тематичних і спеціальних картах дані про політико-адміністративний поділ мають другорядне значення, проте при відсутності політико-адміністративних і адміністративних карт їх можна використовувати для одержання необхідної інформації. Однак точність проведення на карті державних кордонів і адміністративних меж може бути різною в залежності від підходів до їх укладання чи одержання їх з раніше створених інших загальногеографічних або тематичних карт, а стан інформації про адміністративно-територіальний поділ може не відповідати даті випуску карти.

Серед спеціалізованих тематичних карт, які показують політико-адміністративний устрій територій, виділяють політичні, політико-адміністративні й адміністративні карти.

Політичні карти відображають політичний устрій світу чи його окремих частин. До них відносяться політичні карти світу та материків, іноді – груп держав. На політичних картах зображуються по-

¹ Карпінський Ю.О. Геоінформаційне моделювання адміністративно-територіального устрою України / Ю.О. Карпінський, А.А. Лященко, М.О. Трюхан, О.В. Смірнова // Державна картографо-геодезична служба України (1991-2006) / За ред. Р.І. Сосси. – К., 2006. – С. 138-158.

літичний поділ (розміщення держав, їх площі, державні кордони, політичний статус), столиці держав, центри володінь і територій з особливим статусом.

Політико-адміністративні карти відображають одночасно з політичним поділом території картографування і її адміністративно-територіальний устрій. Це насамперед карти окремих держав, зрідка – карти регіонів. На політико-адміністративних картах показують переважно межі адміністративних одиниць лише першого порядку, на детальніших картах більшого масштабу подають також межі адміністративних одиниць другого порядку. Так, на політико-адміністративних картах України масштабів дрібніших від 1:2 500 000 відображають лише межі Автономної Республіки Крим, областей і міст, що мають спеціальний статус. На картах України більших масштабів додатково показують межі районів і територій міст республіканського (автономія) та обласного підпорядкування.

Адміністративні карти відображають адміністративно-територіальний устрій окремо взятої території адміністративної одиниці, як правило, першого чи другого порядку. Стосовно України це карти Автономної Республіки Крим і областей, районів (для Польщі – воєводств і повітів, для Німеччини – земель і округів, для Фінляндії – лянї та комун тощо). Адміністративні карти містять передусім інформацію про адміністративно-територіальний поділ, про розміщення адміністративних центрів, про назви населених пунктів, про розмір території та загальну кількість мешканців.

Окремо слід зазначити, що політичні та політико-адміністративні карти, будучи одним із наймасовіших видів картографічної продукції, виконують також певні ідейно-політичні функції. Такі карти повинні об'єктивно відображати сучасний політичний устрій світу, враховуючи позиції міжнародних організацій та спільноти, дотримання міждержавних угод і домовленостей, ставлення держави до цих чи інших міжнародних подій.

На політичний зміст карт і на їх ідеологічну спрямованість можуть відчутно впливати політичні інтереси видавців карти. Відомо багато випадків тенденційної подачі змісту. Особливо це проявляється при відображенні спірних, окупованих чи нерегульованих рішеннями ООН територій, а також після проголошення нових держав, які ще не визнані світовою спільнотою.

У таких випадках загальноприйнятою практикою в картографії є відображення законної на даний час юрисдикції території з посиленням на позицію ООН або позицію уряду країни-видавця з відповідними текстовими примітками в легенді карти. У контексті зазначеного на сучасних українських картах світу чи його частин в легендах до карти вміщують такі пояснення:

– Майбутнє Західної Сахари підлягає врегулюванню згідно з відповідними рішеннями ООН;

- Британська Територія в Індійському Океані;
- ООН визнає Македонію під назвою «Колишня Югославська республіка Македонія»;
- Самопроголошені держави Республіка Абхазія та Південна Осетія не визнані світовою спільнотою;
- Самопроголошена Республіка Косово офіційно Україною не визнана.

Надалі ми будемо використовувати термін «адміністративні карти», під яким розумітимемо як політико-адміністративні карти, так і власне адміністративні карти.

Серед адміністративних карт за повнотою змісту можна виділити два типи карт. До першого типу відносяться карти, які подають виключно лише державні кордони і адміністративні межі та столицю й адміністративні центри без відображення інших елементів географічної основи. Іноді на таких картах показують берегову лінію моря та одну чи декілька основних річок. Адміністративні карти другого типу, які мають значно більше поширення, містять дані про гідрографію, шляхи сполучення, особливо докладно про населені пункти, а також про деякі інші елементи географічної основи. На адміністративних картах цього типу зупинимося докладніше.

Такі адміністративні карти нині займають особливе місце серед карт широкого використання. Вони розраховані на широке коло споживачів в усіх сферах господарської, громадської та культурної діяльності для використання при вирішенні завдань управління і планування, одержання географічної довідкової інформації. Тому вони містять значний обсяг загальногеографічної інформації. Традиційно до змісту адміністративних карт включають: розмежування адміністративно-територіального устрою (державні кордони, межі адміністративних одиниць), адміністративні центри, назви та кількість мешканців населених пунктів, тип населеного пункту (місто, селище, село), основні шляхи сполучення (залізниці, автомобільні шляхи, водні шляхи сполучення), особливості географічних умов (гідрографія, рельєф та ґрунтово-рослинний покрив), інформацію про розміри території та кількість жителів.

За кольоровим оформленням найбільш поширеними є два види адміністративних карт:

- карти з фоновим розфарбуванням території адміністративних одиниць;
- карти з відмивкою (кантом) адміністративних меж і фоновим зображенням лісу (без фонового розфарбування адміністративних одиниць).

Відносно швидке «старіння» адміністративних карт, необхідність приведення їх у відповідність до сучасності зумовлюють потребу у систематичному оновленні основного змісту цих карт через короткі

проміжки часу (1-3 роки). Практично постійно відбуваються зміни в політичному й адміністративному устрої території картографування, в транскрипції назв географічних об'єктів, пов'язані з будівництвом нових об'єктів (штучних водних об'єктів, залізниць, автомобільних шляхів), у градації населених пунктів, пов'язаних зі змінами кількості мешканців тощо. У практиці картографування залежно від характеру та кількості виправлень раніше застосовувались різні способи оновлення карт (перевидання з виправленням видавничих оригіналів, перевидання з переоформленням видавничих оригіналів, перевидання з виправленням друкарських фотоформ). При цьому слід враховувати, що виробничий характер перевидання, який визначається передусім загальним обсягом змін усіх елементів змісту карти, зумовлював у свою чергу значною мірою підходи до внесення на карту тих чи інших змін. Звичайно, всі зміни адміністративно-територіального устрою враховувались при перевиданні. Проте залежно від характеру перевидання окремі зміни географічної ситуації могли не відобразитися на адміністративній карті, що потрібно враховувати при використанні карт.

Перехід наприкінці 90-х років ХХ ст. на комп'ютерні технології створення карт дав змогу значно спростити процес оновлення всіх карт, у тому числі й адміністративних. Хоча технологічно можна вносити будь-які поточні зміни на карту, але у практиці картографічного виробництва зберігаються підходи до обмеження внесення несуттєвих змін для неосновних елементів змісту адміністративних карт.

Зазвичай на адміністративних картах зазначають дату, на яку подано інформацію про адміністративно-територіальний устрій. В окремих випадках, коли відповідне пояснення відсутнє на карті, то приблизний термін такої інформації можна визначити за роком видання карти. Проте бувають випадки, особливо на картах кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли на карті відсутня не тільки дата, на яку дано адміністративно-територіальний устрій, але й рік видання карти. У такому випадку час випуску карти можна встановити лише за непрямыми ознаками (час існування адміністративної одиниці, перейменування населених пунктів, поява нових географічних об'єктів, будівництво нових залізниць тощо).

В історичному контексті важливо зазначити, що в радянські часи – в умовах тотального утаємничення топографічних карт – адміністративні карти були найпоширенішими масовими картографічними творами, тільки з їх допомогою пересічний читач мав можливість ознайомитися з картографічною інформацією на свою область. Такі карти в СРСР, за відсутності інших карт відкритого користування, централізовано видавали великими тиражами (десятки тисяч примірників) і до того ж через один-два роки регулярно перевидавали.

Особливістю картографування адміністративно-територіального устрою є його офіційна складова. Створювані адміністративні карти повинні базуватися насамперед на достовірній інформації, що забезпечується використанням актуальної географічної основи, офіційно наданих відповідними установами та організаціями матеріалів і даних. Часто адміністративні карти мають статус офіційного видання. Правильність відображення змісту карти визначається як рівнем розвитку цього виду картографування і наявністю відповідних нормативно-технічних документів, так і наявністю належного виробничого та кадрового забезпечення для якісного відтворення інформації у картографічному вигляді.

Адміністративні карти укладають на актуальній та достовірній географічній основі, для чого використовують, як правило, топографічні карти відповідного масштабу. Державний кордон і адміністративні межі часто проходять уздовж берегової лінії озер і водосховищ, річок, залізниць, автомобільних шляхів, польових і лісових доріг, контурів населених пунктів і лісів. Тому детальність і точність відображення на карті загальногеографічних елементів основи сприяє достовірності показу адміністративно-територіального розмежування.

Окремо слід зазначити, що від середини 60-х до середини 80-х років ХХ ст., у період найбільшого утаємничення картографічної інформації в СРСР, адміністративні карти створювалися на спотвореній, малонавантаженої та слабоузагальненій географічній основі. Всі карти відкритого користування укладалися виключно на базі так званої карти-основи «Союз Советских Социалистических Республик» масштабу 1:2 500 000 на 16 аркушах (1964, 1976), що була прийнята в якості основного картографічного матеріалу. Таким чином географічну основу адміністративних карт тоді створювали шляхом укладання за фотомеханічно збільшеним до потрібного масштабу зображенням карти-основи. При створенні карт у масштабі 1:600 000 таке збільшення було приблизно в 4,2 разу, а в масштабі 1:400 000 – у 6,25 разу. Необхідні об'єкти, що були відсутні на основному картографічному матеріалі, доукладали окомірним способом. У виняткових випадках дозволялося окремі лінійні об'єкти довантажувати за топографічними картами, але з точністю, що не перевищує точність вихідної карти-основи. Уточнення розміщення елементів географічної основи за топографічними картами було заборонено. На адміністративних картах картографічну сітку не відображали. Цими обставинами і пояснюються нарікання на спотворення і схематизм зображення на картах відкритого користування, що видавалися тоді в СРСР.

Іншим важливим джерелом інформації про адміністративно-територіальний устрій територій є топографічні карти.

Упродовж всього розвитку топографічного картографування складовою частиною змісту топографічних карт незмінно були й залишаються державні кордони та адміністративні межі. З кінця XVIII – початку XIX ст. австрійська та російська військово-топографічні служби неодноразово проводили топографічні знімання територій власних держав, а також територій своїх військових інтересів, у тому числі й українських земель – як тих, що входили як до їх складу, так і тих, які були у полі зору їх інтересів. Слід зазначити, що топографічним картографуванням тоді займалися насамперед спеціальні військово-топографічні служби. Точні та докладні топографічні карти, укладені на основі побудови тріангуляційної мережі (визначення положення опорних точок за допомогою методу тріангуляції), стали необхідною умовою ведення бойових дій. Удосконалення технології і точності картографо-геодезичних робіт, підвищені вимоги армії та потреби господарства, розвиток мереж населених пунктів і шляхів сполучення зумовили необхідність проведення повторних топографічних зніманих. Останні характеризуються збільшенням масштабів, детальності та точності відображення елементів географічної ситуації.

Політико-адміністративний устрій українських земель з кінця XVIII – початку XIX ст. відображено на численних тогочасних топографічних картах, створених російською (в масштабах 1:840 000, 1:420 000, 1:126 000, 1:84 000, 1:42 000) і австрійською (в масштабах 1:288 000, 1:144 000, 1:75 000, 1:200 000) військово-топографічними службами. У міжвоєнний період західноукраїнські землі були покриті польськими, чехословацькими та румунськими топографічними картами.

Загальні підходи (масштаби, система розграфлення, номенклатура, математична основа) до державного топографічного картографування в СРСР були розроблені наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. Система державного топографічного картографування враховувала потреби господарства і оборони країни, різноманіття природних умов, розвиток технологій картографічного виробництва тощо.

На початок 1990-х років вся територія України була майже повністю (96 %) покрита топографічними зніманнями масштабу 1:10 000 (за винятком невеликих ділянок у Карпатах і в прикордонній смузі) та повністю зніманнями у масштабах 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000.

Топографічні карти в Україні (аналогічно як були і в СРСР) є державними картами і створюються в масштабах 1:10 000, 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000, 1:200 000, 1:500 000 і 1:1 000 000 в єдиній системі планових координат і висот, розграфленні та номенклатурі аркушів в уніфікованих і узгоджених між собою умовними знаками. Топографічні карти створюються тепер у графічній, цифровій та електронній формах.

Важливими елементами змісту топографічних карт є державні кордони та адміністративні межі, які відображаються на картах за певними правилами:

– кордони та адміністративні межі, які проходять по суші і не збігаються з лінійними об'єктами місцевості, зображують умовними знаками без розривів. Фонове забарвлення канта кордону та межі дається симетрично осі умовного знака;

– кордони та адміністративні межі, які проходять уздовж лінійних об'єктів – доріг, каналів, річок, показують групами ланок (по три-чотири у групі) по черзі з обох сторін зображення об'єкта з розривами між групами. Фонове забарвлення канта у цьому випадку дають без розривів симетрично осі умовного знака лінійного об'єкта;

– у випадку, коли кордони та адміністративні межі проходять по фарватеру або посередині річки, яка зображується двома лініями з проміжком між ними 1-6 мм, їх показують групами ланок між лініями берегів. Фонове забарвлення канта у цьому випадку дають уздовж зображення одного з берегів відповідно до його конфігурації;

– кордони та адміністративні межі, які проходять з однієї сторони лінійного об'єкта, показують групами ланок з тієї сторони зображення об'єкта, з якого вони проходять на місцевості. З тієї ж сторони подають фонове забарвлення канта державного кордону;

– кордони та адміністративні межі, які проходять по великих водних об'єктах (морях, затоках, протоках, озерах, водосховищах, річках і каналах шириною 6 мм і більше у масштабі карти) показують умовним знаком без розривів. У цьому випадку фоновий кант не дають;

– якщо кордони або адміністративні межі різного порядку співпадають, то показується кордон або межа вищої адміністративної одиниці².

Одним з головних елементів змісту адміністративних карт є державні кордони, які укладають на основі відповідних нормативно-правових актів. Режим державного кордону в Україні регламентується Законами України «Про державний кордон», «Про виключну (морську) економічну зону України», Митним кодексом, а також двосторонніми та багатосторонніми міжнародними договорами. Як відомо, державні кордони вважають визнаними та встановленими, коли вони погоджені з сусідніми державами. Одними із найважливіших питань договірно-правового оформлення держав-

² Умовні знаки для топографічних карт масштабів 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000 // Топографо-геодезична та картографічна діяльність: Законодавчі та нормативні акти. В 2-х част. – Вінниця, 2002. – Ч. 2. – С. 564-626; Умовні знаки для топографічної карти масштабу 1:10 000 // Топографо-геодезична та картографічна діяльність: Законодавчі та нормативні акти. В 2-х част. – Вінниця, 2002. – Ч. 2. – С. 496-564.

ного кордону є питання делімітації та демаркації. Встановленими вважають кордони, якщо вони делімітовані (лінія проходження кордону позначена на великомасштабних топографічних картах і описана) та демарковані (лінія проходження кордону позначена на місцевості).

Роботи з делімітації та демаркації державного кордону становлять великий за обсягом і довготривалий за часом комплекс договірно-правових, організаційних, технічних та інших заходів.

Комплекс заходів з делімітації кордону включає: підготовчі роботи картографо-геодезичних і землевпорядних служб; оновлення наявних топографічних карт; визначення та узгодження проекту лінії кордону на картографічних матеріалах, погодження його між суміжними районними та обласними органами місцевої влади, а також на рівні експертних робочих груп і спільних комісій; оптимізацію проходження лінії кордону (взаємний обмін земельними ділянками); розгляд спірних питань; підготовку проекту договору про державний кордон, а також додатків до нього – опису (протоколу-опису) й альбому топографічних карт.

До комплексу демаркаційних робіт входять: підготовчі картографо-геодезичні та землевпорядні роботи; розробка техніко-економічного обґрунтування; винесення проекту лінії державного кордону на місцевість; закріплення лінії кордону; встановлення прикордонних знаків і визначення їх планових координат і висот; створення або оновлення топографічних карт; складання проекту протоколу про демаркацію державного кордону, протоколу-опису проходження лінії кордону, альбому топографічних карт, протоколів прикордонних знаків, каталогу координат прикордонних знаків та інших демаркаційних документів; підготовка договору про режим державного кордону³.

Таким чином офіційним документом для нанесення на карту державного кордону є погоджені сторонами матеріали делімітації та демаркації.

Делімітаційні та демаркаційні карти кордонів, що проходили територією України, у різний час, створювали держави, до складу яких входили українські землі. Такі карти здебільшого зберігаються у центральних архівах відповідних держав. Чи не єдиним в Україні архівом, у фондах якого зберігаються демаркаційні карти державних кордонів, що в минулому знаходились на українських землях, є Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ). Збережені комплекси документів, які містять протоколи засідань демаркаційних комісій, угоди, топографічні описи демаркаційних ліній

³ Сосса Р.І. Картографо-геодезичні роботи для встановлення державного кордону України / Сосса Р.І., Засєч І.М., Трюхан М.О. // Державна картографо-геодезична служба України. – С. 176, 177.

та картосхеми окремих ділянок кордону, дозволяють прослідкувати цей процес аж до його завершення – ратифікації угод та створення остаточних карт державних кордонів.

Однією з найстаріших є карта кордону між Австрією та Польщею на території Галичини після другого Варшавського сейму 9 лютого 1776 р., яка відображає лінію кордону від Освенціма на Віслі (тепер Польша, воєводство Малопольське) до фортеці Хотин на Дністрі (Чернівецька область). Карта виконана у масштабі 1:28 800 і складається з 66 секцій⁴. На ній зображена прикордонна смуга зі значною кількістю топографічних об'єктів. Карта є результатом діяльності комісії з демаркації австрійсько-польського кордону після першого поділу Польщі 1772 р.

Іншим прикладом демаркаційної карти є карта кордону між Австрійською та Російською імперіями, що створена після Шенбрунського мирного договору 1809 р., за яким Росія отримала частину земель Східної Галичини (Тернопільський округ). Відповідний протокол 18 березня 1810 р. підписала комісія уповноважених австрійських і російських комісарів. На основі договору та проведених демаркаційних робіт 14 червня 1810 р. між сторонами була узгоджена та підписана у Львові 34-аркушева демаркаційна карта державного кордону на цьому відтинку⁵.

Вищезазначені демаркаційні карти, створені наприкінці XVIII – на початку XIX ст., були рукописними. На початку XX ст. такі карти створювали з використанням багатоаркушевих топографічних карт, що попередньо були укладені на точній геодезичній основі. Прикладом є демаркаційна карта державного кордону між Річчю Посполитою та Королівством Румунії після Першої світової війни, яка створена після 1921 р. на ста аркушах у масштабі 1: 2 880⁶.

З набуттям Україною статусу незалежної держави виникло питання визначення державних кордонів із колишніми республіками СРСР, а нині суверенними державами – Російською Федерацією, Республікою Білорусь і Республікою Молдова – та переоформлення матеріалів демаркації з Республікою Польша, Словацькою Республікою, Угорською Республікою і Румунією.

Сучасний державний кордон України історично склався на основі попередніх (до 1991 р.) далеко не рівнозначних за ступенем договірно-правового оформлення територіальних розмежувань. Західний кордон України відповідає колишньому державному кордону СРСР з східноєвропейськими соціалістичними країнами, який був

⁴ ЦДІАЛ. – Ф. 146, оп. 44 (Описання кордонів Австрії з Росією і Прусією, 1776-1906).

⁵ Кришталович У. Рукописні карти XVI-XIX століть. З фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Львів. – К., 2011.

⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 146, оп. 44, спр. 22.

забезпечений необхідними міждержавними договірно-правовими документами і чітко визначений на місцевості. Після проголошення незалежності України ділянки державного кордону з Польщею, Словаччиною, Угорщиною і Румунією потрібно було лише перевірити на місцевості та оновити демаркаційні документи.

Іншою була ситуація на ділянках, де раніше були межі між союзними республіками СРСР, а тепер суверенними державами Республікою Білорусь, Республікою Молдова та Російською Федерацією. Колишні, фактично адміністративні межі, які були зафіксовані на міжреспубліканському рівні лише на черговій топографічній карті масштабу 1:100 000 і на землевпорядкувальних матеріалах, у нових політичних умовах стали державними кордонами. Процедуру встановлення кордонів між колишніми союзними республіками, регламентовану конституціями СРСР 1924, 1936 і 1977 років, часто не витримували. Постанови вищих законодавчих органів влади про розмежування територій союзних республік мали здебільшого невелику описову частину, а обов'язкові картографічні додатки часто були відсутніми.

Тому при визначенні проходження державного кордону між Україною та пострадянськими державами довелося вирішувати проблемні питання, що значною мірою були обумовлені некоректним веденням економічної діяльності суб'єктами господарювання в умовах єдиної держави СРСР (здебільшого будівництво нових об'єктів велося без належного погодження місця розташування з відповідними органами державної влади). Як наслідок маємо численні випадки, коли окремі населені пункти, промислові, сільськогосподарські, транспортні та соціально-економічні об'єкти опинилися по обидві сторони кордону. На цих ділянках державного кордону потрібно було у повному обсязі виконати роботи з делімітації та демаркації кордону, ускладнені складними переговорами щодо належності тієї чи іншої ділянки території та уточненням проходження лінії кордону.

У 1993-1997 роках проведено делімітацію державного кордону між Україною та Республікою Білорусь (загальна протяжність 1084,5 км). Найважливішою складовою топографо-геодезичних і картографічних робіт делімітації кордону стало прийняття спільною українсько-білоруською комісією з делімітації державного кордону між Україною та Республікою Білорусь рішення про переоформлення топографічних карт масштабу 1:10 000 із розграфленням в системі координат 1963 року в систему координат 1942 року і виконання повного комплексу робіт з оновлення карт за матеріалами аерофотознімання. На лінії кордону українською стороною було оновлено 161 аркуш топографічних карт, а білоруською – 103. Лінія делімітації наносилася на оновлених топографічних картах масштабу 1:10 000. Альбом карт включав 264 аркуші топографічних карт масштабу 1:10 000, на яких були нанесені точки поворотів та лінія державного кордону з відті-

ненням. На основі карт альбому створено Протокол-опис проходження лінії державного кордону між Україною і Республікою Білорусь.

Делімітація українсько-білоруського державного кордону завершена у 1997 році з ратифікацією Договору між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон Законом України «Про ратифікацію Договору між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон» від 18 липня 1997 року 491/97-ВР). У зв'язку з неврегульованістю на той час деяких фінансових питань між суб'єктами господарювання обох країн Договір набрав чинності 6 вересня 2013 року. Лише після цього були розпочаті роботи з демаркації державного кордону між Україною та Республікою Білорусь. На сьогодні виконано польові роботи з винесення на місцевість 112 км лінії державного кордону.

Упродовж 1995-1999 років виконано делімітацію державного кордону між Україною та Республікою Молдова (загальна протяжність 1222,0 км). Картографічне покриття лінії кордону за часом проведення знімань було дещо кращим, ніж на українсько-білоруському кордоні, на основі чого було прийнято помилкове рішення про виконання делімітаційних робіт за наявними топографічними картами масштабу 1:10 000 (при їх відсутності – за топографічними картами масштабу 1:25 000) без проведення комплексу робіт з оновлення топографічних карт. Підсумковий альбом карт виготовлено з топографічних карт масштабу 1:50 000. На основі карт альбому виконано Протокол-опис проходження лінії державного кордону між Україною і Республікою Молдова. Складовою частиною делімітаційних матеріалів став Список географічних назв, що зустрічаються в Протоколі-описі. Його необхідність зумовлена тим, що з часу видання топографічних карт, за якими виконувались делімітаційні роботи, пройшли значні зміни в сфері передачі географічних назв в обох державах: в Україні державною мовою стала українська, з якої назви географічних об'єктів транскрибуються на інші мови, а в Молдові перейшли з кирилиці на латиницю.

18 серпня 1999 року Президент України Л.Д.Кучма та Президент Республіки Молдова П. Лучинськи підписали Договір між Україною і Республікою Молдова про державний кордон, а також Додатковий протокол до цього Договору про передачу у власність України ділянки автомобільної дороги Одеса – Рені та земельної ділянки, по якій вона проходить, в районі населеного пункту Паланка, а також про режим їх експлуатації. Договір та Додатковий протокол ратифіковано Верховною Радою України (Закон № 1633-III від 6 квітня 2000 р.) та Парламентом Республіки Молдова (Закон № 348-XV від 12 липня 2001 р.).

У 2002 році були розпочаті демаркаційні роботи з винесення на місцевість лінії державного кордону між Україною та Республікою Молдова. Демаркація кордону була ускладнена у зв'язку з відсутністю

сучасних картографічних матеріалів і проведенням лінії делімітації за застарілими картами. Нехтування на етапі делімітаційних робіт процесами оновлення топографічних карт уможливило численні некоректності щодо проходження лінії державного кордону. Усі ці випадки потрібно було тепер вирішувати шляхом тривалих і складних переговорів, у яких довелось брати участь і автору як члену української делегації Спільної українсько-молдовської демаркаційної комісії у 2005-2007 роках. До того ж із 1 222 км загальної протяжності державного кордону з Республікою Молдова 267 км становила річкова ділянка, де демаркаційні роботи мали свою специфіку.

На кінець 2008 р. винесено на місцевість, встановлено прикордонні знаки та створено демаркаційні документи на північній ділянці українсько-молдовського кордону, практично повністю виконані роботи на південній ділянці (залишилось винести 0,5 км в районі населеного пункту Джурджулешть) та завершуються роботи зі створення демаркаційної карти. На центральній ділянці кордону залишилось винести на місцевість 26 км лінії державного кордону.

Найскладніше вирішувалось питання щодо делімітації українсько-російського кордону (загальна протяжність сухопутної ділянки 1974,04 км). Незважаючи на взаємні зобов'язання Російської Федерації та України про непорушність кордонів, російська сторона довго ухилялась від українських пропозицій стосовно початку робіт з правового оформлення українсько-російського кордону. Лише у 1996 р. Міністерство закордонних справ Росії погодилося розпочати переговори з правового оформлення українсько-російського державного кордону.

Делімітацію сухопутної ділянки державного кордону між Україною та Російською Федерацією виконано упродовж 1998-2003 років на основі топографічних карт масштабу 1:50 000 і в окремих випадках – карт масштабів 1:10 000 і 1:2 000. Альбом карт включає 99 аркушів топографічних карт масштабу 1:50 000, а також окремі фрагменти карт у масштабах 1:10 000 і 1:2 000. На основі Альбому карт створено Опис проходження державного кордону між Україною та Російською Федерацією. Географічні назви в Описі та в Альбомі карт подані на території України за офіційними джерелами, а на території Російської Федерації – передані українською мовою згідно з «Інструкцією з передачі українською мовою російських географічних назв та термінів».

29 січня 2003 р. у Києві Президент України Л.Кучма та Президент Російської Федерації В.Путін підписали Договір між Україною та Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон, який був 20 квітня 2004 р. одночасно ратифікований депутатами Верховної Ради України та Державної Думи Росії. Проте початок спільних робіт з демаркації сухопутної ділянки кордону російською стороною довгий час зволікався. Спільна українсько-російська

демаркаційна комісія розпочала свою діяльність лише у 2010 році. На цей час винесено на місцевість 224 км лінії державного кордону на Чернігівсько-Брянській ділянці та 96 км – на Сумсько-Брянській ділянці. Розпочато підготовчі роботи на Сумсько-Курській та Сумсько-Белгородській ділянках. У межах ділянки українсько-російського державного кордону Харківської, Луганської та Донецької областей демаркаційні роботи не розпочиналися.

У зв'язку з агресією Російської Федерації проти України виконання робіт із демаркації українсько-російського державного кордону у 2014 році призупинено. 17 червня 2014 року Верховна Рада України постановою за № 1329-VII «Про вжиття заходів для посилення рівня захисту державного кордону України» рекомендувала Кабінету Міністрів України негайно затвердити документи, необхідні для проведення в односторонньому порядку демаркації сухопутної ділянки державного кордону України з Російською Федерацією.

Неврегульованим залишається питання з розмежування морської ділянки українсько-російського кордону. Постійне зволікання російської сторони стало зрозумілим після окупації Росією Криму.

Таким чином важливою складовою вивчення становлення та змін адміністративно-територіального устрою України є дослідження картографічних джерел. Розуміння методів і способів створення у різні часи картографічних творів, на яких відображено адміністративно-територіальний устрій, поглиблює можливості ідентифікації просторової локалізації адміністративних одиниць та їх центрів. Використання підходів геоінформаційного картографування стає незамінним інструментом проведення географічного аналізу змін адміністративно-територіального устрою, а також адміністративно-територіального реформування.

Володимир Дмитрук

**ДЕЛІМІТАЦІЯ ТА ДЕМАРКАЦІЯ
ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМИ ТА ПРІОРИТЕТИ**

Питання делімітації та демаркації державного кордону України завжди було на пріоритетних щаблях міждержавних відносин із країнами-сусідами протягом усіх років незалежності України. Незважаючи на це, воно не вирішене і до сьогодні. А у спектрі сучасного стану українсько-російських міждержавних відносин можна стверджувати про цілковиту ілюзорність його вирішення в найближчій перспективі. Історія цієї проблеми, як ми усі розуміємо і знаємо, закладалася не протягом останніх кількох десятиліть, а протягом усього минулого століття. На процес формування державних кордонів України в ХХ ст. впливав ряд важливих чинників, які визначили їх сучасну лінію. Як у більшості новостворюваних національних держав, особливу роль відігравав саме чинник етнічної території. Для України він також став чи не найголовнішим. Однак ХХ століття до названого чинника долучило ще й геополітичний фактор, на тлі якого етнічні землі були розмінною монетою у міжнародній політиці провідних країн світу. Крім того, на формування лінії кордону вплинув і адміністративно-територіальний поділ країн, до складу яких входили на початку ХХ ст. українські землі. Звісно, не останню роль відігравали економічні, географічні й ідеологічні важелі.

Із проголошенням незалежності України однією з найскладніших проблем, яка постала й залишається на часі, є розбудова державного кордону. За законом України «Про державний кордон України» в юридичному тлумаченні «Державний кордон України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору». Державні кордони «є відображенням територіальної цілісності, політичної та економічної незалежності, суверенітету та єдності України»¹.

Договірні-правове оформлення державного кордону є одним із пріоритетних завдань зовнішньої політики України, виконання якого має забезпечувати суверенність і правосуб'єктність України на міжнародній арені, гарантувати її недоторканність і територіальну цілісність. Юридично оформлений державний кордон є однією з

¹ Закон України «Про державний кордон України» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 5.

основних передумов стабільності у політичних, економічних та військово-оборонних відносинах сусідніх держав².

Сучасний стан проведення робіт з делімітації і демаркації державного кордону України характеризується використанням різноманітних даних про об'єкти кордону з просторовою локалізацією та інформації про просторове прив'язування даних до певного місця і простору, в тому числі топографічних карт і планів, морських навігаційних карт, аеро- та космоснімків, ортофотопланів, протоколів-описів проходження лінії кордону, протоколів та каталогів координат прикордонних знаків, таблиць з інформацією про острови та їх належність, списків географічних назв, що зустрічаються в протоколі-описі договірних документів³. Проведення робіт з делімітації, демаркації та перевірки проходження лінії державного кордону є важливим чинником оптимізації географічного, геополітичного положення країни⁴.

У пострадянських країнах нові міждержавні кордони ще не легітимізувалися належним чином – незавершеність процесів делімітації та демаркації спричиняє невизначеність у напрямках і змісті прикордонних відносин. Коли з Польщею, Словаччиною та Угорщиною вдалося досить швидко досягнути домовленостей щодо визнання та договірно-правового оформлення кордонів, то з Румунією, Молдовою, Білоруссю та Російською Федерацією вирішення зазначеного питання, м'яко кажучи, затягнулося.

В українсько-польській міждержавній угоді «Про добросусідство, дружні відносини та співробітництво» від 18 травня 1992 р. наголошувалося, що сторони «не мають жодних взаємних територіальних претензій, а також не будуть їх висувати у майбутньому». Наступного року, 12 січня 1993 р., у Києві було укладено й сам договір «Про правовий режим українсько-польського державного кордону, співробітництво і взаємодопомогу з прикордонних питань»⁵. Доповненням до нього стала низка домовленостей «Про пункти пропуску, передачу і прийом осіб через спільний державний кордон», «Про спрощений порядок перетинання кордону громадянами, які проживають у при-

² Концепція державної політики щодо визначення лінії державного кордону у зв'язку з природними змінами русел прикордонних річок Західний Буг і Тиса та врегулювання питання користування територіями, що зазнали змін внаслідок таких явищ. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

³ Кондратюк О. В. Геоінформаційне забезпечення делімітації та демаркації державного кордону України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. техн. наук. – К., 2011. – С. 1.

⁴ Бондар А. Л. Делімітація та демаркація кордонів: проблеми, пошуки, рішення // Український географічний журнал. – 1998. – № 3. – С. 10-12.

⁵ Про ратифікацію Угоди між Україною і Республікою Польща про правовий режим українсько-польського державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань // ВВРУ. – 1993. – № 36. – С. 365.

кордонних населених пунктах». Протягом 1994–2004 рр. було проведено перевірку кордонів між двома країнами.

1992 р. між Угорщиною та Україною підписується Угода «Про добросусідство, партнерство і співробітництво», в якій підкреслювалась територіальна цілісність країн і непорушність кордонів. У травні 1992 р. її було доповнено домовленостями «Про спрощений порядок перетинання державного кордону громадянами, що проживають у прикордонних областях», «Про пункти пропуску через державний кордон», «Про передачу і прийом осіб через спільний державний кордон». 19 травня 1995 р. у м. Києві підписано договір між Україною і Угорською Республікою «Про режим українсько-угорського кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань»⁶. 1996–2003 рр. було здійснено перевірку кордонів між Україною та Угорщиною.

У другій статті Угоди «Про добросусідство, дружні відносини та співробітництво між Україною і Словацькою Республікою» від 24 червня 1993 р. підкреслювалося, що держави визнають непорушність існуючих між ними кордонів. На основі цього було відразу сформовано спільну комісію, і за результатами її роботи 14 жовтня 1993 р. у Братиславі підписуються договори між Україною і Словацькою Республікою «Про спільний державний кордон» і «Про режим українсько-словацького державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань»⁷. Після їх ратифікації 15 липня 1993 р. правова база функціонування українсько-словацького кордону доповнюється домовленістю «Про передачу та прийом осіб через спільний державний кордон». 2003 р. почалася повторна (після 1989–1994 рр.) перевірка кордонів між Словаччиною та Україною.

Із Румунією питання про кордон було знято після підписання 17 червня 2003 р. Договору між Україною і Румунією «Про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво і взаємну допомогу в прикордонних питаннях». Обидві сторони визнали демаркацію сухопутної ділянки кордону, що свого часу була проведена між СРСР та Румунією. Не до кінця вирішеним залишалося лише питання статусу острова Зміїний у Чорному морі, що впливало на визначення меж континентального шельфу і виключної економічної зони⁸. 2004 р. Румунія подає до Міжнародного суду ООН

⁶ Договір між Україною і Угорською Республікою про режим українсько-угорського державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань // ВВРУ. – 1995. – № 44. – С. 321.

⁷ Про ратифікацію договору між Україною і Словацькою Республікою про режим українсько-словацького державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань // ВВРУ. – 1994. – № 33. – С. 303.

⁸ Сфіменко Г. Г., Кульчицький С. В. Кордони державні України, принципи та історична практика їх визначень // Енциклопедія історії України. – Т. 5. – К., 2008. – С. 147.

в Гаазі заяву про делімітацію континентального шельфу і спеціальних економічних зон України і Румунії в Чорному морі, наполягаючи, що Зміїний є не островом, а скелею, а тому не може враховуватися при проведенні лінії делімітації. З лютого 2009 р. суд оприлюднив своє рішення. У постанові, що не підлягає апеляції і є остаточним рішенням, суд поставив обидві країни фактично в статус-кво. Зміїний визнається у всіх документах островом, а не скелею, як цього вимагала Румунія. Проте збереження за Зміїним статусу острова не дає Україні права на збільшення виключної економічної зони в Чорному морі⁹.

При вирішенні питання про кордони з колишніми республіками СРСР теж постало завдання здійснити їх делімітацію та демаркацію, оскільки адміністративні межі між союзними республіками не відповідали стандартам державного кордону. У листопаді 1994 р. Україна і Молдова підписали угоду «Про співробітництво з прикордонних питань». Згодом було узгоджено проект проходження на карті п'ятої частини кордону, а однією з основних проблем стало окреслення початкової точки державного кордону на півдні, в районі гирла р. Прут. Київ стояв на позиціях, що українсько-молдавський кордон визначається за домовленостями 1940 р., де записано, що він виходить на р. Прут, залишаючи с. Джурджулешти в Молдавській РСР. Проте Молдова наполягала на тому, що кордон має виходити на р. Дунай. Це давало їй можливість отримати вихід до Чорного моря і збудувати там нафтопереробний термінал. Одним із варіантів вирішення проблеми міг стати обмін. Молдова передавала Україні ділянку автодороги Одеса – Ізмаїл, а за це отримувала територіальні поступки в Бессарабії. Саме його і було взято за основу майбутнього компромісу¹⁰. Протягом 1995–1999 рр. була здійснена делімітація кордону з Молдовою. 18 серпня 1999 р. було підписано Договір між Україною та Молдовою про державний кордон. Від 2002 р. тривають роботи з демаркації.

Інакше відбувався процес делімітації українсько-білоруського кордону. Вже у грудні 1992 р. прем'єр-міністр України Л. Кучма підписав з Республікою Білорусь угоду «Про співробітництво з прикордонних і митних питань, а також безвізового перетинання кордону». Трохи пізніше, за рішеннями урядів двох держав, було створено спільну комісію щодо делімітації державного кордону. Її роботу значно прискорило укладання договору «Про дружбу, добросусідство і співробітництво», що відбулося в рамках візиту Президента України Л. Кучми до Білорусі 17 липня 1995 р. Завершення процесу делімітації відбулося 12 травня 1997 р. підписанням угоди «Про державний кордон»¹¹.

⁹ Романуха О. М. Делімітація сучасного кордону України // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 4. – С. 113.

¹⁰ Там само. – С. 114.

¹¹ Там само. – С. 115.

Найбільш складними виявилися проблеми визначення українсько-російського державного кордону. У цьому спектрі українсько-російський кордон займає чільне місце серед інших із огляду на особливості його формування, протяжності та характеру прийняття рішень щодо врегулювання територіального розмежування.

Хоча лінію українсько-російського кордону було неодноразово підтверджено низкою двосторонніх договорів, починаючи з Договору між УРСР та РРФСР від 19 листопада 1990 р., і ці зобов'язання були в подальшому підтверджені в Договорі про подальший розвиток міждержавних відносин від 23 червня 1992 р., робота над підготовкою широкомасштабного договору про співпрацю між Україною і Росією гальмувалася через неготовність російської сторони визнати існуючі кордони і заявити про те, що обидві країни не мають одна до одної жодних територіальних претензій. Лише після п'ятирічних переговорів справа зрушила з місця. 31 травня 1997 р. під час візиту Президента Російської Федерації в Київ відбулося підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією¹².

Динаміка переговорного процесу свідчить, що найбільші розбіжності виникали у питанні визнання адміністративного кордону між колишніми УРСР та РРФСР державним кордоном між Україною і Російською Федерацією. Україна під час переговорів домагалася визнання російською стороною міжреспубліканського (адміністративного) кордону між колишніми УРСР та РРФСР як державного кордону між Україною та Росією в Керченській протоці¹³. Позиції сторін щодо розмежування Керченської протоки не співпадали. Українська сторона наполегливо пропонувала провести і делімітацію, і демаркацію Керченської протоки на основі міжреспубліканського кордону часів колишнього СРСР. Російська сторона говорила не про розмежування, а про договірно-правове врегулювання статусу акваторії Керченської протоки. В різні часи росіяни пропонували чотири різні підходи: прокласти кордони узбережжям, а водний простір використовувати спільно; прокласти кордони на відстані від 0,3 до 0,5 морських миль від українського та російського узбережжя, а водний простір використовувати спільно; прокласти кордони фарватером Керч-Єнікальського каналу; не прокладаючи кордонів, використовувати спільно водний простір¹⁴. Істотні розбіжності у позиціях України і Росії щодо

¹² *Єфіменко Г. Г., Кульчицький С. В.* Кордони державні України, принципи та історична практика їх визначень // *Енциклопедія історії України*. – Т. 5. – К., 2008. – С. 147.

¹³ *Царьов Ю. О.* Сучасний стан та перспективи договірно-правового оформлення морських кордонів України. – Режим доступу: <http://www.dy.nauka.com.ua/index.php>

¹⁴ *Остряков Я.* Проблеми та перспективи транспортного сполучення в Керченській протоці. – Режим доступу: <http://dc-summit.info/temy/jekonomika>

розмежування Керченської протоки зумовили те, що розв'язання всього блоку питань стосовно розмежування морських просторів двох країн виявилось фактично заблокованим. Так, російські дипломати ув'язували в єдиний пакет делімітацію Чорного та Азовського морів із прийняттям їхньої позиції стосовно розмежування Керченської протоки. Українські дипломати були готові прийняти пакет, але не за рахунок української території. У результаті переговорний процес зайшов у глухий кут¹⁵.

Із середини 1990-х рр. в українсько-російських стосунках утверджуються діаметрально протилежні підходи щодо способів врегулювання низки проблем, пов'язаних зі спільним кордоном. Україна є прибічником вирішення спірних питань згідно з існуючими нормами міжнародного права та політико-правових стандартів, а Російська Федерація намагається нав'язати сурогатні форми «домовленостей», які забезпечували б її стратегічні інтереси в регіоні¹⁶.

Росія розглядає кордони всередині СНД як «внутрішні», а їхню демаркацію як необов'язкову, небажану і навіть таку, що перешкоджає партнерським стосункам. Україна наполягає на демаркації кордонів із Росією, виходячи з принципу однакового статусу для всіх її державних кордонів¹⁷.

Природно, що настільки істотні відмінності у підходах двох країн полишають небагато надій на прискорене просування у переговорному процесі. Корінь цих протиріч лежить у площині історії врегулювання проблем із територіального розмежування між Україною і Росією протягом усього ХХ ст.

Події 2003 р., пов'язані з конфліктом навколо острова Коса Тузла, змусили згадати про ще одну проблему українсько-російського прикордонного розмежування. І хоча її зародження відноситься ще до часу перебування Криму в складі Росії, саме з приєднанням останнього до України і наступним майже 50-річним «прикордонним затишшям» у територіальному врегулюванні назріло нове непорозуміння, але вже не між союзними республіками, а між незалежними державами.

Діалог із Росією стосовно належності Україні острова Коса Тузла затягнувся майже на два роки. Лише у липні 2005 р. російська сторона визнала його приналежність Україні. Однак проведення лінії

¹⁵ *Кравченко В.* Своєї води не віддамо ані милі. – Режим доступу: <http://vcourse.ua/ua/analytics/vody-ne-otdadim.html>

¹⁶ *Уська У.* Проблема визначення українсько-російського кордону: етапи переговорного процесу та його перспективи // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2013. – Вип. 25. – С. 154.

¹⁷ *Журженко Т.* Українсько-російський кордон як культурний і політичний конструкт // Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. – Харків, 2003. – С. 9. – Режим доступу: http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2003_04_11.pdf.

кордону по Азовському морю та Керченській протоці відповідно до міжнародного права до останнього часу залишалося предметом важких переговорів між двома країнами.

Загальна протяжність державного кордону між Україною і Російською Федерацією сьогодні становить 2295,04 км, у тому числі сухопутна ділянка – 1974,04 км, морська ділянка – 321 км. Договором про українсько-російський державний кордон від 28 січня 2003 р. визначено лінію кордону на суходолі. Синхронною ратифікацією 20 квітня 2004 р. цього документа та Договору про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки від 24 грудня 2003 р. було завершено правове оформлення лінії кордону на суходолі, а також у цілому створено необхідні політико-правові засади для активізації переговорного процесу з розмежування акваторій. 17 травня 2010 р. була підписана, а 29 липня 2010 р. набула чинності Угода про демаркацію українсько-російського державного кордону, що створило правові підстави для започаткування процесу позначення українсько-російського державного кордону на місцевості¹⁸.

У квітні 2010 р. російська сторона погодилася поновити переговори щодо демаркації сухопутного кордону. У рамках третього засідання УРМК президентами обох країн 17 травня 2010 р. у Києві була підписана Угода між Україною і РФ про демаркацію українсько-російського державного кордону, за якою сторони зобов'язалися створити Спільну українсько-російську демаркаційну комісію (ст. 2). 25–27 жовтня 2011 р. комісія у Чернігові нарешті узгодила план демаркації першого відтинку держкордону на Чернігівсько-Брянській ділянці із зазначенням точок для встановлення 631 прикордонного знака на 222 км. Спільна українсько-російська демаркаційна комісія у вересні 2012 року визначила координати першого прикордонного стовпа між Україною і Росією на території Сеньківської сільради Чернігівської області. Так, 7 листопада 2012 р. на українсько-російському кордоні з'явився перший прикордонний стовп¹⁹. Проте демаркаційні роботи велися дуже мляво. Відсутність кордону негативно позначається на законності його функціонування, пересуванні людей, товарів і послуг²⁰.

На початку 2014 р. в Москві відбулися українсько-білорусько-російські переговори щодо підготовки проекту Угоди між Кабінетом Міністрів України, Урядом Республіки Білорусь та Урядом Російської Федерації про точку стику державних кордонів України, Білорусі та Росії.

¹⁸ Стан та перспективи співробітництва України та Росії. Аналітична доповідь. – К., 2011. – С. 28.

¹⁹ Від початку демаркаційних робіт на українсько-російському кордоні встановили 13 основних прикордонних знаків. – Режим доступу: <http://www.dpsu.gov.ua/ua>

²⁰ Уська У. Проблема визначення українсько-російського кордону: етапи переговорного процесу та його перспективи. – С. 156.

15–18 квітня 2013 р. в м. Кишинів (Республіка Молдова) відбулося десяте засідання спільної робочої групи Спільної українсько-молдовської демаркаційної комісії з підготовки підсумкових демаркаційних документів українсько-молдовського державного кордону.

Згодом на черговому засіданні робочої групи Спільної українсько-молдовської демаркаційної комісії узгоджено демаркаційну карту державного кордону на південну ділянку українсько-молдовського державного кордону, каталог координат і висот прикордонних знаків, протокол-опису проходження лінії державного кордону та прикордонних знаків.

Зусилля комісії також зосереджувалися на доопрацюванні пропозицій щодо демаркації державного кордону в районі буферного гідровузла Дністровського гідроенергетичного комплексу та н. п. Джурджулешть. За результатами засідання Спільної комісії досягнуто домовленості демаркувати державний кордон в районі буферного гідровузла по середині споруди, яка перетинає р. Дністер.

З початку 2012 року на місцевість винесено 94 км лінії державного кордону та визначено 295 місць встановлення прикордонних знаків. Залишається не винесеною лінія державного кордону на ділянці протяжністю близько 45 км. Українською стороною із запланованих 1019 прикордонних знаків встановлено 240.

18 червня 2013 року Україна і Білорусь обмінялися ратифікаційними грамотами Договору про державний кордон між Україною і Білоруссю від 12 травня 1997 року. Отже, незгодженість щодо українсько-білоруського кордону, яка так довго існувала, врешті була вирішена, і було документально визначено, що кордон між двома державами проходить по фарватері річок Дніпро та Сож. У липні 2013 р. в Чернігові відбулась робоча зустріч членів Спільної українсько-білоруської демаркаційної комісії з питань започаткування робіт щодо демаркації українсько-білоруського державного кордону.

На відміну від кордонів з іншими колишніми союзними республіками проблема демаркації сухопутної частини українсько-російського кордону, розбіжності в питанні делімітації Азовського моря та Керченської протоки роками залишаються «замороженим» питанням у двосторонніх відносинах. Тривалий час для Росії така ситуація невизначеності була вигідною з геополітичних міркувань, що часто призводило до нагнітання політичних пристрастей і «непорозумінь» у міждержавних відносинах. Однак, зважаючи на останні події 2014 р., пов'язані з підступною агресією Російської Федерації щодо України та анексією Криму всупереч усім міжнародним правовим нормам, розгляд цих питань не на часі.

Регіональна історія України
Збірник наукових статей
Випуск 8

Розділ 3
ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНА
РЕГІОНАЛІСТИКА

Водотика Сергій (Херсон)
Регіональний контекст
військово-історичних студій:
спроба концептуального
визначення предметного поля

Скрипник Анатолій (Кам'янець-Подільський)
Російська мілітаризація
Київщини у XVIII ст.

Сергій Водотика

**РЕГІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ
ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИХ СТУДІЙ:
СПРОБА КОНЦЕПТУАЛЬНОГО
ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТНОГО ПОЛЯ**

Загальновідомо, що сучасна регіональна історія України являє собою міждисциплінарний науковий напрям комплексного вивчення соціально-економічних, соціокультурних та інших процесів у регіональному вимірі. У фокусі її уваги – економічна й демографічна ситуація в регіонах, індивідуальна й групова, соціальна й географічна мобільність населення, локальні політичні структури й культурні уподобання¹. Утім, майже нерозробленою лишається проблематика впливу на ритми соціального життя параметрів військової організації на різних історичних етапах.

Перебіг подій в Криму і на Донбасі після усунення В.Януковича від влади засвідчує, що питання регіонального виміру військових (і ширше військово-політичних) подій залишаються актуальними і навіть визначальними для України. Очевидно, що історики мають адекватно відреагувати на ці виклики.

Зауважимо, що перші наслідки таких підходів на прикладі Слов'яносербії вже оприлюднені². Мова йде про комплексне використання історико-правових, історико-географічних, воєнно-історичних та інших підходів в координатах теорії фронтиру до вивчення історії Слов'яносербії як адміністративно-територіальної та воєнно-політичної одиниці іррегулярних гусарських полків з рисами автономії, що являла собою воєнно-колонізаційну історико-географічну область із комплексом регіональних відмінностей. Застосування методологічного принципу додатковості дозволило поєднати регіональні та військові підходи і мало наслідком уточнення хронології існування Слов'яносербії, визначення її ролі у формуванні кавалерії Російської імперії, колонізації та господарському освоєнні краю, становленні специфіки цієї частини Донбасу.

Отже, військові фактори були визначальними в історії Слов'яносербії. Але їхня дія суттєво коригувалася іншими чинниками – істо-

¹ *Верменич Я.В.* Історична регіоналістика. Навчальний посібник. – К., 2014. – С. 241.

² *Водотика Т.С., Савенок Л.А.* Історія Слов'яносербії в контексті історичної регіоналістики // Регіональна історія України. – Вип.4. – К., 2011. – С.81-96.

ричними традиціями, географічним положенням, етнічним складом населення, взаємодією носіїв європейських (іноземні колоністи) та українських (селяни і козаки) ідентичностей тощо. Своєрідність і навіть унікальність цим процесам надавав цивілізаційний вимір. Окремі регіони України знаходились в межах не лише різних державних утворень, але й різних цивілізацій.

Військова історія є дієвим чинником вивчення особливостей цих цивілізацій. Йдеться про характер комплектування, навчання (вишкіл), організацію, управління, характер ведення бойових дій і т. п., причому військовий потенціал відображає історичну спроможність як держав, так і цивілізації. В цьому сенсі збройні сили є концентрованим та узагальнюючим концептом, оскільки вони безпосередньо залежать від рівня соціально-економічного розвитку, соціальної структури і т. п., що свого часу блискуче довів Ф.Енгельс³. Для прикладу візьмемо способи комплектування, виходячи з того, що світові тенденції в цій сфері нагадують спіраль, що звужується (якщо вести мову про питому вагу мобілізованого населення).

У давньосхідних деспотіях до війська рекрутувались представники знаті, пануючого етносу, військові контингенти підкорених племен і т. п., причому всі вони проходили умовний військовий вишкіл. З урахуванням якості людського матеріалу це було не військо, а скоріше озброєний натовп. Не можна не згадати в цьому сенсі порівняння Наполеона щодо регулярних французьких кірасирів (далеко не кращих кавалеристів) та регулярних мамлюків (індивідуально добрих вояків на добрих конях): два мамлюки безумовно переважали трьох кірасирів; 100 кірасирів були рівні 100 мамлюкам, 300 кірасир здебільшого перемагали 300 мамлюків, а 1000 кірасир завжди розбивали 1500 мамлюків⁴. Східна піхота була ще гірша. Численні допоміжні загопи, що являли собою напівозброєну юрбу, справи не зараджували.

Отже, при аналізі військових формувань скіфів, Кримського ханства, Оттоманської Порти і т. п. слід враховувати насамперед особливості їх комплектування. Це стосується і козацького війська – очевидно, що певна ідеалізація військової історії козацтва заважає об'єктивній реконструкції історії. Достатньо згадати кампанії війська Б.Хмельницького⁵. Міліцейський по суті спосіб комплектування (не плутати з радянською міліцією) істотно впливав на життя всіх кочівників південноукраїнських степів – від скіфів до ногайців включно. Потреби створення боєздатних збройних сил, передусім

³ Див. хрестоматійні статті Ф.Енгельса для «New American Cyclopedia» «Армія», «Артилерія», «Кавалерія», «Піхота», «Військово-морський флот» та інші // *Энгельс Ф. Армия* // К.Маркс, Ф.Энгельс. Сочинения. 2 изд. – Т.14. – М., 1959. – С.5-50.

⁴ *Бонапарт Н. Египетский поход.* – С.-Петербург, 2007. – С.81.

⁵ *Брикс Г. О.-Р. История конницы* (примечание к «Истории конницы» Денисона). – М., 2001. – С.74-148.

проблеми комплектування, впливали фактично на всі аспекти значної частини державних утворень на території України – від давньогрецьких полісів до радянської України.

Потреба у швидкій мобілізації фізично здорових, готових до бою зі своєю зброєю, морально підготовлених до майже миттєвого захисту чоловіків зумовлювала ряд особливостей соціально-економічного і політичного устрою давньогрецьких колоній Північного Причорномор'я. Фактично це були общини воїнів-землеробів. Необхідність їх самозабезпечення дорогим військовим спорядженням обумовлювала землеустрій, особливості античної форми приватної власності, економічної підтримки дрібних господарств. Воєнні потреби визначали специфіку навчання і виховання; встановлення принципів соціальної справедливості та своєрідне трактування питань шлюбу і кохання були зумовлені необхідністю забезпечити згуртованість військових підрозділів на полі бою. Навіть антична демократія багато в чому забезпечувалась наявністю зброї в домівках громадян, бо інакше було неможливо швидко зосередити війська для відсічі зовнішній агресії чи антидержавним виступам всередині країни.

Отже, військовий фактор був визначальним не лише для політичної, але й передусім для соціально-економічної історії регіонів давньогрецької колонізації. Йдеться про соціально-правову структуру, землеустрій і земельну власність, виховання, державно-правовий устрій, аж до сімейно-шлюбних стосунків включно⁶.

Зазначимо, що такий, у значній мірі воєнно-мобілізаційний, характер економіки, соціальних відносин і політичного устрою був однією з причин виникнення, розквіту і занепаду античних держав Північного Причорномор'я. Цей потенціал реалізувався протягом майже тисячі років. У наступні часи цей досвід неодноразово намагалися повторити з перемінним успіхом різні державні утворення щодо окремих регіонів, причому в міру прискорення історичного часу негативні й навіть руйнівні наслідки такого варіанту суспільного розвитку проявлялись значно скоріше.

У даному контексті ще раз наголосимо, що суто воєнні аспекти в історії регіонів завжди корегуються багатьма іншими чинниками – економічними, технічними, соціальними і т. п. у координатах соціального часу. Ігнорування комплексності призводить до сумних наслідків для влади, суспільства і частини дослідників. Прикладом може бути історія військових поселень Російської імперії у 1817-1857 рр., коли на території Харківської, Катеринославської, Херсонської, Київської та Подільської губерній розміщувались поселенські полки легкої (улани, гусари), середньої або тактичної (драгуни) і важкої (кірасири) кавалерії. Так, за Олександра I було 8 кірасирських і 12 уланських поселенських полків у

⁶ Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.). – Харків., 2006.

складі близько 300 сіл і 300 тис. державних селян, а 1850 р. на становищі військових поселенців перебувало 645 тис. селян⁷. Військово-поселенські частини фактично існували в усі часи Російської імперії, але не випадково саме в період правління Олександра I і Миколи I досягли небаченого поширення. У літературі щодо воєнних поселень цілком слушно аналізуються фінансові причини поширення (необхідність забезпечити величезну армію, мати значні військові резерви) цього явища, нестерпне становище поселенців та їх бунти, соціально-економічна неефективність праці поселенців та діяльності бюрократичних імперських структур. Нерідко акцент робиться на неможливості у феодально-кріпацькій імперії запровадити загальну військову повинність. Значно рідше вказується на те, що в українських губерніях воєнні поселення існували в регіонах з давніми традиціями козацтва (слобідського, бузького, запорозького) чи попередніх воєнно-поселенських структур (Нова Сербія, Новослобідський козацький полк), причому в часи війн з Наполеоном I у цих місцевостях успішно пройшло формування численних іррегулярних козацьких формувань, а Дунайське (Новоросійське) козацьке військо пережило воєнні поселення на 11 років (до 1868 р.).

Між тим, причина краху військових поселень передусім криється в особливостях поступу військової справи у другій половині XIX ст. Професіоналізм поселенця, враховуючи повне переозброєння армій нарізною зброєю та відповідні зміни у тактиці, оперативному мистецтві та стратегії, не відповідав новим вимогам. Численні козацькі війська Російської імперії, що збереглися до кінця її існування, виконували не стільки воєнні, скільки воєнно-політичні функції.

Від княжих часів на Русі, як і в середньовічній Західній Європі, професійна армія формувалася з дружинників феодалів, для озброєння, спорядження і навчання яких були потрібні значні суми. Ці кошти мало забезпечити залежне селянство. Українське козацтво у значній мірі також являло собою професійне військо, якому з часом все важче давалось сполучати ведення господарства з військовою справою. Не вдаючись у більш детальний історичний екскурс, наголосимо, що Російська імперія до військової реформи 1874 р. через кріпацтво і рекрутчину мала у мирний час завелику армію, а у воєнний – замалу. У часи війни з наполеонівською Францією і Кримської війни уряд, попри побоювання надати зброю в руки селян, був змушений вдатись до створення ополчення для швидкого збільшення чисельності збройних сил. До речі, розглядати останнє як суто патріотичний феномен не варто (саме така однозначна оцінка до сьогодні трапляється у краєзнавчих публікаціях). Організатори, спонсори та учасники ополченських формувань переслідували ряд економічних та соціально-політичних, в т. ч. патріотичних цілей, і останні не завжди домінували.

⁷ Брукс Г. О.-Р. История конницы. – С. 236.

Тенденція до професіоналізації домінує у поступі воєнної справи. Це пояснюється ускладненням військової техніки, різким збільшенням її вартості, високими вимогами до бійців та командирів тощо. Використання в окремих регіонах у певні часи парамілітарних (ополченських) структур диктувалося, як правило, форс-мажорними обставинами за умов неспроможності збройних сил забезпечити оборону країни. До того ж суто військова ефективність їх діяльності нерідко є перебільшеною, не говорячи вже про невиправдані втрати. Так, вже у 1812 р. українське ополчення, що сягало 70 тис. чоловік, відіграло переважно допоміжну роль навіть в умовах відступу армії Наполеона, який після поразки під Малоюрославцем нагадував звичайну втечу. Хоча ядро радянського партизанського руху у 1941-1945 рр. складало професійні військові (колишні полонені, надіслані за лінію фронту, поранені), а основним його супротивником були погано навчені та озброєні військові підрозділи колаборантів, втрати власне партизан і мирного населення були величезні. А радянські ополченці в більшості випадків не брали участь у боях через елементарний брак стрілецької зброї. Окремі підрозділи на полі бою несли значні втрати.

Перебіг антитерористичної операції (АТО) на Донбасі, в якій через слабкість професійних спецпідрозділів беруть участь порівняно чисельні (на початок червня 2014 р. орієнтовно до 3,5 – 4 тис. чоловік у складі батальйонів територіальної оборони) парамілітарні структури, лише підтверджує це правило. Адже, по-перше, йдеться про «гібридну» війну; по-друге, українські ополченці спираються на структури Збройних сил України; по-третє, військові дії супроводжуються значними втратами через брак належних зброї, спорядження, вишколу, тактичної підготовки і дисципліни. Без більшої, енергійної й ефективної участі Збройних сил та спецслужб України успішного завершення АТО марно чекати. Це слід мати на увазі сучасним і майбутнім дослідникам зазначеної проблеми.

Характер озброєння воєнних формувань у доіндустріальну епоху був значною мірою проявом ментальних та соціокультурних особливостей певного етносу⁸. Так, східні народи-вершники використовували переважно легку зброю – луки, шаблі, маленькі щити і т. п.; землероби – порівняно важку: великі щити, важкі мечі та списи. Причому деякі з видів зброї можуть претендувати на роль національних. Так, кримські татари до кінця існування Кримського ханства воліли застосовувати луки та ігнорували вогнепальну зброю, хоча в Бахчисараї вироблялись досконалі карабіни на експорт. Очевидно, що кримські татари та ногайці небезпідставно вважали рушницю ознакою чужоземного Заходу. Тому використання рушниць сприймалося як відмова від традиційних цінностей, як загроза сталому способу життя. І з такими твердженнями важко не погодитись. Адже для того,

⁸ Чиполла К. Артиллерия и парусный флот. Описание и технология вооружения XV-XVIII веков. Пер. с англ. – М., 2007. – С.125-126.

щоб успішно воювати з Російською імперією (в даному випадку вона виступала як носій західних військових технологій), Кримському ханству було необхідно «вестернізуватися» (перебудувати не лише військові, політичні та соціально-економічні інституції, а й певним чином засвоїти західні думки, звичаї, спосіб життя). Саме військові потреби стали каталізатором вестернізації Туреччини, Китаю, Японії, врешті решт самої Росії. Найсуттєвішим в цьому сенсі є раціоналізація способу мислення спочатку еліти, а потім і критично важливої частини суспільства. Причому, боротьба західних і східних тенденцій в історії тієї ж Росії свідчить про складність і непередбачуваність вестернізації в цілому і військової, зокрема. Згадаємо хоча б дискусії серед фахівців щодо доцільності закупівлі у Франції універсальних десантних кораблів типу «Містраль».

Не менш показовим є існування цілком визначених «національних» видів збройних сил. У шкільному курсі історії ми стикаємося з поняттями «македонська фаланга», «парфянська кіннота», «американська стратегічна авіація» тощо. Очевидно, що в цьому спостерігається відображення сутності та специфічності певного народу, держави, суспільства. Адже будь-яка зброя стає досконалим знаряддям при умові її адекватності соціально-культурним і ментально-психологічним особливостям бійця і командира.

Хрестоматійними в цьому сенсі можна вважати дискусії про те, чи був танк Т-34 найкращим у Другій світовій війні. Не вдаючись у зайві деталі, зазначимо, що для радянських солдат це був безумовно найкращий танк. А в західних арміях така бойова машина не могла з'явитись в принципі. Водночас ці характерні способи ведення військових дій доволі точно відображають специфіку історичного часу.

Наведемо декілька показових прикладів. Так, в роки війн діадохів виявилися марними всі спроби створити з персів чи єгиптян македонську фалангу і тому з'явився евфемізм «фаланга, озброєна по-македонськи». У роки Другої світової війни американські винищувачі «Кобра», спроектовані як тактичні, не знайшли свого місця в американській армії, а радянські льотчики на них з успіхом воювали – достатньо згадати О.І.Покришкіна. Отже, ця теза має бути використана і в історико-регіональних дослідженнях.

З часів Олексія Михайловича в Росії намагались створити військові структури західноєвропейського взірця, але західне прищеплювалось погано до московського кореня. Більш вдалими ці спроби виявилися на українському ґрунті. Так, запорожці передусім були вправними стрільцями та інженерами, що дозволяло їм ефективно діяти у війнах із арміями Заходу та Сходу. Переважну частину особового складу західних військово-поселенських формувань (пікінери, пандури, гусари Новосербії, Слов'яносербії і т. п.) склали українські козаки, які вміло поєднували козацькі легкість, тактичну гнучкість, вміння діяти у нестандартних ситуаціях із західними вишколом, дисциплінованістю, монолітністю і т. п. Тому закономірно, що більша

частина кавалерії Російської імперії, передусім легкої та середньої, формувалась з носіїв козацьких традицій – достатньо назвати лише Охтирський, Ізюмський, Сумський, Маріупольський та інші гусарські та драгунські полки. У радянські часи саме з українців формувались найбільш технічно складні військові підрозділи сухопутних, авіаційних та військово-морських сил.

Плідні та модні наразі теорії фронтиру також набагато яскравіше і точніше доводять свою слушність з урахуванням військових аспектів. Загальновідомо, що фронтір, прикордоння рельєфно відображає соціокультурні, антропологічні складові історії регіонів, втілюючи у новий синтез різні етноси, культури, релігії, цивілізації тощо. Хрестоматійним стала в цьому сенсі історія освоєння американцями Заходу, причому картинка ковбоя та індіанця-вершника стала своєрідною візиткою Заходу. Між тим індіанські війни, що тривали практично 250 років, стали не тільки і не стільки прикладом взаємних запозичень у військовій сфері – згадаємо опанування індіанцями коня і вогнепальної зброї, а американцями – тактики партизанської війни та відповідного спорядження. Наголосимо, що військове протистояння привело до становлення (щонайменше остаточного закріплення) таких національних рис американців як індивідуалізм, демократизм, підприємливість, працелюбність, впертість, наполегливість, вміння боротися за свої права і т. п.

Водночас воєнне протистояння як елемент фронтиру мало в США неоднозначні, щоб не сказати трагічні, наслідки для корінного населення. Індіанці, дивлячись на «бледнолицьх» крізь мушку Вінчестера, не спромоглися (чи не захотіли через побоювання втрат ідентичності) засвоїти господарські та соціокультурні досягнення Заходу. Наслідки відомі.

У цьому сенсі звернемо увагу на те, що в концептуальному плані А.Каппелером доведена необхідність вивчення військової складової фронтиру⁹. В українській історіографії над цією проблемою плідно працює В.Брехуненко¹⁰. Військовий фактор породив феномен козацтва, вплинувши на його генезу, етнічний код, соціальне обличчя, озброєння та тактику, організацію влади, військово-територіальну структуру, тенденції економічного поступу. Власне кажучи, внаслідок військової взаємодії на фронтірі народжується нова військова реальність. Щодо України та окремих її регіонів можна вести мову про військово-княжого доби, козацтво, армію Російської імперії (єгері, гусари, улани, кірасири і т. п.).

Прикладом актуальності подібних досліджень може бути історія Станично-Луганського (колишня станиця Війська Донського на те-

⁹ Каппелер А. Южный и восточный фронтір России в 17-18 веках // *Ab Imperio*. – 2003. – №1. – С.47-64.

¹⁰ Брехуненко В.А. Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI – середині XVII ст.: автореф. д-ра істор. наук: 07.00.02. – К., 2000; *його ж*: Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011.

риторії України), сумісні бойові дії українського козацтва і російських військ, в т. ч. донських козаків, під Чигирином у 1676-1677 рр., бойові дії в ході Кримських походів, взяття Кизикермена 1695 р. і т. п. Спільні бойові дії мали наслідком взаємовпливи в історії більшості козацьких слобод, передусім на кордонах з Військом Донським, у мові, матеріальній і духовній культурі, метисації населення і т. п. Це ж стосується впливу військової взаємодії (війни, взаємні напади, військові союзи) запорожців з ногайцями і кримськими татарами, що відбилось як на історії Таврії як регіону, так і значної частини її окремих міст і сіл – Ногайська (сама назва чого варта), Новотроїцька, Оріхова тощо.

Звернемо також увагу на інформативні можливості військових джерел щодо історії клімату, гідрографії, флори і фауни окремих місцевостей¹¹. Так, в записках Е.Мініха містяться відомості про клімат і гідрографію Таврії, умови ведення господарства в окремих місцевостях, відстані між окремими географічними пунктами, подано опис Очакова 1737 р¹². У записках генерал-фельдмаршала О.Прозоровського подано опис Петрівської фортеці, а О.Пішчевич описує Олександрівську фортецю (наразі частина м. Запоріжжя), погоду та умови життя в ній взимку 1784 р¹³.

Серед населення півдня України в часи скіфів та інших номадів у військо мобілізувалося до 25-30% населення з огляду на те, що всі дорослі чоловіки були здатні брати участь у тогочасних конфліктах. Саме цим пояснюється порівняно велика чисельність війська Степу, Золотої Орди чи Кримського ханства порівняно з військом землеробських держав – Київської Русі, Речі Посполитої, держави Б.Хмельницького. Для нейтралізації цієї чисельної переваги прикордонні з войовничими кочовиками регіони вдавались до різноманітних військових, соціально-політичних, економічних та інших заходів, передусім інновацій. Ці заходи суттєво впливали на регіональну історію, нерідко визначаючи спосіб життя у цих регіонах. Типовим прикладом є українське козацтво в регіональному вимірі, військово-поселенські інституції Південної України часів Російської імперії. Значно менше приділяється цьому уваги при розгляді історії регіонів в інші часи, хоча саме військовий фактор був вирішальним в генезисі історичних регіонів як на макро- і мезорівнях, так і ще в більшій мірі на рівні мікрорегіонів (історико-географічних країв, земель, областей).

Війна ніби з часом менше впливає на хід історії. Принаймні кількість війн і військових конфліктів з часом зменшується, людство з середини

¹¹ *Ле Руа Ладюрі Е.* Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. Пер. з фр. – К., 2009.

¹² *Миних Э.* Записки // Безвременье и временщики: воспоминания об эпохе дворцовых переворотов (1720-1760 годы). – Л., 1991. – С.81-187.

¹³ *Молдавський Р.Л.* Малодосліджені проблеми історії Олександрівської фортеці // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип.3. – С.38-47.

XX ст. поступово скорочує чисельність армій, питому вагу військових витрат. Але такий погляд не лише спрощений, але й наївно-романтичний, бо вплив військових і безпекових факторів не зменшується.

Військовий фактор у різний соціальний час впливав по-різному на долю окремих міст України, сприяючи поступу одних і занепаду інших. Порівняння історичної долі Харкова, першої столиці УРСР, і Батурина, колишньої столиці І.Мазепи, є яскравим прикладом дії військового чинника. Після російського погрому 1708 р. Батурин занепав. Восени 1708 р. Харків був невеличким полковим містечком Слобожанщини. Сприяли його розвитку, серед інших факторів, з середини XIX ст. прокладання залізниць стратегічного значення, зосередження значної кількості військових училищ та однієї з двох в УРСР академії (наразі приміщення Військової інженерної радіотехнічної академії протиповітряної оборони ім. Маршала Радянського Союзу Л.О.Говорова передано Харківському національному університету), концентрація установ військово-промислового комплексу. Інакше кажучи, за часи СРСР створення військово-промислового комплексу стало дієвим чинником піднесення міста. У Харкові конструювали і випускали танки (достатньо згадати Т-34 і Т-64), ракети, системи навігації для міжконтинентальних балістичних ракет (об'єднання «Хартрон»), військові радіостанції та багато іншого. Після розпаду СРСР цей оборонний комплекс пережив важкі часи, але зумів зберегти частину потенціалу завдяки унікальним технологіям і конкурентоспроможності. З останнього достатньо згадати виробництво танків Т-80 (в т. ч. для Пакистану) та «Оплот», бронетранспортерів Т-3, Т-4, «Дозор» тощо.

Якщо для Харкова військовий фактор відіграв роль каталізатора поступу за часів радянської імперії, то для Миколаєва з його військовим кораблебудуванням сприятливі часи почалися з XIX ст. Показово, що після поразки Російської імперії у Кримській війні 1853-1856 рр. і заборони військового кораблебудування Миколаїв на деякий час занепав. Але зумів на рубежі 1860-1870-х років «вписатись» в індустріальну модернізацію, надавши пріоритет цивільним галузям. Очевидно, що Миколаїв може стати базою військового кораблебудування для незалежної України. Але для цього слід, подібно Харкову, перейти на будівництво військових кораблів, потрібних Україні, та остаточно відмовитись від радянських традицій.

Показові метаморфози відбулись із сусідами Миколаєва – Очаковом і Херсоном. Так, Очаків з 1525 р. став адміністративним і військовим центром турецьких володінь у Північному Причорномор'ї, мав потужну фортецю (її двічі брали російсько-українські війська у 1737 і 1788 рр.) і військово-морську базу. Місто-фортеця відіграло стратегічну роль в українсько-турецькому та російсько-турецькому протистоянні впродовж XVII-XVIII ст. Але протягом XIX ст. його роль як військово-морського форпосту значно підупала – замість ролі стратегічного військово-морського центру Північного Причорномор'я йому залишилась роль у кращому разі тактичного. Це відбулось на

темпах соціально-економічного розвитку, що значно поступались іншим містам цього регіону, і зміні адміністративного статусу – з 1803 р. Очаків став заштатним містом.

Як своєрідна російська альтернатива Очакову постав Херсон. У 1778-1794 рр. місто було військово-політичною столицею Новоросії у межах виплеканого Катериною II «Грецького проекту». У місті розміщувалось Адміралтейство, торговий порт, фортеця, палац Г.Потьомкіна, Чорноморське адміралтейське правління, монетний двір, ливарний завод тощо. Проте, на кінець XVIII ст. стали очевидними вади розміщення Херсона «на першій-ліпшій» завойованій Російською імперією території Північного Причорномор'я (доля С.-Петербурга не повторилася) – мілководдя гирл Дніпра і Дніпровського лиману, болота з лихоманкою, втрата стратегічного значення після входження Криму до складу імперії. У 1794 р. центр військового кораблебудування перемістився до щойно заснованого Миколаєва (гідрографія гирла Інгулу виявилась краще пристосованою для військового кораблебудування), Севастополь став базою Чорноморського порту, Одеса перебрала на себе функції центру зовнішньої торгівлі¹⁴.

Військовий, точніше оборонний, фактор відігравав визначальну роль у заснуванні багатьох населених пунктів у часи традиційного суспільства. Частина з них занепала і перетворилась у пам'ятки історії (найяскравіший приклад – печерні міста Криму), деякі трансформувались у незначні поселення (Слов'яносербськ, Батурин), а частині судилося краща доля через вступ у резонанс військових чинників з іншими – економічними, соціальними, географічними. Наочно ілюструє цю тезу порівняння історії колишніх полкових центрів Слобожанщини – Харкова, Сум, Охтирки, Ізюма.

Праці з регіональної історії здебільшого описують роки війн дещо поверхово, надаючи перевагу вивченню загальноукраїнських сюжетів – бойові дії, мобілізація, економічні негаразди тощо. Між тим життя за законами війни по-різному проходило в окремих регіонах, нерідко приводячи до парадоксальних результатів. Йдеться про піднесення певних секторів економіки та підприємств, зростання економічного, соціального чи освітнього потенціалу внаслідок евакуації тощо. Наприклад, до Херсона у 1917 р. був евакуйований Дерптський учительський інститут, він став зародком Херсонського державного університету і поклав початок вищій освіти в місті. До Харкова у 1915 р. був евакуйований Ризький завод Загальної електричної компанії. Це підприємство фактично поклато початок електромеханічному машинобудуванню в місті, яке до сьогодні є провідним у структурі промисловості Харкова.

Слід також відмовитися від чорно-білого сприйняття впливу воєнного часу на життя цивільного населення. Так, у часи гітлерівської окупації у східних і південних регіонах отримала поширення оренда колишньої колгоспної землі колишніми колгоспниками. Така рес-

¹⁴ Водотика С.Г. Історія Херсонщини XIII-XIX ст. – Херсон, 2003. – С.23-26.

тавращія звичного для селянства економічного інституту виявилась настільки ефективною, що фактично оренда існувала до 1947 р. включно. Наведемо ще декілька неординарних фактів часів гітлерівської окупації Криму.

Загальним фактом в останні роки стала теза про відновлення діяльності церкви на окупованій території. Але й на цьому тлі несподіваними є події, пов'язані з відбудовою православними румунами храмів на окупованій території. І зовсім парадоксальним виглядає дозвіл на відновлення забороненої більшовиками діяльності караїмської громади (однієї з течій іудаїзму) в Євпаторії. Справа в тому, що караїми-емігранти довели нацистським бонзам сумнівну тезу про те, що караїми не є частиною єврейства, і внаслідок цього голокост їх майже не зачепив¹⁵.

Будь-яка війна, особливо громадянська, суттєво коригує соціальну психологію мешканців певного регіону внаслідок специфіки перебігу бойових дій. Як загальну рису можна відмітити зростання соціальної напруженості. Йдеться не лише про геометричне зростання соціальних проблем (втрата житла, рідних, інваліди, сироти, епідемії «соціальних хвороб» і т.п.), про що подекуди згадується в публікаціях щодо окремих війн. Не менш загрозливою є деформація фундаментальних для людського буття імперативів – понять добра і зла, життя і смерті, моралі й аморальності з огляду на втрату навичок життя в мирний час. Внаслідок озлоблення, горя, масових нещасть звичка до смерті у повоєнний час різко зростає, та, навпаки, знижується моральна межа осуду вбивств і насилля, які ніби стають буденністю. Тому у воєнний і післявоєнний час у всіх регіонах країни, передусім у прифронтових, зростає кримінальна і побутова злочинність, в «обороті» знаходиться багато зброї, поширюється пияцтво, наркоманія, проституція та інші види девіантної поведінки населення. Звичайно, поступово ці негативні явища долаються, хоча деякі асоціальні моделі закріплюються. Достатньо згадати сплеск наркоманії в СРСР, привнесений з Афганістану війнами-інтернаціоналістами і посилений негараздами перебування та горбачовської «боротьби за тверезий спосіб життя».

У регіонах з багатоетнічним населенням об'єктивно виникає (підвищується) етнічна напруга до конфліктів включно, причому будь-яка реальна чи міфічна спорідненість місцевої етнічної (конфесійної) групи з ворогом посилює конфліктність. Прикладів більш ніж достатньо – єврейські погроми часів Хмельниччини чи російсько-японської війни 1904-1905 рр., вимушене переселення кримських татар і ногайців після Кримської війни тощо. Причому алгоритм етнічних переслідувань може не лише повторюватись, закріплюючись в регіональній історичній пам'яті, але й посилюватись. Скажімо, переслідування і тиск на кримських татар почалися відразу після вход-

¹⁵ Катуніна О.В. Політика партії та радянського уряду у відношенні релігійних культур у 40-60-ті роки ХХ століття (на матеріалах Криму): дис....канд. іст. наук: 07.00.01. – Сімферополь, 2006. – Арк. 47.

ження Криму до складу Російської імперії 1783 р., а закінчилися їх депортацією у 1944 р. Гоніння на причорноморських німців почались у роки Першої світової війни, а закінчилися зникненням цього унікального етносу внаслідок сталінських репресій.

Проте варто враховувати і той факт, що абсолютна більшість ветеранів війн несе в собі дух свободи і незалежності, готовності і вміння боронити свої права, вони відзначаються загостреним почуттям гідності і соціальної справедливості. Згадаємо сталінські репресії проти ветеранів Другої світової війни чи антисталінські повстання в ГУЛАЗі, причому останні відбувались за активної участі репресованих ветеранів національно-визвольних змагань у Західній Україні. Інакше кажучи, «соціальний капітал» соціумів, які пережили війну, далеко не однозначний. Наслідки його використання визначаються історичними, соціально-економічними, культурно-освітніми та іншими особливостями окремих регіонів.

Насамкінець висловимо ще одну тезу, яка в більшій мірі стосується сьогодення. Військові дії дозволяють зазирнути вглиб становища регіонів, блискавично знімають поверхові нашарування і з безжальною точністю ставлять діагноз регіональних хвороб. Події 2014 р. на Донбасі продемонстрували глибину численних проблем краю шахтарів і металургів – всевладдя корумпованих еліт, високий рівень пауперизації, пристосуванство і продажність силових структур, незначну роль середнього класу та інтелігенції. Перебіг антидержавного бунту засвідчив, що переважна більшість мешканців Донбасу продовжує жити в радянському соціальному часі, причому не тільки «активні бабусі», а й певна частина молоді. Очевидно, регіональній владі та свідомому українству необхідно активно й ефективно змінювати такий стан речей.

Підводячи підсумки, зазначимо, що предметне поле регіонального контексту військово-історичних студій фактично охоплює весь спектр регіональних проблем. Однією з визначальних рис національного історичного дискурсу з часів В.Антоновича і М.Грушевського є регіональний підхід. Адже всі регіони України мають суттєву специфіку історичного поступу в силу природно-географічних, соціально-економічних, історико-правових тощо, причому своєрідним інтегруючим чинником цієї регіональності є розуміння (чи точніше, відчуття) регіональної належності. Воєнний час дозволяє чіткіше й більш рельєфно проаналізувати діяльність людських спільнот у територіальній площині, причому йдеться про концентрований вияв всіх провідних процесів регіональної історії – економічних, демографічних, соціокультурних, ментальних і т. п. Водночас регіональний вимір дозволяє суттєво збагатити евристичний потенціал військової історії, вписуючи її в просторову систему координат. Маємо на увазі уточнення причин, перебігу і наслідків війн та локальних конфліктів, виявлення регіональної специфіки військового будівництва, розширення предметного поля таких спеціальних військово-історичних дисциплін як географія, археологія, джерелознавство, статистика, психологія тощо.

Анатолій Скрипник
РОСІЙСЬКА
МІЛІТАРИЗАЦІЯ
КИЇВЩИНИ У XVIII ст.

Збройні сили були і є одним з основних інститутів держави, що не тільки функціонує як оборонний гарант країни, а є вагомою політичною силою, яка впливає на статус країни на міжнародній арені. Вони можуть виконувати роль оборонця або ж агресора. Російська держава протягом майже всієї своєї історії раннього Нового часу в силу географічного розташування й самодержавного політичного світогляду вела постійні, часто агресивні загарбницькі війни. Природно, що в тій країні, де стан війни є звичайним елементом існування суспільства, наявність боєздатних збройних сил була неодмінною умовою її існування. Для Російської імперії періоду XVIII–XIX ст. питання наявності вишколеної й потужної армії було не тільки суто політичним, а й життєво необхідним для подальшого опанування й поневолення сусідніх територій.

Метою цієї статті стало з'ясування поетапної підготовки і ступеня дієвої ефективності військових приготувань російського самодержавства на певній території з планування збройної експансії на землі Речі Посполитої.

З представників історіографії часів Російської імперії XIX ст. доцільно згадати праці М. Погодіна, Р. Фадеева, С. Ржевського, Д. Бантиша-Каменського¹; радянський період представлений роботами А. Чернова та Л. Бескровного². Серед помітних досліджень сучасної української науки варто згадати праці М. Бутича, Я. Грицака та Л. Кудрявцева³. Досить активно вивчається згадана проблематика

¹ *Погодин М. П.* Историко-критические отрывки. – Кн. 1. М., 1846; *Фадеев Р.* Вооруженные силы России. – М., 1868; Записка о русской армии во второй половине екатерининского царствования С. М. Ржевского // Русский архив. 1879. Кн. 1. – № 3; *Бантыш-Каменский Н. Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 годы). Часть третья. – М., 1897.

² *Чернов А. В.* Вооруженные силы русского государства в XV–XVIII вв. – М., 1954.; *Бескровный Л. Г.* Русская армия и флот в XVIII в. – М., 1958.

³ *Бутич М.* До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторств на Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип. 11. — К., 1985. – С. 45-50.; *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: 2000; *Кудрявцев Л.* История губернаторства в Киеве и Украине. – К., 2003.

російськими істориками; заслуговують на увагу розвідки Р. Амирова, О. Сазонова, А. Каменського, В. Золотарьова⁴.

Російська військова присутність на Київщині бере свій початок з XVIII століття. Цар Петро I своїм указом від 18 грудня 1708 р. щодо облаштування губернського устрою та розподілу міст запровадив у Київській губернії (яка за першим поділом російської держави налічувала близько 56 міст) посади київського військового коменданта та інженерного генерала у фортеці⁵. Разом з тим, усім начальникам губерній з Близької канцелярії були надіслані спеціальні таблиці за підписом царя, які мали «бути в армії поширені» із зазначенням їх основних посадових обов'язків і функцій у мирний час. Командирів розташованих в губернії військових частин зобов'язали «...в Губерніях грошові збори здійснювати та за всякими справами доглядати»⁶. Вже тоді на армію, як на надійний інститут держави, було покладено фіскальні та поліцейські функції в регіонах. Це передбачало отримання широких повноважень щодо контролю і при необхідності – втручання у сфери соціального й економічного життя краю.

З першої половини XVIII ст. населення Київської губернії змушене було виконувати військові повинності. Указ Сенату від 22 січня 1719 року про перебування на квартирах військ та постачання продовольства і фуражу зобов'язував утримувати шість піхотних і драгунських полків та підрозділи польової артилерії коштом обивателів⁷. Того ж року Петро I поділив території губерній на провінції, а в кожне провінційне місто були призначені «командири», тобто військові коменданти. Назва посади теж не була випадковою, адже такий чиновник мав усю повноту військової влади і виконував накази тільки київського генерал-губернатора. Сама ж губернія була розділена на 4 провінції: Білгородську, Київську, Орловську і Севську⁸.

⁴ Амиров Р. З. Армия как полицейская сила в механизме Российского государства в период становления и укрепления абсолютной монархии. – Уфа, 1997; Сазонов О. Н., Сепченков В. А. Российская армия в войнах XVIII – начала XX веков. – СПб, 1997; Каменский А. Б. От Петра I до Павла I. Реформы в России XVIII века. Опыт целостного анализа. – М., 1999; На путях к регулярной армии. Армия и флот в эпоху Петра Великого. – СПб., 2002.

⁵ Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей оного. Собранное надворным советником Максимом Берлинским. – СПб., 1820. – С. 15.

⁶ Полный свод законов Российской империи (далі – ПСЗ) – I. – Т. IV. – СПб., 1830. – № 2218. – С. 436-437.

⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). Ф.51. – Оп. 4. – Спр. 35. – Арк. 8-9.

⁸ ПСЗ-I Т.VI – СПб., 1830. – № 3990. – С. 669; ПСЗ-I. – Т. V. – СПб. 1830. – № 3380. – С. 701.

У лютому 1720 року виходить законодавче положення «Генералітет чи табель польової армії», в якому було розписано кількість «Генералів, функції Генерального штабу, драгунські й піхотні полки, про провіант і раціони, і про кожну річ окремо, і скільки коштів потрібно на утримання польової армії і гарнізонів, скільки з тієї Генеральної суми на кожного драгуна і солдата припадає»⁹. Відповідно до указу, всі збройні сили Російської імперії були поділені на армію і гарнізонні полки. Якщо армійські полки не мали постійного чи довготривалого місця розташування, то гарнізонні власноручно були розподілені Петром по великих містах з долученням до кожного з них чиновника на посаді аудитора. Зокрема, на території Київській губернії на той час розташовувалося п'ять гарнізонних полків по 1200 солдат і офіцерів у кожному¹⁰.

З метою регулярного і надійного забезпечення військ у великих і стратегічних населених пунктах, близьких до державного кордону, створювалися продовольчі магазини для заготівлі і зберігання провіанту і фуражу. Протягом 1731-1766 років у київському магазині зберігалось 40000 чвертей муки і 2500 чвертей круп для харчування Карабінерського і Ландміліційного полків¹¹.

Із зростанням кількості військ наприкінці 60-х рр. XVIII ст. Сенат, з незначними доповненнями, законодавчо затвердив старі штатні та нові розписи полків регулярної армії. Разом з тим, за поданням Канцелярії від артилерії й фортифікації усі прикордонні фортеці імперії було поділено на 6 департаментів. До 3-го увійшли укріплення по польському і кримському кордонах, в тому числі Київ Печерський і Київ Старий. З метою підсилення гарнізонів цих фортець були сформовані ще два окремі полки¹².

Розташування Києва, який впродовж усього XVIII ст. був прикордонним містом, робило його важливим у стратегічному відношенні. 20 жовтня 1775 р. Катерина II через Сенат видала указ про приєднання міста Києва до Малоросії. «Для покращення управління прикордонними територіями» скасовувалося губернське правління, а київський магістрат і населення підпорядковувалися малоросійському генерал-губернатору графу Румянцеву-Задунайському¹³. У 1781 р. місто отримало статус центру Київського, Чернігівського й Новгород-Сіверського намісництва у складі 9 повітів, залишаючись адміністративним центром. Незважаючи на періодичну зміну кор-

⁹ ПСЗ-І. Т. XLIII. Ч.1. Книга штатов. Отд.1. – СПб., 1830. – № 3511. Табл. VI. – С. 15.

¹⁰ Там же. – С. 37.

¹¹ Там же. – № 5819. Пункт 3. – С. 91; № 12612. – С. 113.

¹² Там же. – № 5803. Пункт XIV. – С. 65.

¹³ ПСЗ-І. Т. XX. – СПб., 1830. – № 14381. – С. 223.

донів, Київ не тільки зберігав статус губернського міста, а й поступово перетворювався у своєрідний плацдарм для подальшої експансії Російської імперії на територію Правобережної України¹⁴.

Намагаючись заручитися підтримкою киян шляхом загравання та обіцянок, Катерина II у своїй «Жалуваній грамоті місту Києву» заборонила командуванню і солдатам гарнізонних полків втручатися у життя громади. Для них було введено цілу низку обмежень: заборона жати сіно на міщанських угіддях з метою подальшого продажу; заборона постою в садибах киян, використання возів для військових потреб тільки з відома і дозволу київського воєводи. Водночас у грамоті гарантувався вільний безкоштовний в'їзд і виїзд мешканців з міста, а найголовніше – вона дозволяла міщанам апелювати до київського генерал-губернатора зі скаргами¹⁵.

Наприкінці XVIII ст. значна частина російських збройних сил складалася з гарнізонних військ. У мирний час вони призначалися для внутрішньої служби в містах та фортецях, а у воєнний – мали входити до складу діючих армійських корпусів чи у разі «виступу полків з квартир» займали їх місце у гарнізоні. Однак з часом стало зрозуміло, що тримати таку кількість бездіяльних солдат не раціонально. У 1770 році вийшов указ Військової колегії про прирівняння десяти піхотних і одного кавалерійського полку Української дивізії до польових полків російської армії. Розпочали з уніфікації одностроїв, беручи до уваги аргументи генерал-фельдмаршала П. Румянцева про економічну недоцільність використання колишніми «ландміліційними» полками каптанів з білого сукна, які не витримували трирічного терміну використання порівняно із зеленими кращої якості каптанами польових полків. «У сучасних умовах ведення війни, – писав генерал, – вони потребували частого відбілювання, а саме сукно рідко буває тканим, а з великим ворсом чорної і жовтої вовни погано фарбується. Таким чином, казна зазнає зайвих витрат. Крім того, ці полки втратили свій міліційний статус, і як показали останні військові кампанії, особливо штурм Бендер, нічим не поступаються регулярним частинам»¹⁶.

Напередодні другого поділу Польщі (1793 р.) російське військове командування намагалося уникати будь-яких конфліктів і непорозумінь з польською прикордонною адміністрацією. У 80-х рр., під час війн з Оттоманською Портою, російські війська звикли без перешкод проходити по польській території, і майже без митного огляду його

¹⁴ Андрієвский А. Исторические материалы, извлеченные из архива Киевского губернского правления. – Киев, 1885. Выпуск XVIII. – С. 205-207.

¹⁵ Российский государственный архив древних актов (РГАДА). – Ф. 248 – Оп. 29. – Д. 1828. – Л. 3-4.; ПСЗ-I. Т. XVI. – СПб., 1830. – № 12249. – С. 916-920.

¹⁶ ПСЗ-I. Т. XLIII. Ч. I. Книга штатов. Отд. I. – СПб., 1830. – № 13532. – С. 178-179.

перетинали військові обози. На початку 1789 року генерал-поручик Бібіков, який прямував із своїми полками на зимові квартири до Київської губернії, отримав несподіваний наказ командувача Катеринославською армією генерал-аншефа від артилерії І. Меллера, в якому йшлося про заборону перетину польського кордону підпорядкованими йому військами, а після прибуття на місце – про подальше пильне спостереження за пересуванням польських частин і посиленням охорони власного кордону. Одразу ж «до Василькова був направлений один батальйон Єлецького піхотного полку, саме там виникли непорозуміння щодо не пропуску через кордон». Одночасно до правителя Київського намісництва стали надходити рапорти і скарги від офіцерів про відмову польської прикордонної сторожі пропускати обози, команди підконвойних полонених турків і військових поштових кур'єрів до Української армії.

Росіяни вмilo скористалися недалекоглядними діями поляків. Під приводом охорони та захисту власних меж командування суттєво збільшило кількість російських військових підрозділів у 28 населених пунктах на кордоні з Польщею¹⁷. Наступним кроком була пропозиція 8 червня 1790 року малоросійського генерал-губернатора М. Кречетнікова київському губернатору С. Ширкову щодо формування місцевого ополчення. «Обставини теперішнього військового часу... вимагають мати в містах прикордонних... а особливо в Києві, міщан, які при необхідності могли б захистити місто», – йшлося у листі. У стислі терміни серед киян було набрано 1996 піших і 140 кінних, озброєних за кошти міста, купців і міщан¹⁸. Наприкінці місяця подібний підрозділ, що складався з 200 мешканців, готових виступити на захист кордону, з'явився у місті Переяславі.

Водночас з польського боку східний кордон Речі Посполитої прикривали «у верхів'ях Дніпра дві бригади: Лазанського і Швейковського, від Лоева до Канева бригада генерала Держека, а від Канева до закінчення польського кордону на півдні – бригада Перекладовського. В кожній бригаді нараховувалося по сімсот жовнірів народової кавалерії». За донесеннями російських шпигунів, з середини березня кількість військ починає поступово збільшуватися: «до міста Поволоч прибула Кам'янецька піхотна команда з 500 жовнірів, у Чуднові стоїть готовий до походу драгунський полк, до Богуславля прибула сотня кінноти, а ескадрони на кордоні кожного дня поповнюються рекрутами». Трохи далі від кордону, в Подільському і Брацлавському воєводствах, розташовувалися ще дві дивізії під коман-

¹⁷ Исторические Материалы из архива Киевского Губернского Правления. Выпуск 1-й. Изд. редактор неофициальной части Киевских Губернских Ведомостей. – К., 1882. – С. 105-108.

¹⁸ Андриевский А. Киевский вооруженный мещанский корпус в 1790 году // Киевская старина. Июль. Год десятый. Т. XXXIV. – 1891. – С. 129-131.

дою генерал-поручиків князя Любомирського і С. Любовецького, які мали можливість швидко підійти на допомогу передовим частинам¹⁹.

Напередодні другого поділу Польщі з 55 000 вояків загальної кількості коронних регулярних військ і озброєної шляхти у східних воєводствах перебувала майже половина – близько 20 000²⁰. Таке угруповання, хоча й було частково деморалізоване останніми драматичними змінами у становищі країни, але могло чинити серйозний опір російським військам. Це потягнуло б за собою не тільки бойові втрати, а й політичні ускладнення для Росії в контексті демагогічних гасел про «збирання російських земель».

З весни 1792 р. на правому березі Дніпра почали поступово розміщуватися нові регулярні військові підрозділи російської армії. Розпорядження з С-Петербурга генералу М. Каховському передбачали у першій половині травня введення на землі Правобережжя основних сил Української армії (в деяких джерелах її називають 1-ю Армією – А. С.) загальною кількістю 64-тисячі вояків (54 піхотних батальйони, 109 кавалерійських ескадронів, 13 козацьких полків), що були поділені на чотири самостійних корпуси. Пізніше, згідно з подальшими вказівками Катерини II, чисельність військ, які направлялися в Україну, збільшили в кілька разів за рахунок підкріплень з внутрішніх губерній та полків, що звільнилися після Шведської війни (1788-1790 рр.). У рескрипті на ім'я М. Кречетнікова зазначалося: «Передаємо під ваше керівництво під назвою обсерваційних корпусів усі Наші війська, розміщені у воєводствах Київському, Брацлавському, Подільському, Волинському»²¹.

Напередодні вступу російських військ на територію Речі Посполитої в районі Києва розташовувався корпус генерал-поручика А. Леванідова кількістю близько 12 000 тисяч вояків. У складі двох дивізій перебували піхотні, драгунські та кавалерійські полки. Корпус отримав завдання наступати на Волинь у тил польської армії князя Йосипа Понятовського. З початку травня 1793 року протягом місяця походу війська з боями дісталися до Бреста-Литовського, а в перших числах вересня частина полків корпусу повернулася в межі Київської губернії: Московський карабінерський полк зайняв свої старі квартири у Києві, Староінгерманландський, Ризький та Рязький піхотні полки розмістилися на околицях міста²². Драгунські полки: Санктпетербурзький, Смоленський, Кінбурнський та долучені до корпусу в ході бойових дій

¹⁹ Исторические Материалы из архива Киевского Губернского Правления. – С. 120-122.

²⁰ Коробков Н. Польская война 1794 года в реляциях и рапортах А. В. Суворова // Красный архив, 1940. – № 4 (101) – С. 149-151.

²¹ Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796). Каменец-Подольск, 1885. – Выпуск I-й. – С. 6, 10, 15.

²² ПСЗ-І. Т. XXIII. – СПб., 1830. – № 17249 – С. 554-555.

з поляками три донських козацьких полки під командою генерал-лейтенанта Орлова, з метою належного утримання коней на придатних пасовиськах та побудови на зиму стаєнь і приміщень, розташовувалися у Київському і Васильківському повітах губернії²³.

Слід зазначити, що напередодні походу до Польщі кількість особового складу в 11-ти полках корпусу генерала Леванідова не відповідала штатним розкладам, у середньому в кожному нараховувалося трохи більше 1500 вояків замість 2400 за штатом. Зазнавши втрат загиблими, пораненими та померлими в ході бойових дій, ці частини мали у своїх лавах близько третини вояків від належної кількості. Отже, на «зимових квартирах» наприкінці 1793 року перебувало близько 5000 піхотинців та 6000 драгунів і козаків. Тому впродовж наступного року відбувалося поповнення цих підрозділів рекрутами з числа міщан, державних і поміщицьких селян Ізяславської і Брацлавської губерній та доведення їх до повного штатного розкладу²⁴. Проаналізовані Ю. Прудниковим архівні документи та власні підрахунки засвідчують, що наприкінці 1794 року польові частини, розташовані на південних і південно-західних кордонах Російської імперії, були укомплектовані ледь на 72 %, а вся армія на січень 1795 року була недоукомплектована трохи більше ніж на 21%. Намагаючись виправити ситуацію при допомозі нових наборів рекрутів, переходу військ на штати мирного часу та доукомплектування за рахунок гарнізонних частин, уряд розраховував поповнити польові війська до 92-94 %²⁵.

З моменту вступу російських військ на територію Правобережжя завдання нейтралізації та швидкого нівелювання польської армії стало першочерговим для імперського командування. До всіх командирів надсилалися нарочні офіцери з маніфестом Катерини II та листом від М. Кречетникова з вимогою негайно присягнути на вірність новій державі. Протягом двох тижнів малоросійський генерал-губернатор отримував переможні донесення про масовий перехід місцевого населення та військ під владу російської корони. Вищезгаданий генерал-поручик С. Любовецький зі своїми бригадними і полковими командирами «після урочистої присяги цариці залишився командувати своїми польськими військами під новою назвою Української дивізії»²⁶.

Поодинокі випадки спроб польських полковників приховати від особового складу ці листи та відмова присягнути без наказу вищого

²³ ЦДІАУК. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 33, 59.

²⁴ ПСЗ-І. Т. XXIII. – СПб., 1830. – № 17249. – С. 554-555.

²⁵ Прудников Ю. Ф. Комплектование русской армии (1794-1804 гг.). Автореферат дис. к.и.н. – М., 1972. – С. 11.

²⁶ Кречетников М. Н. Выписка из журнала (1793 г.) // Русский архив, 1880. – Кн. 3. – Вып. 5. – С. 357.

командування викликала миттєву реакцію у вигляді силового тиску. Так, 14-й піхотний полк полковника Лянцкоронського, що розташовувався в містечку Барі, після відмови підкоритися, за наказом генерала Дерфельдена був оточений Київським кінно-єгерським і Старооскольським піхотним полками. Солдат врешті-решт змусили присягнути, але командир і офіцери за свої патріотичні переконання залишилися без посад. Оскільки вони «виказали непоступливість, і не добровільно, а за примусом підкорилися», тому не варті бути прийняті до Російської служби. Отже, «було вирішено спровадити їх за кордон, а солдат розподілити по інших полках», – йшлося у наказі генерала Кречетнікова²⁷.

Подальше масове приведення до присяги зі збереженням військових звань і посад офіцерів та деяких генералів, повне перейменування та переформування частин на російський зразок мали на меті зруйнувати польську військову ідентичність та назавжди позбавити поляків збройних сил як одного з інститутів власної держави. У подальшому, до початку XIX ст., на території колишніх воеводств цей процес тривав по декількох напрямках: 1) окремі частини залишалися у своїй старій формації (рід військ, місце розташування, кількість особового складу), мінялася лише назва; 2) повне розформування за антиросійські настрої й непокору, чи розподіл по інших, переважно російських полках (частини припиняли своє існування після повстання 1794 року); 3) створення нових підрозділів з деякими елементами й атрибутами старого польського війська²⁸.

Розрахунок російського керівництва на збільшення кількості армії без додаткових витрат за рахунок поповнення колишніми польськими військами наштовхнувся на проблему їх надійності та відданості царату²⁹. Рапорти з полків щодо сильних пропольських настроїв та потенційних зрадників і перебіжчиків з нових солдат і офіцерів неабияк турбували командування. Тільки «в корпусі командувача військами в новоприєднаних провінціях у Малоросії графа Салтикова нараховувалося біля 15000 ненадійних польських військ»³⁰. Після придушення повстання 1794 року питання само по собі втратило свою проблемність і актуальність.

З приходом до влади Павла I в грудні 1796 р., згідно з указом «Про новий поділ держави на губернії» була утворена нова Київська

²⁷ Там же. – С. 356.

²⁸ ПСЗ-І Т. XLIII. Часть 1. Книга штатов. Отд.1. – СПб., 1830. – № 17993. – С. 22.; Львов С. Армейские уланы в России в 1812 году. – М., 2002. – С. 6-7.

²⁹ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Д. – 675. – Спр 46. – Арк 2-3 зв.

³⁰ Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). – Ф. 41. – Д. 266. – Л.136.; История 4-го Лейб-Драгунскаго Псковскаго Ея Величества полка 1701-1883 г. – Изд. II. – СПб. 1886. – С. 263.

губернія³¹. Цього разу територію склала частина земель, що їх отримала Російська імперія від Польської держави. Майже одночасно тут була запроваджена нова адміністративна посада – військовий губернатор. На цю посаду імператор призначив генерала від кавалерії (через місяць отримав чин генерал-фельдмаршала) Івана Салтикова. Він набув усієї повноти влади як військовий адміністратор. А саме: був призначений генерал-інспектором над усією розташованою в губернії кавалерією та отримав під своє командування Українську армію, командувач якої генерал-фельдмаршал О. Румянцев був хворий. Пізніше з цієї армії сформували військово-адміністративну одиницю мирного часу – Українську інспекцію, яка тривалий час підлягала київським військовим губернаторам.

Окремі повноваження військових губернаторів мали цивільний і судовий характер, проте найбільший масив прав і обов'язків стосувався армійського відомства. Вони відповідали за належний стан фортифікаційних споруд і укріплень у Києві, облаштування щоденної цілодобової варти, контролювали діяльність міської поліції. Окрім того, виконували обов'язки інспектора дивізії (інспекції), до складу якої входили піхотні й кавалерійські полки, дислоковані в губернії³². До їх обов'язків входило координування процесу розміщення і продовольчого постачання армійських підрозділів у населених пунктах; справи будівництва військових об'єктів; функціонування хлібних магазинів, казарм, окремих споруд; вони відповідали за підтримку правопорядку в містах і селах Київщини. Покладалися на військових губернаторів і особливі функції: інформування Петербурга про суспільну ситуацію в регіоні, матеріальне і господарське становище регулярних армійських частин³³.

Надалі прикордонний статус Правобережжя зумовив запровадження тут особливої, напіввійськової форми адміністративного управління, згідно з якою губернії краю підпорядковувалися не цивільному, як у інших регіонах імперії, а військовому губернатору³⁴. Розподіл повноважень було проведено таким чином: владу у Волинській та Подільській губерніях отримали Кам'янець-Подільський і Житомирський військові губернатори, у Київській – київський військовий губернатор³⁵.

³¹ Государственные учреждения России в XVIII в. Законодательные материалы. Справочное пособие. – М., 1960. – С. 315.

³² ПСЗ-I Т. XXVI – СПб., 1830. – № 19951. – С. 722-728.

³³ Кудрявцев Л. История губернаторства в Киеве и на Украине. – С. 92.

³⁴ Бутч М. До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторств на Україні. – С. 47.

³⁵ ПСЗ-I. Т. XXIV – СПб., 1830. – № 18117. – С. 706-710.; ПСЗ-I. Т. XXVI. – СПб., 1830. – № 20004. – С. 775-778.; Романцов О. Впровадження посади Київського військового губернатора (1797-1812 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XV. – К., 2009. – С. 143-147.

Російським імперським керівництвом армія розглядалася як дієвий інструмент зовнішньої політики, яка в свою чергу мала наступальний, агресивний характер стосовно сусідніх народів і держав. Весна 1792 року була відзначена різким поворотом у зовнішній політиці Росії. Складні відносини з Пруссією, загроза «революційної війни» з боку Франції, поширення якобінських ідей в австрійських Нідерландах, нестабільність у Речі Посполитій підштовхували Катерину II до участі у військово-політичних союзах, спрямованих на протидію потенційним загрозам інтересам східноєвропейських імперій. У контексті розвитку і розробки дипломатичних планів з країнами-союзницями важливе місце мав військовий фактор. В планах нових територіальних захоплень армія відігравала провідну роль. Друга російсько-турецька війна 1787-1792 рр., спільне з Пруссією і Австрією введення військ до Польщі у 1793 році для «встановлення порядку і тиші в державі, в справедливій і твердій основі для виправлення національного розбрату», подальше перебування великого військового контингенту в якості стримуючого фактора для поляків стало втіленням прожектів по захопленню нових територій. А потім, у якості окупантів, відбірні російські війська на чолі з О. Суворовим придушували повстання у Варшаві й Кракові в 1794 р. Бурхлива діяльність Павла I з реалізації планів боротьби з революційною Францією втягнула збройні сили імперії у європейські конфлікти. Тому наприкінці XVIII ст. територія Київщини стала місцем концентрації військового контингенту, більшої частини російської армії, що знаходилася на той час на південних теренах імперії та новоприєднаних територіях.

Протягом XVIII ст. присутність армії в місцевого населення асоціювалася з функціонуванням відповідних інститутів держави, тобто наявністю і легітимністю влади. Відповідно, на початковому етапі у приєднаних землях Правобережжя регулювання політичного, соціального та господарського устрою (за відсутності належного чиновницького апарату) покладалося на військову силу, що рухалася у західному напрямку. За визначенням В. Шандри, впродовж значного часу Російська імперія стверджувалася як абсолютна монархія, зорієнтована на армійську модель державного життя. Тому початок XIX століття став часом активних адміністративних перетворень, які сформували нову систему влади спочатку на місцевому, а потім на регіональному рівнях³⁶.

³⁶ Шандра В. С. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 145, 147.

Розділ 4 **Історична урбаністика**

Прищеп Олена (Рівне)

**Освітньо-культурне середовище
повітових міст і містечок
Правобережної України
кінця XVIII – початку XX ст.:
теоретичний зріз проблеми**

Водотика Тетяна (Київ)

**Типологія міст Наддніпрянської України
в контексті формування культури
підприємництва в другій половині XIX –
на початку XX ст.**

Поджур Роман (Київ)

**Місто на кордоні:
Кам'янець-Подільський
на початку 1920-х рр.**

Архипова Світлана (Київ)

**Стан адміністративного поділу Києва
в 50–90-х рр. XX ст.**

Олена Прищеп

**ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ
ПОВІТОВИХ МІСТ І МІСТЕЧОК
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ ст.:
ТЕОРЕТИЧНИЙ ЗРІЗ ПРОБЛЕМИ**

Місто – цей неосяжний у своїй багатоманітності феномен людської цивілізації – привертає і продовжує привертати увагу багатьох дослідників різних галузей знань. Інтерес до містознавчої тематики в сучасній українській історіографії підживлюють як можливості значно ширшого використання методологічного інструментарію, успішно апробованого у зарубіжній урбаністичній історіографії упродовж другої половини ХХ ст., так і нагальна потреба осмислення сучасних викликів українських реалій, продиктованих невідступним ходом урбанізаційного процесу. Адже, за офіційними статистичними даними, вже майже 70 % населення України проживає у містах. І хоча більшість європейських країн перетнули цей рубіж набагато раніше (наведемо приклад Англії, де такі показники фіксувалися ще на початку ХХ ст.)¹, вивчення проблем життєдіяльності українських міст та їхніх мешканців як ніколи актуальне.

Реальним кроком на шляху до переосмислення українського міста як дослідницького об'єкта і своєрідним дороговказом для вітчизняних містознавців на найближчу перспективу служить теоретичний доробок Я.Верменич в галузі історичної урбаністики². Наголошуючи на важливості міждисциплінарного підходу до вивчення міської проблематики, який здатен поєднати в собі історичне, соціологічне, економічне, культурологічне, містобудівне та ряд інших його бачень, дослідниця констатує реальне збагачення сучасних світових історіографічних практик у цій царині досліджень соціологічними підходами та антропологічним баченням³. Як відомо, акцент на інтегративній та комунікативній суті природи міста ще на початку ХХ ст. прозвучав у працях класиків соціології М. Вебера⁴,

¹ Chwalba A. Historia Polski 1795–1918. – Kraków, 2000. – S. 87.

² Верменич Я. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. – К., 2011.

³ Там само. – С. 9.

⁴ Вебер М. Історія хозяйства. Город. – М., 2001. – С. 375.

Г. Зіммеля⁵. У 1920-ті рр. російський дослідник М. Анциферов закликав до комплексного підходу у пізнанні міста як соціального організму, виділяючи при цьому, поміж багатьох інших, й таку його функцію, як концентрація духовного життя у всіх його проявах⁶. У другій половині ХХ ст. соціокультурна парадигма міста стає визначальною у працях істориків школи «Анналів»⁷, представників чиказької школи соціології, сучасних прихильників неовеберіанського та неомарксистського підходів до соціології міста⁸.

Безперечно, що на сьогодні пошуки вироблення спільної концепції для означення суті міста усе більше набувають соціологічного характеру. Це зауваження особливо актуальне щодо дослідження міста на українських землях у ХІХ – на початку ХХ ст., яке, на відміну від середньовічного міста, вкрай слабо вивчалось українською радянською історіографією⁹. І хоча останнім часом з'явилася низка урбаністичних студій, присвячених проблемам українського міста у межах указанного хронологічного відтинку, переважно функціональний підхід до його вивчення продовжує домінувати. Однак, зауважимо, що навіть найбільш скрупульозний розгляд економічних, соціальних, демографічних, культурно-освітніх складових життєдіяльності міста не дозволяє поглянути на місто як на лише йому притаманну соціальну і культурну цілісність, яка ніколи не буває постійною і незмінною. Поєднання розгляду міста як системи з його соціальною організацією та культурним наповненням, як це широко практикується в зарубіжній історіографії, прокладає дорогу і в українській історичній науці¹⁰.

Сучасне розуміння культури в контексті соціальної історії трактується у культурології як сфера духовної, ціннісної, комунікативної організації суспільства, що визначає норми поведінки, мислення, почуттів людини, різних верств населення і націй в цілому¹¹. У першу

⁶ Анциферов Н. П. Пути изучения города, как социального организма. Опыт комплексного подхода. – Ленинград, 1926. – С. 4, 17.

⁷ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, ХV–ХVІІІ ст. – Т. 1. – К., 1995. – С. 413-482.

⁸ Соціологія міста: навч. посіб. / За заг. ред. О. К. Міхеєвої. – Донецьк, 2010. – С. 54-62.

⁹ Реєнт О. П. Історія України ХІХ – початку ХХ ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 226.

¹⁰ Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ – початку ХХ ст. – Дніпропетровськ, 2008. – 104 с.; Соціологія міста. – С. 289-457.

¹¹ Хома І. Я., Сова А. О., Мина Ж. В. Історія української культури: навч. посіб. – Львів, 2012. – С. 10.

чергу такий підхід характерний для розгляду міської культури західноєвропейських міст нової доби, у яких на соціокультурні, світоглядні, соціально-політичні складові життя містян накладала відбиток ринкова економіка із її новими вимірами духовної і соціальної свободи. Як відомо, вони були продиктовані не лише якісно новою роллю ринку, а й реальним формуванням громадянського суспільства у містах Західної Європи. Ця нова атмосфера, наповнена відчуттям свободи, мала сприяти усвідомленню кожним мешканцем міста своєї причетності до модерного суспільства й органічної єдності з ним¹².

Саме в таких осередках міського життя з часом сформувалася світська, секуляризована, власне, стандартизована культура, поширена на усі соціальні, етнічні, релігійні групи міського населення. Під назвою «високої культури», як упорядковану і стандартизовану систему ідей, її трактує Е. Гелнер¹³. Розмірковуючи з цього приводу, Я. Пасько наголошує, «що коли така культура стверджується у міському середовищі і заповнює собою певний територіальний ареал, а також стає характерною ознакою належності до суспільства кожної людини – вона отримує назву національної культури. У такий спосіб міський самоврядний соціум починає сприйматися як частина національного суспільства¹⁴.

Однак досвід минулого, спроектований на українські реалії, засвідчує, що урбаністична модель суспільства на українських етнічних землях відрізнялася від західноєвропейської, вона не сприяла виробленню виразної української ідентичності, оскільки у міському середовищі фактично була відсутня важлива його ланка – насамперед український національний елемент¹⁵.

Яким же бачиться культурне наповнення міського життя у пізній новий час (кінець XVIII – початок XX ст.)? З огляду на відсутність поки що цілісного дослідження окреслених вище проблем, на наш погляд, варто зосередитися на регіональному вимірі міського культурного життя, а вже у подальшому накопичений матеріал стане підґрунтям для порівнянь і певних узагальнень. При цьому галузевий підхід має поступитися інтегративному, коли сфера міського культурного життя розглядається насамперед як процес таких взаємовідносин усіх

¹² Шыбека З. В. Гарадская цывілізацыя і свет. Курс лекцій. – Вільня, 2009. – С. 71, 107.

¹³ Геллнер Э. Условія свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. – М., 2004. – С. 33.

¹⁴ Пасько Я. Историчні аспекти урбанізації // Соціологія міста. – С. 33-34.

¹⁵ Кравченко В. Українська історична урбаністика в часі та просторі // Схід-Захід: Історико-культурологічний зб. – Вип. 15. Проблеми історичної урбаністики. – Харків, 2011. – С. 9-10.

членів міського соціуму, у якому не лише продукування культурних цінностей, а й їх розподіл, споживання здатне поширюватися (в ідеалі) на усе міське населення¹⁶.

Слід зазначити, що міським осередкам комунікативна організація соціуму була притаманна упродовж усього періоду їхнього розвитку. Вона позначалася у тому числі і на духовній складовій життя містян. Ще на початку 2000-х років О.Карліна, простежуючи роль міста в аграрному (відтак традиційному) суспільстві і акцентуючи увагу на його топографії, гетерогенності (етнічній, соціальній, професійній тощо), міському характері виробничої діяльності, інститутах влади, фіксувала притаманні йому важливі культурні ознаки: воно здатне переборювати власну замкненість, включати у себе нових людей. Місто надає можливість постійно спілкуватися між собою представникам практично усіх суспільних груп, людям із місцевого середовища і зайшлим представникам інших етносів, іншої культури¹⁷. Щоправда, питання про ступінь інтенсивності подібних процесів у містах на українських етнічних територіях в умовах аграрного суспільства так і залишилося без відповіді.

По суті посил О.Карліної як рефлексія на переосмислення тогочасних здобутків західноєвропейських і російських науковців в галузі урбаністики прийнятний і для дослідження пореформеного міста на українських землях, які перебували у складі Російської імперії. Зазначимо, що в силу специфіки української модернізації, яка слабо і вибірково позначилася на розвитку українських міст у другій половині XIX – на початку XX ст., значна їх частина продовжувала залишатися доіндустріальними (по суті, домодерними). Саме такими, як на наш погляд, фактично упродовж усього періоду перебування у складі Російської імперії сприймається переважна більшість міст українського Правобережжя.

Обравши для дослідження один із історико-географічних регіонів України – її Правобережжя у межах відтинку кінця XVIII – початку XX ст., коли значна частина українських етнічних земель перебувала у складі Російської імперії, пропонуємо зосередитися на тому, що з точки зору культурної – у першу чергу духовної – взаємодії, може зацікавити дослідника у найбільшій групі міських поселень, яку складають повітові міста (будемо розглядати їх разом із заштатними), а також у містечках. Стосовно останніх, то тут варто застосувати вибіркового підхід, оскільки, незважаючи на їхню безумовну кількісну перевагу, лише частина із них за інтенсивністю культурного життя могла претендувати на статус справжнього міста.

¹⁶ Очерки русской культуры XIX века. Т. 1. – М., 1998. – С. 6.

¹⁷ Карліна О. Роля міста в аграрному суспільстві: деякі аспекти проблеми // На службі Клію. – Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С. 497.

Передбачаємо, що окремого розгляду потребують губернські міста – насамперед Київ, а також Житомир та Кам'янець-Подільський. Усе ж таки, міркуємо, у цих найбільших осередках міського життя на території Правобережної України культурні процеси мали дещо інший вимір – значно ширший, динамічніший. Сам статус цих міст як центрів губернії задавав їм прискорений ритм життя у порівнянні з рештою міських поселень. Зазвичай саме тут акумулювалися нові культурні запити, відбувалося їх нагромадження і поширення на увесь міський простір Правобережжя. У першу чергу це стосується Києва. Якщо у першій половині XIX ст. це місто ще мало вирізнялося поміж решти міських поселень і не претендувало на роль регіонального центру Правобережжя, то починаючи з другої половини XIX ст. Київ усе більше увиразнюється як локальна столиця Правобережжя із властивою лише йому специфікою міського життя, з одного боку, а з іншого – як провінційне місто по відношенню до столичних центрів Російської імперії – Санкт-Петербурга і Москви¹⁸. Стосовно Житомира і особливо Кам'янця-Подільського усе ж слід мати на увазі, що наприкінці XIX – на початку XX ст. їх темпи розвитку дещо загальмувалися, натомість пришвидчилась хода таких повітових міст як Рівне, Вінниця і Могилів. Та все ж низка новацій у сфері освітнього й загалом культурного життя (наприклад, відкриття перших жіночих гімназій, публічних бібліотек, театральних закладів) насамперед була пов'язана із губернськими центрами.

В період перебування Правобережної України у складі Російської імперії кількість населених пунктів, зарахованих офіційно до міських поселень, виглядала достатньо стабільно: 41 місто (з них 3 губернських, 33 повітових та 5 заштатних) та 378 містечок. На початку XX ст. офіційного статусу заштатних міст набули Здолбунів і Жмеринка, і, таким чином, кількість офіційних міст тут зросла до 43. За чисельністю жителів міські поселення регіону залишалися переважно малими (до 10 тис. мешканців), або середніми (20–30 тис.). Останнє уточнення важливе з точки зору того, що, на противагу великим містам, у малих та середніх спостерігався властивий лише їм уповільнений зріз культурного життя, зафіксований в укорінених традиціях і значно слабших рефлексіях на соціальні виклики часу. Однак і вони мали здатність акумулювати певний культурний потенціал міського соціуму.

Перш ніж окреслити власне бачення моделі формування культурного міського простору Правобережжя України імперської доби, зупинимося на ключовому понятті нашого теоретичного зрізу – «середовище». Його дефініція на сьогодні не має чіткості й однозначності. У загальному розумінні «середовище» трактують як

¹⁸ Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. – Львів, 2007. – С. 29-30.

оточення¹⁹. Поміж різних словникових тлумачень виберемо наступне: середовище – це «сукупність людей, зв'язаних спільністю життєвих умов, занять, інтересів і т. ін.»²⁰. Його синонімічний ряд доволі розлогий. Якщо не тотожними, то близькими за смыслом є слова: сфера, гурт (людський), коло, обшар, оточення, довкілля²¹. Останні два – «оточення» і «довкілля» видаються найбільш співзвучними «середовищу» у тому значенні, в якому ми його збираємося розглядати²².

У науковому обігу у різних контекстах поширені вислови: «середовище людей», «середовище людини», «життєве середовище», «соціокультурне середовище», «суспільно-культурне середовище», «міське середовище» тощо. Міське середовище, як на наш погляд, здатне увібрати в себе увесь спектр наведених дефініцій. Воно охоплює і середовище окремо взятої людини – представника міського соціуму, і середовище усіх містян. Міське довкілля обов'язково наповнене соціокультурним змістом, воно може трактуватися і як суспільно-культурне.

Міське середовище – поняття безумовно соціальне, оскільки передбачає вимір стосунків окремо взятого містянина із його оточенням. Будучи «соціально наповненим», міське довкілля має і культурний вимір, оскільки соціальна спільнота – це насамперед культурна спільнота певних груп людей. Адже культура відтворює сукупність набутих і таких, що передаються із покоління в покоління, значимих уявлень про світ, цінностей, норм, правил поведінки і відносин, які є спільними для окремої соціальної спільноти і усього соціуму і які регулюють ці суспільні відносини²³. В такому разі можна говорити про міське культурне середовище, яке існує завдяки різнобічним взаєминам. На нашу думку, його можна трактувати як у широкому, так і у вузькому значенні.

У широкому форматі поняття «культурне середовище» трактується в соціології міста – складовій соціології культури – як «стійка структура буття людини в єдності речових та особистісних елементів, з

¹⁹ Смирнов Д. В. Социокультурная и развивающая образовательная среда образовательного учреждения: проектирование и принципы формирования. – Режим доступу: <http://www.portalus.ru/modules/pedagogics/rus>

²⁰ Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2003; Словник української мови. Том дев'ятий. – К., 1978. – С. 137.

²¹ Середовище // Словopedia: Словник синонімів. – Режим доступу: <http://slovpedia.org.ua.html>

²² Автор вдячна В. С. Шандрі за пропозицію звернути увагу на ширше використання терміна «довкілля» у значенні «середовища», що може послужити збагаченню українського словотворення.

²³ Культура и культурология: Словарь /А. И. Кравченко (ред.-сост.). – Екатеринбург; М, 2003. – С. 508.

якими взаємодіє певний соціальний суб'єкт, які є нішею для його соціально-культурного існування і які якщо не визначають спілкування з культурою, то істотно впливають на нього, на потреби діяльності, що пов'язана з освоєнням і створенням духовних та інших цінностей, на спосіб життя особистості і груп, до яких вона входить»²⁴.

Предметно-речовими складниками культурного середовища міст, як вважають В.Піча та О.Семашко, виступає архітектурно і культурно освоєний простір із його неповторно-естетичною своєрідністю і атмосферою, який здатний впливати на дух (внутрішній світ) і соціальну спрямованість тих, хто до нього причетний. Водночас, на їх думку, культурне середовище формують і ті соціальні інститути, метою яких є творення, збереження і поширення цінностей культури та самі ці цінності, пам'ятки культури тощо²⁵.

Хоча вказані автори назвали лише один такий соціальний інститут, а саме – бібліотеки, до таких, безперечно, мають відноситися навчальні заклади, культурно-просвітницькі установи, різноманітні громадські організації. Розширити простір міського культурного середовища здатні й театри, музеї. Поміж основних соціокультурних елементів, які наповнюють міський культурний простір, важливе місце належить поширенню книжки. Залучення до книжкової культури усе ширших верств міського населення відбувається через такі канали комунікації, як школи, бібліотеки, а ще книгарні, книжкові склади, друкарні, організація народних читань, діяльність товариств по розповсюдженню знань тощо.

Широке бачення міського середовища (насамперед як культурного) було притаманне й російському урбаністу В.Глазичеву. Він пропонував поглянути на світ міської культури зсередини. Ставлячи риторичне питання про пошук спільного, яке б об'єднувало усіх мешканців міста й усі його інституції у певне ціле, і, таким чином, дозволяло відрізнити одне місто від іншого, він стверджував: «Нам не знайти найбільш прийнятної і очевидної вислову для визначення цілісності (яку належить відшукати), ніж та особлива сукупність забудови і просторів, предметів і знаків, людей та їх переміщення, їх взаємовідносин у повсякденному житті міста, котру прийнято позначати словами «міське середовище»²⁶.

Суб'єктами культурного середовища виступають – чи то у ролі його творців, чи просто користувачів – самі містяни, об'єднані у різні

²⁴ Соціологія культури: Навч. посіб. / За ред. О. М. Семашко, В. М. Пічі. – К., Львів, 2002. – С. 101.

²⁵ Там само. – С. 102.

²⁶ Глазичев В., Егоров М., Ильина Т. и др. Городская среда: Технология развития: настольная книга. – М., 1995. – Режим доступу: <http://www.glazichev.ru/books.htm>

соціальні (а стосовно розглядуваного періоду ще й станові), етнічні, релігійні групи тощо.

Вужче означення міського культурного середовища вбачається у виокремленні певної частки «суспільно-культурного середовища». Як відомо, цим терміном, який належить доробку сучасних російських науковців, окреслюють увесь соціальний простір (у тому числі й за межами міських осередків), у якому функціонує культура²⁷. Суспільно-культурне середовище визначає наповнюваність і багатоманітність духовно-інтелектуального життя, загалом процесу культурного розвитку, об'єктивні і суб'єктивні можливості побутування культури у різних соціальних прошарках. Насамперед його формування пов'язане з міськими осередками життя. Адже саме місто як тип поселення забезпечує велику різноманітність та інтеграцію людської діяльності, в результаті якої культурна складова стає повноправною частиною міського життя.

Таким чином, міське культурне середовище у вузькому значенні може трактуватися насамперед як сфера духовної людської взаємодії і взаємовпливів у просторі міста. До його творення поступово залучаються усі члени міського соціуму. Міське культурне середовище існує завдяки численним людським взаєминам. В ідеалі його простір здатний поєднати спільною культурною діяльністю містян різних соціальних, етнорелігійних, професійних груп тощо, що можна спостерігати, скажімо, на прикладі сучасних українських міст.

Безумовно, окреслені межі такого уявного міського культурного середовища співіснують у взаємодії із архітектурним простором міста, тим спектром повсякденного укладу життя, який стосується насамперед задоволення духовних запитів пересічного мешканця міста. Однак розгляд цих компонентів міського культурного середовища не обов'язково має бути визначальним, а в залежності від поставленої мети він підпорядкований стратегії дослідження духовного культурного життя містян.

Усе ж таки подана вище схема більш прийнятна до вивчення культурного доквілля сучасних міст. Наскільки вона може бути придатною для дослідження міського культурного середовища у попередні історичні епохи? Адже процес його формування – довготривалий, мінливий і не завжди передбачуваний. Його наповнюваність, як уже зазначалося, залежала від адміністративного статусу міст, їх соціально-економічного потенціалу, а ще й від характеру історичної доби, регулятивного впливу держави, особливостей розвитку окремих територіальних складових тієї чи іншої країни.

Вважаємо, що дослідження культурного доквілля повітових міст і містечок трьох правобережних українських губерній у складі Російської імперії потребує напрацювання власної схеми. Безумовно, в

²⁷ Очерки русской культуры XIX века. Т. 3. – М., 2001. – С. 7.

нагоді має прислужитися досвід сучасних російських дослідників, які вивчають культурне середовище міст внутрішніх губерній імперії Романових²⁸. Однак досліджувані ними російські міста за соціальним, етнічним, конфесійним складом населення виглядали більш однорідними, ніж міста на Правобережній Україні. Тут потрібно врахувати ще й те, що міські поселення правобережних українських губерній у попередній період розвивалися у руслі традицій Речі Посполитої, усе ж таки відмінних від Російської імперії.

В процесі розробки моделі формування культурного середовища міст і містечок Правобережної України базисними вбачаються наступні моменти. *По-перше*. У містах Правобережної України досліджуваного періоду одночасно розвивалися і співіснували як традиційні культури окремих етнічних спільнот, з яких складалося міське населення, так і модерні паростки культури нової соціальної еліти.

Традиційна культура формувала насамперед етнічну культурну ідентичність єврейського, польського, українського, російського та інших груп міського населення. У кожній етнорелігійній групі вона проявлялася у спільних ознаках щоденної праці, сусідських стосунках, спільній релігійній практиці, економічній поведінці, дозвіллі та розвагах. Як слушно стверджує А. Капелер, усі етнорелігійні групи в містах Правобережної України в імперську добу жили цілком ізольовано одна від одної, дотримуючись власних традиційних культур²⁹. Усі вони були задіяні у творенні міського культурного простору, однак не монолітно, а окремими етнічними групами. Водночас усі вони були об'єднані межами спільного соціального простору, отож існували точки перетину не лише їх економічної діяльності, а й культурної.

Саме на таку культурну строкатість Києва ХІХ – початку ХХ ст. звернула увагу В. Шандра: «Київ був історичним містом, в якому проживали різні етноси. Причому, кожний з них дотримувався власної культури. Тому Київ був скоріше місцем функціонування кількох культур одночасно, котрі взаємодіяли, або й конкурували, а то й відкидали одна одну»³⁰.

²⁸ Див. напр.: Козляков В. Н., Севастьянова А. А. Культурная среда провинциального города // Очерки русской культуры XIX века. Т. 1. – С. 125–203; Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: социальные и культурные аспекты. – М., 2008; Куприянов А. И. Русский город в первой половине XIX века: общественный быт и культура горожан Западной Сибири. – М., 1995; Куприянов А. И. Городская культура русской провинции. Конец XVIII – первая половина XIX века. – М., 2007.

²⁹ Капелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – С. 118.

³⁰ Шандра В. С. Київ в ХІХ – на початку ХХ ст. // Ілюстрована історія Києва. – К., 2012. – С. 35.

Як на нашу думку, етнічна розмаїтість виступала визначальним чинником міського культурного життя і в решті міст регіону. Щоправда, у повітових містах та містечках Правобережної України, які входили в смугу осілості євреїв, на відміну від Києва, значно вищою була частка єврейського населення. Чисельне домінування серед міських етносів давало шанс євреям відігравати все більш вагому роль у містах Правобережжя не лише в економічному, а й у культурному плані. Однак єврейська етнічна спільнота залишалася найбільш замкненою спільнотою, на культуру, побут і співжиття якої суттєво впливала релігія. Й тому вона була не здатна продукувати такі культурні новації, які б поширювалися на усе міське населення.

По-друге. Креативну міську культуру у першу чергу було під силу продукувати лише освіченій міській еліті. Такою в містах і містечках Правобережжя довготривалий час виступала польська шляхта. Насамперед у її середовищі набуває поширення світська освіта. А вже згодом до неї долучаються й інші соціальні категорії містян. Щоправда, після невдалих спроб відродити незалежність Речі Посполитої, шляхта, уособлюючи польську культурну традицію у містах Правобережжя, мусила поступитися своїм домінуванням російській культурі як державній офіційній культурі.

По-третє. Роль держави в організації культурного довкілля у міських осередках життя Правобережної України була дуже вагомою. Приєднавши Правобережжя України в результаті другого і третього поділів Речі Посполитої, Російська імперія мала намір включити її до загальноросійського культурного простору. І саме міста мали стати форпостами поширення російської культури через різні канали комунікації – школу, культурно-освітні осередки, організацію масових культурних заходів тощо.

Особливо відчутним російський державний чинник у творенні міського культурного середовища став після поразки двох польських повстань. Російській імперії таки вдалося перервати культурні традиції Речі Посполитої у містах Правобережжя. Однак суто російськими в культурному вимірі вони усе ж не стали. Розмаїття етнічного складу міського населення дозволяє трактувати міське культурне життя Правобережжя не лише як російське, а й як усе ж таки польське, чи то як єврейське, й у дуже обмеженому просторі (це вже переважно на початку ХХ ст.) – як українське.

По-четверте. Як і повсюди в Російській імперії, у містах українських правобережних губерній головним компонентом культурного середовища виступали школи. Специфіка досліджуваного регіону проявлялася у тому, що окрім російських державних навчальних закладів тут функціонували і польські (у різні періоди як легальні, так і таємні), а також єврейські школи.

Вже сама присутність навчальних закладів у містах продукує культуру, складовою якої завжди виступала освіта. Прикметно, що у

тлумачному словнику В. Даля – сучасника тієї доби, визначення культури подавалося у значенні «освіти – розумової і моральної» («образование, умственное и нравственное»)³¹.

В сучасній гуманітарній науці в культурі виділяють інтелектуальне (розумове) і духовне (моральне) начала. Міські школи в досліджуваний період виступали своєрідним фундаментом культурної складової життя міст з її інтелектуальним і духовним потенціалом, визначали потенційні можливості та напрямки її поширення в міському соціумі та ширше – на увесь регіон³².

На нашу думку, саме навчальні заклади одними з перших долучилися до формування культурного простору повітових міст та містечок Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. Адже інших осередків культурного життя, принаймні у першій половині XIX ст. могло й не існувати, за винятком хіба що тих, які були пов'язані із функціонуванням магнатських садиб у окремих міських поселеннях (Рівне, Дубно, Заслав Волинської; Немирів Подільської, Умань, Біла Церква Київської губерній), або ж храмів різних релігійних конфесій. Відомо, що такі культурні осередки, як бібліотеки, культурно-просвітницькі організації (значно рідше – театри, музеї, художні виставки тощо), починають поширюватися у повітових містах трьох правобережних губерній у пореформену добу, й лише на початку XX ст. стають уособленням культурного виміру міського провінційного життя.

В цьому зв'язку прийнятним може бути використання терміна «освітньо-культурне середовище». Адже на етапі формування соціального простору, в якому функціонує культура, духовно-інтелектуальне життя мешканців переважної більшості міст Правобережної України зосереджувалося навколо освітніх закладів. Виступаючи основним соціокультурним елементом міського простору, школи упродовж усього досліджуваного періоду, окрім основного свого призначення – надання відповідного рівня знань (початкового чи то середнього) певній частині міського населення, «приміряли» на себе роль ще й модератора культурного життя міст. При цьому школа одночасно виступала у ролі і культурно-просвітницької установи, і елемента культурно-інформаційної комунікації як засобу поширення знань через діяльність шкільної бібліотеки, власного книжкового магазину, організацію окремих форм культурного дозвілля учнів тощо.

Віддаючи належне пріоритету освіти й усьому, що з нею пов'язане (зокрема, поширення грамотності, освіченості на усе більшу частину міського соціуму), варто мати на увазі, що в освітньо-культурному

³¹ *Даль В.* Толковый словарь живого русского языка. – Т. 2. – М., 1979. – С. 217.

³² *Очерки русской культуры XIX века.* Т. 1. – С. 6.

середовищі повітових міст і містечок Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст., попри безумовну слабкість інших соціокультурних елементів, таки були присутні й публічні бібліотеки, друкарні із їхньою продукцією. Як і повсюди в містах Російської імперії, тут також, хоча й дуже повільно, формувалася мережа книжкової торгівлі, організовувалася передплата на газети та журнали. З часом до міст української правобережної глибинки докотилися й такі реалії культурного життя столичних міст та локальних центрів, як театри, музеї, художні виставки тощо.

По-п'яте. В останній третині XIX – на початку XX століть у містах правобережних українських губерній ініціативу від держави у творенні міського освітньо-культурного середовища усе активніше перебирає міська громадськість. Це могли бути як окремі приватні особи, так і органи міського самоврядування, а також різноманітні культурно-просвітницькі організації, товариства. Якщо виборні самоврядні структури в своїх освітньо-культурних ініціативах усе ж таки реалізували державні наміри щодо формування єдиного російського культурного простору, то після подій російської революції 1905 року чимало громадських добровільних об'єднань намагалися реалізувати такі культурні проекти, які у першу чергу сприяли б утвердженню окремо польської, єврейської, чи то української ідентичності. І з новою силою загострюється змагальний процес між різними етнічними культурами в містах Правобережної України, тільки вже на вищому рівні. Однак потуги до участі в уявному змаганні міської української спільноти виявилися мінімальними і в цьому регіоні українських етнічних земель.

Якщо услід за Г. Зіммеlem сприймати культуру (у тому числі й міську) як «шлях від замкнутої єдності через розвинуте різноманіття до розвинутої єдності»³³, то у повітових містах і містечках Правобережної України в умовах Російської імперії освітньо-культурне середовище такої єдності не змогло продемонструвати.

Сподіваємося, що простеження усіх етапів його формування дозволить з'ясувати специфіку творення духовної та інтелектуальної складової міських осередків життя в одному із регіонів українських етнічних земель, відтак пролити світло на специфіку української урбаністичної моделі у пізню нову добу.

³³ Зиммель Г. Понятие и трагедия культуры // Избранные работы. – К., 2006. – С. 82.

Тетяна Водотика

**ТИПОЛОГІЯ МІСТ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ
УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ
КУЛЬТУРИ ПІДПРИЄМНИЦТВА В ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.**

Урбанізація була наріжним процесом модернізаційних перетворень у Наддніпрянській Україні другої половини XIX – початку XX ст.ст. «Міська культура» виникала в умовах інтенсивної комунікації у соціальному просторі міста. Різноманітні типи міст мали власні форми комунікації, соціального розшарування та етнічного складу населення. Динаміка процесів модернізації залежала від природних передумов, доступу до надрегіональних мереж комунікації, економічної політики уряду, а також активності місцевих еліт, в тому числі підприємців.

Міста України у пореформений період – простір співіснування традиції та індустріального модерну. Саме суспільство перебувало на марші змін, а у містах вони проявлялись у всій своїй суперечності, неоднозначності.

Наскільки багатоаспектним та глибоким явищем є місто, настільки варіативними є принципи його класифікації: за функціональним призначенням, господарським профілем, адміністративним критерієм, кількістю населення тощо. Наголосимо, що для кожного періоду можливою (навіть необхідною) є власна конкретно-історична класифікація міст, або комбінування вже усталених.

Найпростіша типологізація – поділ міст за розмірами – нині виявляється недостатньою. Першим виділив категорії міст за чисельністю населення географ В.Семенов-Тянь-Шанський. Було визначено п'ять груп: *крупні* (з населенням від 100 тис. до 1 млн. осіб), *великі* (від 40 до 100 тис. осіб), *середні* (від 10 до 40 тис. осіб); *малі* (від 5 до 10 тис. осіб); *містечка* (від 1 до 5 тис. осіб). Крім цього, В.Семенов-Тянь-Шанський розрізняв міста за ознаками суми річного торговельно-промислового обігу на одну людину на шість груп – від дуже жвавого до дуже слабкого. На підставі цього показника та інших ознак вчений визначив так звані «економічні міста»¹.

¹ Семенов-Тянь-Шанский В. Город и деревня в Европейской России // Записки Императорского РГО. Т.Х. Вып.2. – СПб, 1910.

Значний внесок в розробку типології міст України зробив український вчений І. Вологодцев у 1920-х рр. Він вперше проаналізував динаміку розвитку більшості міст України протягом пореформеного періоду та вплив на неї різних економічних факторів. Як окремі типи поселень виокремив міста та містечка. Міста поділив на 5 груп за кількістю населення (понад 100 тис., 50-100, 20-50, 10-20, менше 10 тис. осіб), аналогічно й містечка як проміжний етап між індустріальним містом та селом, характер занять жителів якого – точно не сільський, але ще не індустріальний (50-20 тис., 10-20, 5-10, 2-5, 1-2, менше 1 тис.). Що стосується якісної типології на основі даних про структуру зайнятості станом на 1897 р., дослідник виділив торгові міста (Бердичів, Умань), «гарнізонні» (Вінниця, Очаків), змішані адміністративно-торгово-промислові міста (Єлизаветград, Херсон). Він також першим звернув увагу на дисонанс між адміністративним статусом та фактичним рівнем розвитку міст. Хрестоматійним є приклад Юзівки, яка не мала юридичного статусу міста, але була ним фактично².

Радянський вчений П. Риндзюньський за кількістю населення розподілив усі міські поселення пореформеної Росії на власне міста та великі поселення без статусу міста, молоді та старі міста (аналогія з сучасними історичними та неісторичними містами) та за кількістю населення³.

Найбільш детальна розробка принципів типології міста у російськомовній історіографії належить Б. Миронову⁴. Автор на основі комбінації 22 показників рівня соціально-економічного розвитку виділив п'ять функціональних типів міст: аграрний, торговельний, промисловий, адміністративно-військовий та змішаний. У Російській імперії станом на 1850-і роки більшість міст ним була розділена на три категорії – високорозвинені, середньорозвинені та слаборозвинені. Щодо кінця ХІХ – початку ХХ ст.ст. (за переписом 1897 р.) дослідник, ідучи за цивілізаційною типологією, виділяє традиційні, індустріальні та постіндустріальні міста. Так, до першої групи Б. Миронов відніс 35,8% міст – в них провідними заняттями мешканців були сільське господарство, військова та адміністративна служба. До промислових (превалювання торгівлі, фінансів і промисловості) зарахував 63,7% і до постіндустріальних (sic!) з перева-

² Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины. – Харьков, 1930. – Вып. 2. – С.100-103.

³ Риндзюньский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века: (взаимоотношения города и деревни в социально-экономическом строе России). – М., 1983. – С. 147-152.

⁴ Миронов Б.Н. Русский город в 1740 – 1860-е гг.: демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л., 1990. – С.112-132.

жанням сфери послуг та інтелектуальних занять – 0,5% міст (С.-Петербург, Москва, Київ, Одеса)⁵.

З останнім важко погодитись, оскільки йдеться про осучаснення історії при застосуванні терміна «постіндустріальні» щодо міст зазначеного періоду. Наші підрахунки свідчать, що жодне з них не відповідало цій модерній категорії. По-друге, дані перепису не дозволяють виділити інтелектуальні заняття, ідучи за галузевим принципом. Так, до категорії «Учебная и воспитательная деятельность» в ньому віднесені особи з різним характером праці – фізичним (прибиральниці), допоміжно-технічним (обліковці, рахівники), інтелектуальним і т. п.

Прикладом конкретно-історичної типологізації міст підросійської України пореформеної доби є типологія Р.Лінднера. Аналізуючи поступ підприємництва, автор наголошує на відмінностях між історичними містами («міста, що склалися історично», виникли за часів Середньовіччя, принаймні до XVII ст.), імперськими містами («міста, що виникли в процесі освоєння нових територій імперською владою», засновані у XVII–XVIII ст. – Харків, Катеринослав) та робітничі селища («промислові поселення» – Юзівка)⁶. Даний варіант видається більш логічним і придатним для аналізу поступу модернізації.

Спроба поділити міста за економічною спеціалізацією належить В.Константиновій. За її оцінками, на початку 1860-х рр. серед південноукраїнських міст промислових було 7,89%, торгових – 7,89%, аграрних – 31,58%, адміністративно-військових – 26,32%, змішаних – 26,32%. На кінець XIX ст. аграрних міст було 4,88%, змішаних – 95,12%. З останніх В.Константинова виділяє промислові – 46,15%, сільськогосподарські – 23,08%, сервісні – 12,82%, адміністративно-військові – 10,26%, центри торгівлі, транспорту та фінансів – 2,56%. Послугуючись методологічними підходами Б.Миронова, В.Константинова на кінець XIX ст. зарахувала 82,93% міст Півдня України до індустріальних, 14,63% – до традиційних (доіндустріальних), і 2,43% – до «постіндустріальних» (Одеса)⁷.

Незаперечним є факт відмінних шляхів поступу типологічно різних міст – історичних (Київ, Харків, Бердичів, Бахмут, Кам'янець-Подільський), містах імперської епохи (Одеса, Миколаїв, Херсон,

⁵ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб., 1999. – Т.1 – С.302-303.

⁶ *Лінднер Р.* Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М.Доніка. – Київ – Донецьк, 2008. – С.19.

⁷ *Константинова В.М.* Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки). – Запоріжжя, 2010. – С.251-275.

Катеринослав) і промислових поселень епохи капіталістичної індустріалізації (Олександрівськ, Луганськ, Юзівка). В частині історичних міст (Київ, Харків) модернізація була логічним продовженням їхнього географічного та адміністративного потенціалу, в інших нове утверджувалось після спроб «влити нове вино у старі міхи» (Бахмут). Частина історичних міст Чернігівської, Волинської, Бессарабської та Подільської губерній так і не дійшла до індустріальної модернізації. Аналогічна ситуація була з імперськими містами, хоча відсоток модернізованих міст в них був більшим – це Одеса, Миколаїв, Катеринослав, Бердянськ, Єлизаветград. Деякі імперські міста залишились осторонь від індустріального підприємництва – Ананьїв, Ольвіополь, Очаків, Новомосковськ, Слов'яносербськ. Зрозумілим був поступ підприємництва в індустріальних містах, які виникли в період модернізації (Олександрівськ, Луганськ), та промислових селищах типу Юзівки.

В контексті формування культури підприємництва індустріального типу доцільно створити окрему типологію, виходячи з динаміки поступу модернізаційних процесів. Так, можемо виділити *міста-піонери*, в яких формування індустріального суспільства йшло прискореними темпами, і це створювало умови для формування якісно нового підприємництва. Мова йде про Харків, Катеринослав, Одесу, Київ. У пореформену добу ці міста відзначались значною динамікою зростання, сформованою інфраструктурою підприємництва (банки, біржі), вагомою часткою зайнятих у торгівлі, промисловості та сфері послуг серед самодіяльного населення. Серед інших чинників прискорений поступ Одеси обумовлювався перш за все розвитком транспортної інфраструктури, Катеринослава - наявністю значної ресурсної бази, Києва та Харкова – традиціями, помноженими на успішне використання можливостей індустріального суспільства.

На іншому полюсі були *міста-аутсайтери*, які не змогли скористатись можливостями пореформеного періоду у повній мірі. Фактично у традиційному суспільстві залишились Бердичів, Луцьк, Дубно, Рівне. Ці міста характеризуються мінімальним зростанням населення за пореформений час, домінантою ремесла та примітивної торгівлі у структурі зайнятості, браком модерних інфраструктурних проектів.

Поміж цими крайніми точками існувала значна кількість міст, які поєднували як традиційні, так й індустріальні риси. Співвідношення традиційного та індустріального обумовлювалось становищем міста як локального (адміністративного) центру (Житомир, Херсон), центру певної галузі (Олександрівськ, Бахмут, Єлизаветград), економічного центру (Миколаїв, Луганськ).

Почнемо розгляд типів міст із «піонерів модернізації». Чи не найкращі умови для розвитку підприємництва були в Одесі, найбіль-

шому місті України упродовж другої половини XIX – початку XX ст. Численні праці з історії міста полегшують і одночасно ускладнюють виділення типологічних рис міста. Специфіка підприємництва обумовлювалась морським портом, включеністю до європейських і світових ринків. Модернізація в Одесі мала чи не найбільш системний характер в Україні, охоплюючи усі ключові сфери, – торгівлю, промисловість, фінанси, освіту і культуру, інфраструктуру і сферу послуг. Очевидно, що з інших міст України аналогічні риси мали Київ і Харків.

Населення Одеси було традиційно поліетнічним – за переписом 1897 р. українці склали щонайменше 9,3%, росіяни – 49,0% (фактично значно менше), євреї – 30,8%, німці – 2,5%, поляки – 4,3%, греки – 1,2%, вірмени – 0,3%, болгари – 0,1%, татари – 0,3% і т. п.⁸ Загалом відсоток іноземців у підприємницькому середовищі складав 12% (у Москві та Санкт-Петербурзі – 6-7%)⁹.

Модернізації Одеси у значній мірі сприяли залізниці. У 1865 р. відкрився рух до Балти, 1870 р. місто отримало зв'язок з Єлизаветградом і Крюковим, 1876 р. – Києвом, а згодом і з столицею імперії. На середину XIX ст. Одеса впевнено посіла місце головного чорноморського порту, при чому з часом роль порту лише посилювалась. За 1860-1901 рр. на реконструкцію порту лише держава витратила 10 млн. крб., що дозволило суттєво його модернізувати – до існуючих двох гаваней додалися ще дві, з'явилися нові склади, подовжено мол, поглиблено гавані. На початок XX ст. Одеса стала другим портом Росії після Петербурга – до 25% імперського експорту і до 10% імпорту¹⁰. Порт продовжував складати основу економіки міста і був визначальним фактором специфіки бізнесу. Природно, що підприємство в сфері торгівлі завжди посідало виняткове місце. Так, у власне Одесі за переписом 1897 р. у торгівлі було зайнято 14% самодіяльного населення¹¹.

За підрахунками П.Герлігі, за 1859-1914 рр. кількість фабрично-заводських закладів (з числом робітників більше 15) збільшилась з 53 до 420 (у 7,92 разу), чисельність працюючих на них з 1,0 тис. до 18,7 тис. (відомості за 1910 р.) або у 18,7 разу, а обсяг продукції з

⁸ Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник. – К., 2001. – С.24-27.

⁹ Шаццло М.К. Иностранцы в составе российского предпринимательства // Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России: Очерки. – М., 1997. – С.15-23.

¹⁰ Самойлов Ф.О. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.) : історико-краєзнавчий нарис. – Одеса, 1998. – С.90-110.

¹¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т.47. – Ч.1. – Город Одесса. – СПб., 1904. – С.133.

3,4 млн до 100 млн або у 29,41 разу¹². За цей час дещо змінилась структура виробництва. Практично до кінця XIX ст. домінували галузі з переробки сільгосппродуктів, але розвивались й нові – виробництво плугів, білого заліза, цегли, хімікатів, фарби, паперу, рибних консервів.

Центром тяжіння підприємництва Правобережжя був Київ. За переписом 1897 р. це було третє місто України (247,7 тис.). Перевагою промислового підприємництва став транспортний вузол, який був найбільшим перевалочним пунктом цукру і серцевиною економіки цілого регіону, розвинута міська інфраструктура, доступність кредиту, наявність кваліфікованих кадрів, місткий міський ринок. Інтенсивна міграція до міста підприємців Правобережжя та іноземців привела не лише до появи нових форм бізнесу, а й до виникнення перших в імперії монополій (Синдикат цукрозаводчиків 1887 р.), формування сприятливого бізнес-клімату, прискорених урбанізації та індустріалізації, створення підприємницької еліти¹³. Так, Київ упродовж останньої чверті XIX ст. став «цукровою столицею імперії», що підкреслило його надрегіональне значення¹⁴.

За 1874-1897 рр. суттєві зміни відбулись у структурі зайнятості киян: зросла на 11,7% частка зайнятих у фінансовій сфері, на 6,96% – в індустріальному виробництві і на 7,13% – у сфері послуг. Вражає прискорене зростання питомої ваги зайнятих у промисловості (з 3,3% до 23,18%), передусім в її індустріальних галузях – з 1,52% до 8,43%¹⁵. Київ посів передове місце у фінансовому світі Правобережжя та України. У 1912-1913 рр. київські банки проводили 30% операцій всіх банків Підросійської України, випередивши одеські (15-16%), харківські (12-15%) і катеринославські (11%).

Промотором підприємництва був також Харків. Цьому сприяли залізниці, зосередження банківського і промислового капіталу, діяльність в місті Союзу гірничих промисловців Півдня Росії, наявність потужного інтелектуального капіталу, інвестиції західного капіталу тощо.

Однак, до появи Харківського паровозобудівного заводу у 1896 р. сучасної індустрії в місті не було. За 1900-1914 рр. обсяг промислового виробництва збільшився з 14,6 до 24,6 млн. крб. По 20%

¹² Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794 – 1914. – К., 1999. – С.192.

¹³ Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.): Монографія. – К., 2008. – С.256-259.

¹⁴ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні: 1860-1914 рр. – С.34.

¹⁵ Водотика Т.С. Динаміка підприємництва у містах Наддніпрянщини у другій половині XIX ст.: за матеріалами демографічних переписів міст і Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. // Український історичний журнал. – 2013. – № 4.

давали машинобудування та металообробка, по 5% - поліграфічна, обробка мінералів та хімічна галузі. Така економічна структура підприємництва була типовою для найбільших міст Наддніпрянщини: у Києві та Одесі машинобудування та металообробка давали по 10% обсягу промисловості і лише у Катеринославі – 60%¹⁶. Натомість в Харкові успішно розвивалася харчосмакова промисловість, в якій на початку ХХ ст. працювало до 30% промзакладів та 20% робітників і яка давала від 32% (1902 р.) до 41% (1913 р.) загальної вартості промисловості Харкова¹⁷. Проте модернізація підприємництва відбувалась передусім за рахунок торгівлі. Так, наприкінці ХІХ ст. Харків став міжрегіональним центром торгівлі. У 1881 р. було відкрито біржу, 1902 р. – перші в Україні біржі вугілля та металу тощо¹⁸.

Модернізація підприємництва усіх (за винятком Катеринослава) міст Наддніпрянщини відбувалась за рахунок торгівлі. Хоча протягом другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. роль торговців серед підприємців зменшилась на користь промисловців та фінансистів, але першістю вони не поступались.

Отже, складовими формули успішного поступу міст-лідерів були інфраструктура (порт, залізниця), наявність природних ресурсів (у випадку Катеринослава), вплив історичних традицій торгівлі та ремесла (Київ, Харків), статус адміністративного та інтелектуального центру. В розвитку міст умовно другого ешелону ці фактори також відіграли свою роль, але не комплексно.

Показовий еволюційний шлях пройшов Здолбунів (статус міста – з 1903 р.). Поштовх до розвитку підприємництва у місті дали залізниця. 1873 р. через нього пройшла гілка Київ – Брест, згодом місто перетворилося на стратегічний залізничний вузол. Міське підприємництво розвивалось переважно в сфері обслуговування залізниці. Втім, були популярними й інші сфери застосування підприємницьких зусиль (цегельні, лісопилки, типографії). Ривок у розвитку міста та його підприємницького потенціалу підтверджує демографічна динаміка – за 1897 – 1910 рр. населення міста збільшилось з 4,7 до 10 тис. чол¹⁹.

Жмеринка виникла з двох сіл 1865 р. завдяки будівництву залізниці Київ – Балта (рух потягів розпочато 08.06.1870 р.). У вересні 1871 р. вступила до ладу гілка Жмеринка – Волочиськ, у 1892 р. – Жмеринка – Могилів-Подільський. 1903 р. вокзал і станцію оглянув Микола II і надав чималі фінансові й адміністративні пільги новоут-

¹⁶ История города Харькова XX столетия. – Харьков, 2004. – С.17.

¹⁷ Там само. – С.19.

¹⁸ *Беліков Ю.А.* Купецтво Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис...канд. істор. наук: 07.00.01. – Харків, 2003. – С.71-72.

¹⁹ *Чорний С.* Національний склад населення України в ХХ сторіччі. – С.10.

вореному місту з 9 тис. населення. А вже 1913 р. у Жмеринці мешкало 27,2 тис. чоловік, діяло 9 промзакладів (завод сільгоспмашин і чавунно-ливарний, дві цегельні, лісопилка) і 36 майстерень, де працювало 129 робітників²⁰.

Здолбунів та Жмеринка були не єдиними містами, які активно розвивались завдяки статусу залізничного вузла. Аналогічним шляхом проходив розвиток Козятина, Богодухова, певною мірою Олександрівська. Зауважимо, що залізниця для сприяння модернізації мала пройти безпосередньо через місто. Скажімо, прокладена за 7 км від Куп'янська залізниця сприяла розвитку залізничного селища Куп'янськ-Вузловий, практично не вплинувши на розвиток власне Куп'янська. Транспортні можливості не завжди використовувались підприємцями. Так, Новгород-Сіверський так і залишився підприємницькою провінцією попри наявність з кінця XIX ст. залізниці та пристані на Десні. Водночас Чернігів, Плухів і Березна впродовж початку XX ст. опікувались підвищенням ефективності впливу залізниць на міський бізнес. Наприклад, міська дума Березни протягом 1900-1914 рр. використовувала різноманітні способи (лобісти, звернення до міністерства, здобуття підтримки з боку земства і сусідніх міст тощо) заради проходження залізниці через місто²¹.

Природні ресурси обумовлювали характер підприємництва не лише у робітничих селищах, а й у середніх за розміром містах. Про труднощі пореформеної перебудови міського підприємництва свідчить історія Бахмута, найстарішого міста губернії. За 1857-1868 рр. кількість промзакладів у місті зменшилась з 14 до 6. Падіння обсягів промисловості склало 82,64%²². Процвітання у місто принесла сіль. Після відкриття 1876 р. найбільших у світі покладів кам'яної солі і появи 1878 р. залізниці розпочався модерний шахтовий видобуток кам'яної солі. 1885 р. він склав 70% загальноросійського, до прибуткової справи долучився іноземний капітал²³. Бахмут є прикладом модернізації підприємництва на базі давніх традицій, але з використанням індустріальних технологій.

Численними є приклади більш чи менш органічного поєднання специфіки дореформеного розвитку та індустріального потенціалу підприємництва.

²⁰ Містечка Східного Поділля: Краєзнавчі нариси. Вінниця, 2001. – С. 115-120.

²¹ Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Харків, 2007. – С.108-109.

²² Надібська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній). Дисертація. – Одеса, 2005. – С.171.

²³ Татаринів С.Й. Роль греків у промисловості Бахмута у II половині XIX – на початку XX ст. / Режим доступу: <http://istoki.org.ua/node/76>

Індустріальним центром Полтавщини був Кременчук (локальний економічний центр). Вигідне розташування міста на перехресті старовинних торговельних шляхів та Дніпра було використано в роки капіталістичної модернізації. 1869 р. відкрився рух потягів через місто і споруджено 1873 р. залізничний міст через Дніпро. 1914 р. в місті було 95 промзакладів з майже 6 тис. працюючих. Швидкими темпами розвивались торгівля, фінансова справа. За 1860-1897 рр. населення Кременчука зросло з 24 тис. до 63 тис. З 1892 р. в місті запрацював телефон, з грудня 1899 р. бельгійське акціонерне товариство відкрило трамвайну мережу²⁴. Кременчук є прикладом міста, в якому органічно поєдналися традиції дореформеного економічного розвитку та інновації. Стартові можливості не були втрачені, а потенціал міста завдяки індустріальному підприємництву примножився.

Специфіку Маріуполя визначала найчисельніша в Україні громада кримських (приазовських) греків. Так, у 1897 р. вони склали 5,11% населення міста²⁵. Греки займалися ремеслами, володіли дрібними кустарними підприємствами по переробці сільгосппродукції, рибними заводами. Родина купців-греків Хараджаєвих займалась хлібною торгівлею, експортом збіжжя, володіла вітрильниками і пароплавами, вкладала гроші у будівництво, шахти, виробництво будматеріалів. Її представники очолювали біржовий комітет, були відомими меценатами і благодійниками²⁶. Проте греки-підприємці відзначались консервативністю і важко «вписувались» в індустріальну модернізацію, а тому попри значний досвід, капітали та ділові зв'язки втрачали лідерські позиції у міському підприємстві²⁷.

Наприкінці XIX ст. Маріуполь став промисловим та торговим центром завдяки зведенню 1882 р. залізниці до Донбасу, Олександрівська (1904 р.) і Великого Токмака (1914), а 1889 р. – морського порту. У 1897-1899 рр. у місті на донецькому вугіллі і керченській руді розпочали роботу металургійні заводи, сільськогосподарського машинобудування та ливарний²⁸. Отже, завдяки вигідному географічному розташуванню і наявності зручних модерних комунікацій Маріуполь на початок XX ст. склався як провідний центр промисловості, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, став морськими воротами Донбасу.

²⁴ Нарис історії Кременчука: Наукове видання. – Кременчук, 1995. – С.23-36.

²⁵ Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. – С.22.

²⁶ Греки России и Украины. – СПб., 2004. –С.216-218.

²⁷ Новікова С.В. Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (середина XIX – початок XX ст.). Дисертація. – К., 2005. – С.94-113.

²⁸ Греки России и Украины. – С.210.

Специфічною є історія підприємницького поступу в Луганську, історію якого до 1887 р. визначав казенний Луганський ливарний завод. Заснований 1795 р. чавуноливарний завод виробляв гармати і боєприпаси, а з середини XIX ст. – сільгоспмашини, обладнання для цукрових заводів, суден, млинів, шахт тощо. У 1887 р. був закритий через технічну відсталість. З 1870-х років на тлі кризи містоутворюючого заводу починається індустріальне промислове піднесення завдяки будівництву залізниць – 1874 р. Луганськ-Дебальцево, 1884 р. – Катерининської залізниці (з'єднала Донбас з Придніпров'ям), 1897 р. Луганськ отримав вихід до Азовського моря, 1911 р. дістав залізничне сполучення з Харковом. Економічний бум кінця XIX – початку XX ст. суттєво прискорив розвиток міста, і за 1897–1914 рр. населення зросло втричі. У 1895 р. на базі ливарного став до ладу Луганський патронний казенний завод, а 1900 р. – паровозобудівний завод Г.Гартмана. 1896 р. бельгійці ввели до ладу завод посуду і 1897 р. – ливарно-механічний.

Показовим був поступ культури підприємництва Миколаєва, який з кінця 1850-х рр. у значній мірі почався «з чистого аркуша» внаслідок перетворення військового міста у цивільне. Через припинення військового кораблебудування і демілітаризацію міста на рубежі 1850-1860-х рр. промисловість пережила глибоку кризу. Її подоланню сприяло перетворення Миколаєва на відкритий порт 1862 р. і відведення місцевою владою землі під промислове будівництво. Відкриття 1873 р. залізниці перетворило його на транспортний вузол.

За 1860 – 1880-і рр. кількість підприємств зростає у п'ятеро. Провідними галузями стали суднобудування (31,5% продукції) та борошномельна промисловість (31%). Зберігалась стимулююча дія на економіку військового кораблебудування, відновленого в останню чверть XIX ст. На початку XX ст. кораблебудування відродилося, впевнено посівши перше місце за обсягами виробництва (69%)²⁹.

Відмінними рисами миколаївського підприємництва були специфічний компонент соціального складу підприємців – відставні військові (звертали свою увагу на дрібні напівкустарні заклади або невеликі заводи), експортна орієнтація порту та наявність відповідної підприємницької інфраструктури. Часто підприємцям треба було знаходити спільну мову не лише з міською владою, а й з адміралтейством та апаратом генерал-губернатора. Приклад Миколаєва ілюструє успішне поєднання зусиль міської влади та підприємництва, що мало наслідком процвітання міста. З іншого боку, традиції військового суднобудування з часом посприяли ще більшому зростанню підприємництва, не «замкнувши» місто в собі.

²⁹ *Надибська С.Б.* Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. – С.87-88.

Показовим прикладом міста, яке стало виразним галузевим центром завдяки діяльності підприємців, є Єлизаветград. Унікальність його полягає в тому, що це неперторне місто було органічною складовою експортно-орієнтованого господарства степової України і Херсонщини зокрема. Його оптові ярмарки відігравали помітну роль в експорті, зв'язках з Москвою, Нижнім Новгородом, Києвом, Одесою, Херсоном, Бердичевом, Варшавою, Лівобережжям і Правобережжям України. За 1861-1913 рр. населення міста зросло втричі. Промисловому розвитку сприяла, по-перше, демілітаризація міста (з 1829 р. – центр військових поселень) і відновлення у 1865 р. у статусі повітового центру, спорудження мережі залізниць (1868-1869 рр. зв'язок з Одесою, Харковом, Донбасом та водним шляхом по Дніпру через Кременчук), по-друге, перетворення на центр регіону інтенсивного розвитку капіталізму в сільському господарстві. На початку ХХ ст. Єлизаветград мав 227 промзакладів з 2 тис. робітників, але лише на 5 з них працювало більше 50 чоловік. Отже, промисловий бізнес переважно зосереджувався на дрібних мануфактурах, у ремеслі. У 1913 р. діяло вже 64 фабрично-заводських заклади (переважно дрібні) з 4,3 тис. робітників і 12 млн. крб. продукції. Завод Ельворті виглядав гігантом із 2,5 тис. робітників і саме він визначав обличчя міста в якості чільного центру сільськогосподарського машинобудування³⁰.

Багато з міст-аутсайдерів не використали стартових можливостей для індустріального поступу у пореформену добу. Приклад Бердичева найбільш показовий. Розквіт його припадає на першу половину ХІХ ст., коли місто було осередком торгівлі сільгосппродуктами. Залізничне сполучення (з 1870 р.) знецінило Бердичів як торговий центр через переміщення шляхів руху сільгосптоварів, конкуренцію з боку нових центрів, згортання ярмаркової та гуртової торгівлі³¹. Бердичів став типовим взірцем єврейського містечка (штетла). Перепис 1897 р. зафіксував 77,08% євреїв – найбільше серед міст Підросійської України. Для порівняння, в Одесі 1897 р. євреї склали 30,83%³². Вкорінені у традиційне міське життя євреї не змогли вписатись у модернізаційні процеси, продовжуючи займатися звичним дрібним підприємництвом. Так, за переписом 1897 р. 40% євреїв було зайнято у торгівлі, 20% – у ремеслі, 5% були власниками невеликих підприємств. Бердичів є яскравим прикладом того, що далеко не

³⁰ Місто і люди. Єлизаветград. Енциклопедія. Кіровоград, 2004. – С. 15; Дмитрієв І.А. 1908 г. фабрично-заводская промышленность Елизаветграда в 1907 году. Елизаветград, 1908. – С. 56.

³¹ Горобчук А.П. Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення. – Житомир, 2012. – С.17-39.

³² Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. – С.8-34.

завжди традиційне підприємництво має потенціал модернізуватися, поступ індустріального підприємництва відбувався не на базі традиційних укладів міст, а за рахунок залучення до виробництва нових ресурсів і районів.

Балта відома зі шкільних підручників з приводу побудови у 1865 р. першої в Україні залізниці Одеса – Балта. Місто стало значним торгово-ремісничим центром через вигідне розташування на шляху між чорноморськими портами та Поділлям, Волиню, Київщиною. Залізниця забезпечила зв'язок з Одеським портом південно-західних районів України. Але подальший розвиток залізничної мережі роль Балти зменшив. Залізниця не вплинула на модерний поступ міста. На рубежі XIX–XX ст. економічний характер міста практично повернувся у «дозалізничну» добу з пануванням дрібнокустарного і ремісничого виробництва, хоча населення за 1861–1897 рр. зросло з 13,9 тис. до 23,3 тис. Єврейське населення (1897 р. – 56,35%) займалося переважно оптовою та роздрібною торгівлею і ремеслами³³. Отже, Балта нагадувала скоріше традиційне єврейське містечко, ніж індустріальний центр.

Губернський Чернігів не був промотором модерного підприємництва. Так, за 1860 – 1913 рр. населення зросло у 2,76 рази. Якісні ж темпи модернізації поступалися і цьому порівняно повільному зростанню. 1913 р. у промисловості було зайнято 1,76% населення Чернігова. Значно жвавіше розвивалася торгівля, чому сприяли залізничне сполучення з Києвом і пароплавне Десною. Якщо 1901 р. у Чернігові було 428 крамниць, то 1910 р. – 734. За переписом 1897 р. торгівлею було зайнято 8,1% самодіяльного населення. Для порівняння зазначимо, що у сільському господарстві було зайнято 1,74%, на залізниці та пароплаванні – 3,59%, у банківській сфері – 1,03% і т. п.³⁴

Як окремих тип розглянемо приватновласницькі міста Волині. У власності польської шляхти знаходились Рівне, Дубно, Заслав, Острог, Старокостянтинів та 118 дрібних містечок. До речі, аналогічний правовий статус на Київщині мали у 1860-х рр Бердичів та Липовець, на Поділлі – Ямпіль. Проте міста Волині складали 62,5% від загальної кількості приватних міст Правобережжя, їх питома вага серед волинських міст становила 41,7%³⁵.

³³ Містечка Східного Поділля: Краєзнавчі нариси. Вінниця, 2001. – С.67-70.

³⁴ Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60-70 років XIX ст. Дисертація. – К., 2004. – С. 51-97.

³⁵ Прищепя О.А. Правові та економічні аспекти розвитку приватновласницьких міст Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Режим доступу: <http://histans.com/JournALL/xix/5/16.pdf>

Приватновласницький статус міст гальмував модернізацію. Так, власники міст зберігали право власності на землю, збирання податків з промзакладів і торгівлі. Мешканці платили й державні податки. Податковий тягар суттєво звужував внутрішній ринок і темпи накопичення капіталу. Неврегульованість юридичних та економічних прав призводила до конфліктів між власниками міст та державною адміністрацією, міським самоуправлінням і городянами. Лише у 1893 р. усі 5 приватновласницьких міст обрали органи громадського управління. Але міські думи, позбавлені нерухомості, не могли ефективно захищати підприємців та стимулювати їх. Скажімо, у 1912 р. власник Рівного гальмував спорудження міської електростанції, лобіюючи власний проект³⁶.

З іншого боку, власники міст самі виступали підприємцями. Маємо на увазі польських князів – Сангушків, Заславських тощо. Так, у Славуті працювала передова за оснащенням суконна фабрика, дві папірні князів Сангушків. Славута за обсягом виробленої продукції більш ніж у 10 разів випереджала свій повітовий центр Заслав (у тому числі завдяки Києво-Берестейській залізниці). Прокладання залізниць змінило географію центрів торгівлі. Втратили лідерство в торгівлі Острог, Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Кременець. Відповідно зросла роль Дубна та Здолбунова.

У продовження теми приватновласницьких міст показовою є історія Білої Церкви – вотчини Браницьких. Вирішальну роль у її поступі зіграла залізниця Фастів – Знам'янка (1876 р.). Граф Ф. -К. Браницький уклав договір з єврейською громадою про її переселення до Білої Церкви. Місто швидко зростає (з 12,1 тис. 1860 р. до 70 тис. 1914 р.) і на початку ХХ ст. перетворюється в один з найбільших торгових і промислових центрів губернії³⁷. Торгове та промислове підприємництво міста було зав'язане на сільське господарство. Біла Церква, поряд зі Шполою та Смілою, була одним з найбільших ринків сезонних робітників, що теж було бізнесом для дрібних підприємців, агентів власників цукроварень, будівництв тощо.

Феноменом Катеринославської губернії була наявність робітничих селищ. Вони не мали статусу міст, але за рівнем розвитку промисловості випереджали багато з них. Мова йде про Юзівку, Горлівку, Троїцько-Харцизьку слободу тощо.

Аналіз різних шляхів поступу міст є ілюстрацією дискретності, нерівномірності модернізаційних перетворень. Тип міста (порт, залізничний вузол, центр видобутку солі чи машинобудування, адміністративний центр чи аутсайдер індустріалізації) формував відповідну

³⁶ Там само.

³⁷ Чернецький Є. Історія Білої Церкви: події, постаті, життя. – Біла Церква, 2012. – С.12-34; Юхименко П. І., Гай А. І., Репрінцев Е. В. та ін. Біла Церква: Шлях кризь віки. – Біла Церква, 1994. – С. 384.

атмосферу. Ця атмосфера не могла не вплинути на характер підприємництва (яке, врешті, і було рушійною силою перетворень).

Наголосимо, що тип міста для доби модернізаційних перетворень визначається не механічним набором ознак (часто результати можуть бути неочікуваними та сумнівними – як-то приклад із постіндустріальним статусом Одеси наприкінці XIX ст.). Розмір та адміністративний статус також не можуть бути достатніми характеристиками (рівень розвитку губерньського Чернігова не порівняти із селищем Юзівка).

Ключовим завданням є визначити становище міста в координатах індустріальної модернізації, його (не) успішний рух на шляху від традиційного до модерного. Врешті, тип міста визначався не лише набором зовнішніх ознак (вигідне географічне розташування, наявність залізниці та ярмарку тощо). Саме підприємницький потенціал актуалізував сприятливі умови, а часом навіть виступав промотором їх формування.

Роман Подкур

МІСТО НА КОРДОНІ: КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.

Останнім часом в історіографії помітна активізація досліджень регіональної специфічності. Учені намагаються виявити особливості, що століттями впливали на динаміку розвитку місцевого населення, їх трансформацію під впливом об'єктивних та суб'єктивних чинників. Для виявлення нових якісних характеристик використовуються донедавна не притаманні для пострадянського простору теоретичні та методологічні засади. Замість стандартних «лінійних» алгоритмів вивчення соціально-економічних та політичних показників окремої території українські автори звернулися до теоретичних надбань своїх західних колег, а словосполучення «теорія фронтиру» в пострадянській історіографії поступово втілювалося у вагомий науковий доробок¹. На думку Я. Верменич, така активізація студіювань «кордону» («фронтиру») обумовлена процесом глобалізації та посиленням інтересу до імперій, внутрішньоімперських центр-периферійних відносин. Пограниччя об'єктивно стало полігоном згладжування історично сформованих міждержавних, міжетнічних, міжкультурних відмінностей, пошуку форм діалогічної взаємодії. За сприятливих умов у таких ареалах формується особлива локальна ідентичність, за несприятливих – виникає конфлікт нерозуміння². Початкова «теорія фронтиру» Ф. Тернера (трансформація суспільства в умовах порубіжжя³) впродовж століття отримала нове наукове

¹ Див., напр.: *Соболева Т.Н., Бобров Д.С.* Современная российская историография концепции фронта // Известия Алтайского государственного университета. – 2011. – № 4. – Т. 1. – С. 189-193; *Винарчук Т.В.* Регіон, прикордоння, фронтір як концепти дослідження українського державотворення // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXXI. – Запоріжжя, 2011. – С. 41-48; *Її ж.* Національний контекст концепції фронтиру в українській історіографії // Там само. – Вип. XXXVI. – Запоріжжя, 2013. – С. 211-217.

² *Верменич Я.* Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір // Регіональна історія України. – Вип. 6. – К., 2012. – С. 68.

³ *Тернер Ф.* Значення фронтиру в американській історії // Україна модерна: Пограниччя: Україна: Периферії. – 2011. – № 18. – С. 11-46.

наповнення. Нині фронтир трактують як зону міжцивілізаційного, полікультурного впливу та взаємодії⁴.

Водночас дослідники активно дискутували щодо смислового наповнення термінів «фронтир», «кордон» та «пограниччя». Здебільшого, автори дійшли спільної думки, що «фронтир» пов'язаний з «активним рухом», «освоєнням нових територій», «колонізацією» та її соціально-економічними й політичними наслідками⁵. Натомість поняття «кордон» та «прикордоння», на думку С. Леп'явка, мають певний ресурс «гнучкості» через можливі їх зміни⁶. Австрійський фахівець Б. Куцмані наголошував, що «в основі прикордонного простору не обов'язково має бути політичний кордон, але прикордонна лінія завжди закріплює прикордонний простір»⁷. Т. Винарчук запропонувала застосування терміна «прикордоння» на означення територій, де активізувалися процеси взаємодії між спільнотами, й обумовлені вони такими факторами, як колонізація, зміна національного складу населення внаслідок природних процесів розселення та незавершення територіального розмежування⁸.

Я. Верменич обґрунтувала більш широку інтерпретацію «кордону» – це зовсім не обов'язково геометричний чи географічний термін; може бути також межа поміж смислами, маркер культури, лінія протистояння в дуальних опозиціях; у метафоричному сенсі «кордон» – це форма дійсності та спосіб існування⁹. Водночас «пограниччя» дослідниця розглядає як «соціокультурний феномен із власною регіональною ідентичністю». Доволі несподіваною виявилася притаманна таким місцевостям система бачення граней між «своїм» і «чужим» – далеко не завжди уявлення мешканців про них збігаються з реальними кордонами чи демаркаційними лініями¹⁰. У такій інтерпретації терміни «кордон» та «пограниччя» тотожні й розглядаються як

⁴ Докл. див.: *Чорновол І.* Теорія компаративних фронтирів // Регіональна історія України. – Вип. 3. – К., 2009. – С. 41-66; *Водотика Т.* Теорія фронтiru та її пізнавальні можливості у контексті історичної регіоналістики // Там само. – Вип. 6. – С. 103.

⁵ Див.: *Винарчук Т.В.* Національний контекст концепції фронтiru в українській історіографії. – С. 216.

⁶ Форум «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження // Україна модерна: Пограниччя: Окраїни: Периферії. – 2011. – № 18. – С. 70.

⁷ Там само. – С. 73.

⁸ *Винарчук Т.В.* Регіон, прикордоння, фронтир як концепти дослідження українського державотворення. – С. 44.

⁹ *Верменич Я.* Історична лімологія: проблеми концептуалізації // Регіональна історія України. – Вип. 5. – К., 2011. – С. 31.

¹⁰ *Верменич Я.* Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. – С. 67.

визначені території, де наявність адміністративного кордону зумовила певний алгоритм життя.

Для історичного дослідження важлива не сама лінія кордону, а прикордонні території як ареали взаємозіткнень і взаємозапозичень, формування нових ідентичностей. Саме у цьому контексті доцільно розглянути життя прикордонного міста Кам'янця-Подільського, котре впродовж багатьох років розташовувалося спочатку на кордоні Російської й Австро-Угорської імперій, згодом – СРСР та Польщі.

Особливість Подільського регіону полягала в доволі значній кількості міст і містечок¹¹. Перша світова війна, революційні події 1917–1918 рр., масовий повстанський рух 1919–1922 рр. спровокували соціально-економічні, політичні, військові чинники, що спричинили коливання кількості населення, функціональні зміни та нерівномірний розвиток соціальних структур міст і містечок. Специфіка подільських міст полягала в тісному зв'язку із селом, частина їх населення була містянами лише в першому поколінні, маючи багатьох родичів-селян. Міські переробні підприємства залежали від сільськогосподарської сировини й, одночасно, збували свою продукцію на селі. Основними галузями господарства Поділля були пивоваріння, насінництво, тютюнництво, виробництво сукна, консервів, сухофруктів, крохмалю, паперу, цукру, обробка шкіри тощо. Натомість сільське населення орієнтувалося на міста як промислові й кустарно-ремісничі центри, культурно-просвітницькі осередки. Через аграрне перенаселення частина селян працювала сезонними робітниками на міських підприємствах.

Із початком Першої світової та громадянської воєн, що призвели до економічної розрухи й голоду, тісний зв'язок із селом дозволив міському населенню Поділля фізично вижити. Утім, міста втратили значну кількість мешканців, котрі тимчасово (або й назавсім) перебиралися до сіл чи містечок, займаючись сільським господарством.

На розвиток міста вагомо впливало розміщення тут адміністративних органів. Так, наприкінці XVIII ст. Кам'янець-Подільський став адміністративним центром губернії, а 1914 р., із появою залізничного сполучення, перетворився також на транспортний вузол. Із початком Першої світової війни місто через близькість кордону стало прифронтовим. Губернські установи переїхали до Вінниці. Натомість тут дислокувався штаб Південно-Західного фронту, розміщувалися склади, шпиталі, зосереджувалися запасні підрозділи.

Завдяки активній підтримці населенням незалежності України в 1918–1920 рр. Кам'янець-Подільський став громадським, науковим, військовим осередком Української Народної Республіки. Тут форму-

¹¹ Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины. – Вып. 1. – Х., 1930. – С. 156.

валися армійські підрозділи, розбудовувалися заклади освіти, активно діяли осередки українських соціалістичних партій тощо. Перед відходом в еміграцію в Кам'янці певний час перебувало керівництво УНР на чолі з С.Петлюрою. Усе це стане фактором політичної недовіри більшовицької влади до місцевого населення.

У 1923 р. Кам'янець-Подільський став окружним центром (через близькість кордону губернський статус повернути не ризикнули). Це зберегло значення міста як адміністративного осередку, сприяло поступовому відновленню чисельності населення та, як наслідок, збільшенню попиту на сільськогосподарську, промислово-ремісничу продукцію. Згідно з даними всесоюзного міського перепису 1923 р., у Кам'янці було 36,39% самодіяльного населення (з власним джерелом існування – заробіток, стипендія, пенсія, прибуток), із них 27,07% – на державній службі, 20,64% – у кустарно-ремісничій промисловості, 12,7% – у сільському господарстві, 9,6% – у торгівлі, 23,86% – в «інших галузях», пов'язаних із приватною власністю та індивідуальною господарською діяльністю, робітництво складало 1,79%¹². Отже, Кам'янець-Подільський мав риси дрібнотоварно-торгового та, водночас, адміністративно-ремісничого міста.

Згідно з попередніми підсумками перепису 1926 р., у Кам'янецькій окрузі загалом налічувалося 49 581 міського населення, із них – 23 997 чоловіків, 25 584 жінок¹³. Динаміка чисельності мешканців м. Кам'янець-Подільського була такою: у 1897 р. тут проживало 35 934 осіб, у 1917 р. – 32 786, у 1920 р. – 26 628, у 1923 р. – 29 533, у 1926 р. – 32 051, у 1931 р. – 33 481¹⁴. Поступовий ріст міської популяції зберігався впродовж наступних десятиліть і зумовлювався політикою вищого партійно-державного керівництва країни, спрямованою на розвиток важкої та добувної промисловості, енергетики, машинобудування. Поділля було сільськогосподарським регіоном і не мало пріоритетних для СРСР галузей економіки. Через відсутність перспектив індустріального розвитку рівень життя в місті був доволі низьким.

¹² Див. докл.: Подгаецкий В.В. Количественные методы в исследовании массовых источников: На материалах Украинской ССР в годы нэпа. – Днепропетровск, 1990; *Его же*: Города Украины в годы нэпа: Вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур. – Днепропетровск, 1994.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 582, оп. 1, спр. 2691, арк. 27-34. Переважання жінок обумовлювалося втратами у війнах, від голоду, епідемій, вимушеною трудовою міграцією чоловіків у великі міста, де існувала потреба в робочій силі.

¹⁴ Див.: Трухманова С.Л. Динаміка кількості та складу міського населення Поділля за родом занять у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 8. – К., 2001. – С. 67.

Особливо болісно економічна розруха вдарила по місцевій інтелігенції, що могла розраховувати лише на заробітну плату. За ініціативою професора В. Гериновича Секція наукових працівників Кам'янця-Подільського (СНП) упродовж першого півріччя 1924 р. шляхом анкетування провела обстеження умов життя й праці професорсько-викладацького складу, а також місцевих митців. Із 75 розданих запитальників було заповнено 60. Респондентами виступили 10 викладачів інституту народної освіти, 31 працівник сільгоспінституту та робітничого факультету, 8 з хіміко-технологічного, 10 осіб з інших навчальних закладів і творчі працівники. Анкета складалася із п'яти блоків запитань. У першому повідомлялися загальні відомості: прізвище, ім'я, по батькові, навчальний заклад, посада, розряд, склад родини, рік народження, фах, стаж роботи (у тому числі педагогічний), соціальне становище (походження), партійність, профспілкова належність. Другий блок показував всі види прибутків науковця: місячну зарплатню на основному місці роботи, заробіток членів родини, інші надходження – від продажу речей, своєї інтелектуальної праці, надходження від соцстрахування, позики тощо. Третій фіксував видатки: харчування, квартплата, опалення й світло, одяг, взуття, інтелектуальні потреби (газети, книги, вистави та ін.), сплата за найману працю (в разі її використання). У наступному блоці респонденти повідомляли про «невдоволені потреби»: у харчуванні, квартирно-житловому забезпеченні, одязі й взутті, інтелектуальній праці та ін. Останній розділ анкети з'ясував умови наукової праці: скільки кімнат у помешканні, чи має науковий працівник окремий кабінет, витрата часу на дорогу від місця проживання до місця праці, чи є власна бібліотека й скільки в ній книжок, зокрема спеціальних, чи передплачується фахова література. Виокремлювалося питання щодо наявності/відсутності в помешканні грубки для обігріву («румунки»). Розробники анкети вважали це певним барометром матеріального добробуту наукового працівника в умовах розрухи.

Аналіз відповідей респондентів виявив важкий стан повсякденного життя науковців та митців Кам'янця-Подільського. Заробітна плата опитаних становила: за 17-м кваліфікаційним розрядом 20 осіб (33,3%), 16-м – 8 (13,3%), 15-м – 13 (21,7%), 14-м – 8 (13,3%), 13-м – 4 (6,7%), 12-м – 4 (6,7%). Троє членів СНП не мали постійного заробітку. Зарплатня наукового працівника 17–14-го розрядів становила в УСРР 45–33 руб. і виплачувалася вона нерегулярно. Науковці змушені були працювати на декількох роботах. Загалом науково-педагогічне навантаження лише в одному навчальному закладі мали 32 особи, у 2-х – 23, 3-х – 4, 4-х – 1. Отже, кваліфікаційний рівень професорсько-викладацької інтелігенції міста був доволі високим, але чимало її представників мусили шукати додаткові заробітки.

У раціоні харчування науковців і митців переважали хліб, крупи, іноді молоко та яйця. За наявності власних земельних ділянок на столі з'являлася городина, фрукти. М'ясо та риба здебільшого були недоступними через відсутність коштів. Анкетне опитування показало, що у 13 науковців було по одному утриманцю, у 6 – по двоє, у 16 – по троє, у 14 – по чотири, у 10 – по п'ятеро та в 1 – шестеро. Серед членів Секції наукових працівників Кам'янця-Подільського переважали особи зрілого віку (30–40 років – 28, 40–50 років – 14, понад 50 років – 7 осіб) зі значним стажем професійної діяльності (5–10 років – 18 осіб, 10–15 років – 6, 15–20 – 9, понад 25 і 30 років – по 1).

Через голодування 11 осіб продавали хатні й особисті речі, зокрема книги; 21 науковий працівник змушений був позичати гроші, причому 20 із них визнавали, що неспроможні вчасно сплатити борг. Брали в борг доволі великі (особливо порівнюючи з зарплатнею) суми – у середньому 346 руб. щомісячно. Лише у 7 родин сімейний бюджет поповнювали й інші працюючі. Допомога органів соціального страхування дісталася 8 членам СНП. Умови праці інтелігенції міста були жалюгідними: тільки 18 осіб мали окрему кімнату чи кабінет для роботи. «Румунками» користувалося 17 людей. Власні наукові книгозбірні мав 51 учений, за кількістю книжок вони розподілялись так: до 50 назв – 23, до 100 – 7, до 200 – 5, до 400 – 7, понад 400 – 1 бібліотека. З огляду на це, проф. В. Геринович на засіданні СНП лаконічно зауважив, що матеріальний стан інтелігенції Кам'янця-Подільського в першому півріччі 1924 р. залишається важким¹⁵.

Однак у політичному значенні Поділля опинилося в полі зору партійних лідерів країни, адже тут проходив не лише кордон радянської України, а й СРСР. Й. Сталін та його оточення прекрасно розуміли наявність на прикордонні специфічних політичних субкультур, особливістю яких була внутрішня неоднорідність, інтенсивна взаємодія різних міграційних потоків, підвищений господарсько-культурний вплив сусідів, складність етноконфесійних проблем. Колишні революціонери самі неодноразово перебували у прикордонній зоні, відчували всі аспекти комплексу взаємовідносин місцевої спільноти, користувалися послугами контрабандистів для нелегального перетину кордону тощо. Отже, для кремлівських лідерів важливо було добитися політичної лояльності місцевого населення, від чого залежав результат проведення тут більшовицьких політико-економічних перетворень та й образ СРСР в очах держав-сусідів. Саме тому до губернських партійно-радянських органів Поділля направлялися

¹⁵ *Коляструк О.А.* До характеристики повсякденного життя інтелігенції Кам'янця-Подільського у середині 20-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Т. 7. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 257-260.

керівники, котрі мали досвід проведення акцій «червоного терору». Так, на початку літа 1921 р. сюди було відряджено колишнього голову Полтавського губвиконкому уродженця Станіславщини В. Порайка. На попередньому місці роботи він «прославився» санкціонуванням масових розстрілів, що викликало протести інтелігенції, зокрема письменника В. Короленка. Секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь у надісланій до Полтави телеграмі 17 червня 1921 р. писав: «Рахуючись з тим, що Поділля набуває першорядного значення для успіху будівництва всієї республіки у внутрішньому відношенні та відношенні найближче розташованої до кордонів губернії, ЦК КП(б)У вирішив вважати роботу по зміцненню і організації радянської влади на Поділлі найважливішим завданням, а тому відрядити на посаду голови губревкому Поділля Порайка»¹⁶.

Архівні документи свідчать, що мешканці подільського прикордоння неприємно зустріли більшовиків. Знаний літературознавець Г. Костюк, уродженець с. Боришківці, що біля Кам'янця-Подільського, у спогадах відзначав особливу жорстокість новоствореної більшовицької адміністрації: «Осінь 1920 року. Тривожна і непевна [...]. І першим, чим обдарувала нова влада Кам'янець, це страшне слово – ЧеКа. Почалося з обшуків, контрибуцій, арештів. Наприкінці грудня на стінах будинків і парканах вивішено було перший список розстріляних «контрреволюціонерів». Це потрясло свідомість всього населення, зокрема нас, середньошкільників. Пригадую, у тривозі ми побігли читати список. Прізвища нічого нам не говорили. Хто ж вони? Що вони зробили таке, що їх негайно треба було розстріляти? Цього ніде не можна було довідатися. Згодом з'явилось ще кілька списків розстріляних «контрреволюціонерів» [...]. Це створило панічний страх. Уперше створилася атмосфера недовір'я до людей, замкнутості у собі, непевності за свій завтрашній день. Почалися втечі з міста. Хто за кордон, хто на далекі глухі села»¹⁷.

Незважаючи на популярні гасла, населення не розуміло засад «диктатури пролетаріату» саме через масовий терор. Відтак на початку 1920-х рр. місцеві представники не залучалися до органів управління. Про це свідчить кількісний аналіз Подільської губернської партійної організації станом на 1 лютого 1923 р. В її складі було 2137 членів та 715 кандидатів у члени КП(б)У. У підрозділах Червоної армії, що дислокувалися на теренах Поділля, налічувалося ще 1663 члени й 513 кандидатів у члени партії. Із загальної кількості партійців нараховувалося всього 85 місцевих уродженців, більше трьох років на Поділлі перебувало ще 85 осіб, три роки – 161, 2 роки – 393, решта – рік і менше. Ця кількість комуністів повинна

¹⁶ Склярєнко Є. Порайко Василь Іванович // Реабілітовані історією: Полтавська область. – Кн. 5. – К.; Полтава, 2007. – С. 472-474.

¹⁷ Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади. – Кн. 1. – Едмонтон, 1987. – С. 56.

була забезпечити політичну лояльність понад 4-мільйонного населення губернії.

Аналіз анкет губернських партконференцій та інших зібрань показав, що відповідальні працівники сюди прибували з Києва, Катеринослава, Харкова, Одеси, тобто зросійщених промислових міст. Чимала частка комуністів приїхала з Росії. В основному партійці концентрувалися в адміністративних центрах, обіймаючи відповідальні посади. За підрахунками секретаря Подільського губкому КП(б)У Доброхотова, у містах припадало 18 комуністів на 1000 міських жителів¹⁸. До того ж губернські службовці через масовий повстанський рух практично не виїжджали на прикордоння. Так, у 1921 р. вони лише 8 разів відвідали Кам'янець-Подільський¹⁹. Отже, серед місцевого партійно-державного апарату була мінімальна кількість відповідальних працівників, які знали регіональні особливості Поділля, могли досягнути реальні проблеми повсякденного життя прикордоння.

Армійським комуністам на прикордонні відводилася інша роль. Наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. з огляду на потужний повстанський рух на Поділлі дислокувалися три стрілецьких дивізії та корпус червоного козацтва під командуванням В. Примакова, окремі батальйони Петроградської дивізії військ ВЧК, частини особливого призначення (рос. «части особого назначения», ЧОН). Загальна кількість, за різними підрахунками, становила 35–50 тис. багнетів і шабель. Місцями формування 12-ї, 24-ї Залізної Самаро-Симбірської (згодом Ульяновської) і 60-ї стрілецької дивізій були Петроград, Самара, Симбірськ тощо. Українці-червоноармійці становили мізерну кількість. Корпус червоного козацтва В. Примакова після переформування 1920 р. складався з українців, кубанців та башкир. Відтак завданням армійських комуністів стало нівелювання впливу політично нелояльного місцевого населення на бійців і командирів у контексті боротьби з «політичним бандитизмом».

Цілком очевидно, що, потрапивши у вир прикордоння як керівники партійно-державного апарату, представники пролетарських центрів уважали місцеве населення «ворожим», у першу чергу через його зв'язки «із закордоном». Дійсно, чимало жителів мали тісні стосунки із суміжною стороною, адже демаркація кордону з Польщею та Румунією проходила без урахування етнічних та економічних реалій. Так, мешканці окремих сіл позбулися ріллі, котра залишилася за кордоном. Було розірвано вікові торговельні та економічні зв'язки, селяни-кустари втрачали традиційні ринки збуту продукції. Кордон розділив не лише села, а й родини. Відтак у прикордонних зонах люди здебільшого

¹⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 4, арк. 19-23.

¹⁹ Там само, спр. 1, арк. 11.

не вважали населення держав-сусідів «культурно іншим»²⁰. Не бажаючи миритися з такою демаркацією, селяни постійно порушували прикордонний режим, вирішуючи власні побутові та родинні проблеми²¹.

Місцеві люди знали кожну стежку чи брід через річку. Цілком закономірно, що, вирушаючи до родичів за кордон, багато хто переслідував мету отримати певний матеріальний зиск через перепродаж дефіцитних товарів. Тому однією з центральних проблем прикордоння стала контрабанда. Голова ГПУ РСФРР Ф. Дзержинський оголосив контрабандистів (поряд із «контрреволюціонерами») «найнебезпечнішими ворогами радянської влади». У зверненні до делегатів II з'їзду політпрацівників військ ГПУ в 1923 р. він зазначав: «Питання охорони кордонів на даний момент стоїть особливо гостро. Кордон СРСР повинен бути закритим для контрреволюціонерів і контрабандистів. [...] Прикордонники охороняють економічну незалежність Рад та оберігають радянську землю від проникнення бандитів і шпигунів»²².

Лідери РКП(б) не брали до уваги відсутність у населення елементарних товарів широкого вжитку – гасу, тканин, галантереї, голок, цукру та сахарину, тютюну, сільськогосподарських знарядь та ін. Але цих речей було вдосталь у суміжних країнах. Саме тому серед затриманих контрабандистів відзначалося чимало містян, котрі займалися обміном продовольства та сільськогосподарської сировини²³. За кордон подільяни переправляли спирт або закуповували товар за гроші. Контрабанда була фінансово вигідною справою. Дюжина жіночих панчіх у суміжній країні (в перерахунку) коштувала 18 крб, у прикордонній смузі – 25 крб, за 200 верст від кордону – 40 крб, на відстані понад 200 верст – ціна доходила до 60 крб.

Уздовж польського рубежу виникла ціла мережа контрабандних «магазинів» (контор), що займалися обміном і продажем товарів. Серед виявлених чекістами каналів постачання контрабанди існував наступний: Кам'янець-Подільський – Проскурів – Київ, звідки товар переправляли до Харкова, Ростова-на-Дону та Москви. Цікаво,

²⁰ Zhurzhenko T. Borderlands into Bordered Lands: Geopolitics of Identity in Post-Soviet Ukraine. – Stuttgart, 2010. – P. 159-162.

²¹ Див. докл.: Соловей О.Г. Прикордонні конфлікти на Волині у 20-ті рр. ХХ ст. // Військово-науковий вісник Львівського ордена Червоної Зірки інституту сухопутних військ ім. Петра Сагайдачного Національного ун-ту «Львівська політехніка». – Вип.11. – Л., 2009. – С. 298-312.

²² Дзержинский Ф.Э. Избранные произведения. – Москва, 1957. – С. 63-64.

²³ Гнітько С. Боротьба з контрабандою в Україні у 20-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 412, 419.

що окремі співробітники місцевих апаратів ВУЧК–ГПУ, розвідувального управління, командири військових частин, що дислокувалися на прикордонні, теж не цуралися контрабанди²⁴. Тільки 1923 р. кам'янець-подільські чекісти порушили 111 справ. І все ж це була мізерна кількість, особливо беручи до уваги масштаби нелегального переміщення товарів.

Іншою стороною цього «підприємництва» стало використання можливостей контрабандної мережі розвідувальними службами як країн-сусідів, так, як і ГПУ УСРР. Наприклад, із польською розвідкою співпрацювала мережа кам'янець-подільського контрабандиста Зільбермана. Один із таємних співробітників Подільського губвідділу ГПУ УСРР перевербував зв'язкового Зільбермана й через нього передав листа начальникові польського розвідувального посту Махніцькому з пропозицією зустрічі для переговорів. На ній чекіст представився завідувачем контори «Донбасторгу» в Кам'янці-Подільському. Посилаючись на польське походження, він запропонував Махніцькому послуги на користь своєї «історичної Батьківщини». Розвідка II Речіпосполитої зацікавилася таким «агентом», який мав можливість постійно переїжджати в межах прикордонної зони, збираючи інформацію. Його навіть представили начальникові 5-ї (львівської) експозитури 2-го відділу польського генштабу майорові Чеховському, який дав завдання виявити пункти дислокації та чисельність військових підрозділів Червоної армії у прикордонній зоні²⁵.

Також чекісти виявили факт передачі польській розвідці інформації військового характеру начальником відділу мобілізації Кам'янець-Подільського повітового військкомату Солнцевим. Загалом 1923 р. в розробці місцевого апарату ГПУ по «шпигунській лінії» було 18 агентурних справ, у провадженні – 21 слідча справа на 39 осіб, із них інтелігенції – 65%, міщан – 20%, селян – 15%; по «бандитизму» – 52 справи, по «технічній контрреволюції» – 54, по «еміграції» – 8, по «кримінальному бандитизму» – 97, інших – 150 справ. Загальна кількість арештованих становила 714 осіб²⁶.

Масовий повстанський рух теж наклав певний відбиток на повсякденне життя прикордонного міста. У боротьбі з більшовизмом польський уряд активно підтримував Партизансько-повстанський штаб генерала Ю. Тютюнника, котрий виряджав в Україну повстанські загони, емісарів для створення підпільних груп тощо²⁷. Інфор-

²⁴ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 221, арк. 23.

²⁵ Гнітько С. Боротьба з контрабандою в Україні у 20-ті роки. – С. 415. Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 23-24.

²⁶ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 24-26.

²⁷ Див.: Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ: Документи і матеріали / Упор. В.Ф. Верстюк, В.В. Скальський, Я.М. Файзулін. – К., 2011.

маційні матеріали Подільського ВУЧК–ГПУ початку 1920-х рр. рясніють повідомленнями про перехід із території Польщі загонів повстанців та розвідувальних груп, їх діяльність у прикордонній смузі, навіть поблизу самого міста²⁸. Чисельність загонів у 1921–1923 рр. не перевищувала 100 осіб, переважна ж більшість налічувала 20–50 осіб. Вони нападали на цукрові заводи, сільські ради, убивали комуністів й активістів, займалися антибільшовицькою агітацією, не гребували й відвертим грабунком селян. Саме насилля та грабіж спонукали частину населення прикордоння до участі в озброєних групах, підконтрольних місцевим апаратам міліції, ВУЧК–ГПУ, прикордонним загонам. Згідно з наказом по Подільському окремому комуністичному полку частин особливого призначення від 4 липня 1921 р., у Кам'янці-Подільському з комуністів та активістів було створено парамілітарне формування – на випадок нападу на місто чи для посилення охорони важливих об'єктів²⁹.

Мілітаризація населення прикордоння завжди мотивувалася потребою захисту кордону. Місцеві мешканці завжди відчували небезпеку вторгнення й були свого роду «людьми війни». Під час Першої світової та громадянської воєн кількість зброї та потреба в ній серед пересічних громадян різко зростає. Тут зіграли свою роль і наявність складів постачання, і насильницька мобілізація та дезертирство, і повстанський рух. Жителі прикордоння в період воєнного конфлікту страждали від постійної загрози життю та пограбування, через наявність значної кількості озброєних людей – армійських підрозділів, повстанських загонів, звичайних кримінальників. О. Сенявська провела цікаве історико-психологічне дослідження поведінки людини в умовах війни, простеживши миттєву зміну людини, котра одержала в руки зброю – це вже інше світовідчуття, самооцінка, ставлення до оточуючих. Засіб убивства – це сила та влада, він дає впевненість у собі, диктує стиль поведінки, створює ілюзію власної значущості³⁰.

Однак на прикордонні глибинні процеси взаємодії і протидії озброєних людей були ще більш варіативними. Обстановка тут постійно змінювалася: учорашні вороги ставали союзниками й навпаки. Через політичні, економічні та міграційні процеси, що іноді докорінно впливали на ситуацію, «люди війни» створювали власні закони співіснування, налаштовані водночас і на війну, і на культурні контакти з сусідами з суміжних територій. У «людині війни» співіснувала одночасно «необхідність жорстокості» та «необ-

²⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 221, арк. 27.

²⁹ Там само, спр. 106, арк. 11.

³⁰ *Сенявская Е.С.* Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – Москва, 1999. – С. 54.

хідність толерантності» через культурне взаємопроникнення, що зумовлювало мінливість і непередбачуваність поведінкових стереотипів³¹.

Утім, вище партійно-державне керівництво СРСР бачило в таких контактах лише один рівень стосунків – спробу держави-сусіда «насадити контрреволюцію» на радянському прикордонні. На думку керівників органів державної безпеки УСРР, за «контрреволюційною засміченістю» Поділля посідало одне з перших місць у республіці. Головними факторами виникнення такої ситуації вони вважали відсутність «пролетарських осередків», сусідство із «капіталістичними країнами, що завжди мали колонізаторські та інтервенціоністські тенденції». У першу чергу йшлося про Польщу та Румунію. Чекісти вважали, що перша чи не від початку революції «створювала умови для розвитку української контрреволюції та впровадження в куркульське середовище ідеї української дрібнобуржуазної державності». Основними провідниками цієї ідеї стали члени українських «небільшовицьких» партій («меншовики», повітові осередки яких активно діяли на Поділлі, укапісти, українські есери та ін.). Посиленню державницького спрямування подільського селянства, на їх думку, сприяло перебування свого часу у Вінниці та Кам'янці-Подільському національних урядів. Частина селянства добровільно чи за мобілізацією служила в арміях ЗУНР та УНР, а їхні урядові установи залучали до роботи місцеву інтелігенцію, численні громадські, культурно-освітні та кооперативні товариства, що теж були осередками формування українського «незалежницького» стереотипу³².

У більшовицьких лідерів не було часу на переконання мешканців Поділля у «правильності побудови світлого майбутнього». Тому застосування військової сили, на їхню думку, уважалось оптимальним для перемоги «диктатури пролетаріату» на прикордонні. В окремих районах Поділля, згідно з декретом ВЦВК і Ради праці та оборони РСФРР від 30 жовтня 1920 р., було оголошено воєнний стан. Найширші повноваження отримували позасудові структури – ревтрибунали та місцеві органи надзвичайної комісії, що діяли на правах військових трибуналів із можливістю безпосередньо виконувати вироки (включно з розстрілами). Місцеві позасудові органи могли виносити заборону на проживання на даній території «небажаних осіб», висилати «контрреволюційні елементи» (службовців імператорської адміністрації, уряду УНР, «куркулів», членів різних політичних партій, кримінальних злочинців), проводити ревізії продовольства, цінностей тощо³³.

³¹ Див.: *Верменич Я.* Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. – С. 88-89.

³² Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 8, арк. 29.

³³ Там само, ф. Р-925, оп. 8, спр. 5, арк. 155-156.

Зауважимо, що названий декрет в повній мірі застосовувався на території формально незалежної УСРР, котра, не входячи до складу РСФРР, перебувала з нею у військово-політичному союзі. У Кам'янці-Подільському, згідно з наказом голови Подільської губернської військової наради командира 24-ї Залізної дивізії М. Муретова від 29 листопада 1920 р., дислокувалися частини 60-ї стрілецької дивізії³⁴. Їх завданням стало прикриття ділянки кордону та боротьба з «петлюрівським» повстанським рухом.

Одним із методів придушення повстанського руху стало широке використання заручництва. «Правовою» основою служив наказ Центральної комісії щодо боротьби з дезертирством при Раднаркомі УСРР, підписаний 2 квітня 1921 р. головою республіканського РНК Х. Раковським та командуючим збройними силами України та Криму М. Фрунзе. В інструкції, що додавалася до наказу, наголошувалося на вилученні заручників, насамперед із «ударних за бандитизмом» районів, де населення підтримувало повстанців. У випадках прояву «бандитизму» в місцевості проживання заручників їм загрожував розстріл³⁵. Так, наказом № 2 від 22 січня 1921 р. начальник Кам'янець-Подільської дільниці командир стрілецької бригади Ігнат'єв поклав відповідальність за збереження залізниці та зв'язку на населення сіл у 15-верстній зоні від транспортних та телеграфних ліній. При виявленні зловмисного пошкодження, згідно зі списками комітетів бідноти, бралися заручники. Населенню оголошували, що при повторному пошкодженні вони будуть розстріляні, а майно конфісковане. Подібному покаранню підлягали особи, які переховували «зловмисників», або мали інформацію про підготовку диверсії і не повідомили органам влади³⁶.

Паралельно розпочала свою діяльність Кам'янець-Подільська надзвичайна комісія. Упродовж грудня 1920 – жовтня 1921 рр. чекісти заарештували 2628 осіб, звільнили через «недоведення провини» 1016, передали іншим органам для подальшого розслідування 1425, засудили – 137, розстріляли – 49 осіб. За «контрреволюцію» було заарештовано 648 людей, звільнено – 360, передано до судових органів – 229, засуджено – 44, розстріляно – 13. За «протиурядові злочини» затримано 301 особу, звільнено – 113, переведено – 73, засуджено – 5, розстріляно – 10. За «спекуляцію» арештовано 281 особу, звільнено – 194, переведено – 45, засуджено – 32, розстріляно – 10. За «бандитизм» під варту взято – 415, звільнено – 153, переведено – 193, засуджено – 53, розстріляно –

³⁴ Там само, арк. 157.

³⁵ Там само, спр. 56, арк. 17-18.

³⁶ Накази Кам'янецького повітового військового комісаріату. – Кам'янець-Подільський, 1921. – С. 12.

16 людей³⁷. Великий відсоток звільнених громадян свідчив, з одного боку, про використання арешту як способу залякування та тиску на населення, з іншого – про відсутність досвіду оперативно-розшукової роботи. Чекісти воліли спочатку арештувати, а потім проводити розслідування. Однією з причин такої ситуації була саме близькість і незакритість кордону, що дозволяло потенційним винуватцям у разі небезпеки переховуватися в родичів – громадян суміжних держав.

Масові каральні заходи не додали популярності більшовицькому режиму на прикордонні. Тому коли у жовтні 1921 р. на прорив через кордон пішла Подільська група полковника М. Палія, окремі мешканці Кам'янця-Подільського та ближніх сіл вступили до її бойових підрозділів. Про це свідчили донесення військово-революційної трійки від 3 листопада 1921 р., де йшлося про взяття в полон 25 повстанців і 11 селян Рихтецької волості, ще 32 повстанця із Куявської волості³⁸.

Повстанський рух, що мав підтримку з-за кордону, зумовив виникнення нових каральних надзвичайних структур. Так, 13 вересня 1922 р. було створено Подільську губернську надзвичайну трійку у складі заступника начальника контррозвідувального відділу Костандогло, командира 24-ї стрілецької дивізії Осадчого та військового комісара дивізійної школи 24-ї дивізії Форовича – для очищення губернії від «контрреволюції» та «бандитизму», вилучення зброї в населення. Трійка визнала Кам'янець-Подільський повіт одним із «центрів повстанського руху» на Поділлі. Як наслідок, Постійна нарада щодо боротьби з бандитизмом при РНК УСРР оголосила тут надзвичайний стан. Починаючи з 16 вересня 1922 р. в Кам'янці-Подільському розпочала роботу «оперативна трійка» у складі представників ГПУ, військового командування та повітового парткому³⁹.

Методи діяльності таких трійок описано у звіті комісії під головуванням С. Буздальна, створеної 29 серпня 1923 р. ВУЦВК УСРР для обстеження роботи низового апарату прикордонних губерній. На Поділлі комісія виявила наступні зловживання надзвичайних трійок: «Сам метод роботи полягав у розверстці зброї по селах, за непостачання вказаної кількості брались заручники, які розстрілювались при невиконанні розверстки». У списках розстріляних значилися жінки та 17-річні дівчата. Надходили повідомлення про розстріл 90-річного місцевого мешканця. За неповними офіційними даними, кількість страчених становила 580 чол., за неофіційними – понад 1000 осіб. Селян розстрілювали на сільському сході, змушуючи

³⁷ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-336, оп. 1, спр. 31, арк. 232.

³⁸ Накази Кам'янецького повітового військового комісаріату. – С. 53.

³⁹ Держархів Вінницької обл., ф. Р-925, оп. 8, спр. 29, арк. 22.

заручників просити громаду, щоб вона виконала наряд на зброю і тим врятувала б їх від смерті. Іноді тероризовані жителі навіть купували гвинтівки у червоноармійців – для виконання розверстки. За повідомленнями кількох партпрацівників, їх зустрічали з хлібом та сіллю, посипали дороги піском упродовж 7 верст, для прохарчування забивали свиней та овець, «до їх столу готувалося все, що тільки взагалі селянин міг приготувати»⁴⁰. Не гребували чекісти і скромним селянським скарбом: «При розстрілах, як правило, майно конфісковували й за повідомленнями співробітників Губнадзтрійки випадків було дуже багато: брали все, починаючи з одягу і пожитків селянина, рогату худобу, коней і свиней, а коли ми задали питання начальнику ГПУ Леплевському, чи можна по записах перевірити конфісковане, він указав на велику скриню, де було звалено всі справи опертрійок, і сказав, що якщо тут знайдемо, то добре, але треба вважати, що книг немає»⁴¹.

Одним із центрів «контрреволюції» в Кам'янці-Подільському вважався місцевий університет. Свого часу, попри Першу світову війну, голова повітової земської управи О. Пащенко, очільник міської управи О. Шульминський, керівник Подільської губернської організації «Просвіти» К. Солуха запропонували восени 1917 р. відкрити у місті вищий навчальний заклад. Але через революційні події до цієї ідеї повернулися тільки навесні 1918 р. До її реалізації чималих зусиль доклав тодішній міністр народної освіти й мистецтва М. Василенко. Ухвалу Ради Міністрів Української Держави про відкриття Кам'янець-Подільського державного університету затвердив гетьман П. Скоропадський: «Заснувати з 1 липня 1918 року в місті Кам'янці-Подільському державний український університет у складі чотирьох факультетів, причому в 1918 році відкрити у цьому університетові факультети: історико-філологічний та фізико-математичний з двома відділами – математичним та природничо-історичним»⁴². Ректором вищу було обрано громадського діяча та вченого І. Огієнка. Дослідники відзначали велике бажання й зацікавленість міста у відкритті цього навчального закладу. До його фінансування та створення належної матеріально-технічної бази, крім коштів із державного бюджету, долучилися пожертви місцевих жителів. Невдовзі на п'яти факультетах навчалось понад 2360 осіб.

Поразка Української революції призвела до численних реорганізацій університету. Станом на лютий 1921 р. на його основі було

⁴⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 1668, арк. 199-201.

⁴¹ Там само.

⁴² *Гай-Нижник П.* Вогнище народної освіти на Поділлі // *Освіта.* – 1996. – 25 грудня.

створено два самостійних інститути – народної освіти та сільсько-господарський⁴³. Упродовж 1920-х рр. Кам'янець-Подільський ІНО зазнавав неодноразових реорганізацій. Секретар місцевого окрпарткому КП(б)У К. Коваль у меморандумі секретаріату ЦК КП(б)У (вересень 1927 р.) писав: «Наявність у нашому окрузі трьох вищих навчальних закладів та науково-дослідної кафедри, близькість Західної України, а також і політичне минуле міста Кам'янця (політичний центр петлюрівщини) – призводять до того, що тут згурпувалася велика кількість науковців (14 професорів, 55 педагогів ВНЗ)»⁴⁴.

Звичайно, що за такої історії створення Кам'янець-Подільського університету місцеве більшовицьке керівництво вважало професорсько-викладацький склад та науково-просвітницьку громадськість міста «контрреволюційною», «петлюрівською», «дрібнобуржуазною». Хоча частина викладачів і студентів під час громадянської війни покинули місто, але ті, що залишилися і продовжували свою наукову роботу та навчання, на думку більшовиків, представляли небезпеку для прикордонного радянського міста. Тож декого з кам'янецьких науковців запропонували вислати. 9 серпня 1922 р. на президії ВУЦВК УСРР розглядалося питання «Про висилку за кордон антирадянської інтелігенції», було затверджено підготовлений ГПУ і спеціально створеною міжвідомчою комісією⁴⁵ список із 77 науковців і митців Харкова, Одеси, Києва та Поділля, які підлягали депортації. Із 7 подолян 6 були представниками Кам'янець-Подільського ІНО (керівник кафедри геодезії проф. М. Бауер, приват-доцент К. Копержинський, голова педагогічної ради Запольський, викладачі Окісюк, Орлов та ін.). У характеристиці на К. Копержинського вказувалося: «Великий націоналіст, син священика, у націоналізмі доходить до абсурду – розвівся з дружиною, тому що вона росіянка». Інший викладач, М. Бауер, «брав активну участь у петлюрівському русі. Раніше, при Петлюрі, працював у департаменті землеробства. Тип шкідливий»⁴⁶. Однак тоді депортація так і не відбулася. Оргбюро ЦК КП(б)У отримало інформацію, що висланих науковців охоче приймають на роботу у Празький університет, відкритий для української еміграції Український університет тощо. На думку лідерів КП(б)У, «українська еміграція, поповнившись інтелектуальними силами, міцніше заґрунтовується і важче піддається розкладанню». Відтак, проаналізувавши можливі наслідки депортації відомих учених, митців і пись-

⁴³ Див.: Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський, 2003.

⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 86, арк. 57.

⁴⁵ Государственный архив Российской Федерации, ф. 1235, оп. 39, д. 86, л. 231.

⁴⁶ Высылка вместо расстрела: Депортация интеллигенции в документах ВЧК–ГПУ: 1921–1923. – Москва, 2005. – С. 59, 97.

менників, оргбюро ЦК КП(б)У 20 листопада 1922 р. постановило: «Звернутися до політбюро ЦК РКП(б) з проханням переглянути цю постанову»⁴⁷.

Але політичний тиск на науковців міста не припинявся. Зокрема, із 1921 р. переслідуванням піддавався відомий ще в імперській Росії дослідник, етнограф, засновник і директор історико-археологічного музею Ю. Сіцінський. Наступного дня після його арешту, 25 березня 1921 р., наукова громадськість міста, учена рада Кам'янець-Подільського інституту народів заявили про безпідставність такого кроку місцевого апарату ГПУ. Ішлося також про те, що відсутність цього фахівця згубно впливає на навчальний процес та стан збереження цінних музейних колекцій⁴⁸.

Навіть після звільнення з-під арешту чекісти не давали спокою вченому, уважаючи його «контрреволюціонером», «дрібнобуржуазним націоналістом», «церковником». За останнім обвинуваченням у 1922 р. Ю. Сіцінського звільнили з Кам'янець-Подільського ІНО. Однак він не злякався і не замовчував факту вилучення 6 травня 1922 р. з місцевого музею церковних цінностей. Черговий протест науковців змусив партійно-радянське керівництво повернути деякі срібні експонати. Але невдовзі Ю. Сіцінському «пригадали» його позицію, звільнивши у жовтні з посади директора музею (і лише втручання академіка Д. Багалія допомогло дослідникові продовжити свою наукову роботу).

Співробітники місцевого апарату ГПУ УСРР намагалися максимально «вичистити» прикордонне місто від авторитетних «політично неблагонадійних» осіб. Не завжди чекісти знаходили підстави для пред'явлення обвинувачення, але привід для арешту завжди був. За декілька днів «профілактичного» взяття під варту жертві давали зрозуміти, що варто покинути місто. Таким способом сподівалися зруйнувати «контрреволюційні» зв'язки із «закордонням». Відтак у результаті переслідувань професор П. Клименко виїхав до Києва; під арештом побував і професор П. Клепатський, який після звільнення перебрався до Полтави; загроза арешту змусила К. Копержинського, В. Герасименка, Є. Сташевського, М. Грінченка назавжди залишити Кам'янець-Подільський⁴⁹.

Місцева науково-просвітянська інтелігенція намагалася протистояти насиллю. Так, начальник Кам'янець-Подільської ЧК Лавров у травні 1921 р. на професійному з'їзді звинуватив працівників освіти

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 30, арк. 98 зв.

⁴⁸ Савчук В. Політичні переслідування наукової інтелігенції м. Кам'янця-Подільського у 1920–1930-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – №2. – С. 326.

⁴⁹ Там само.

та культури у «саботажі та відсутності допомоги в боротьбі за революційні здобутки». Натомість викладач педагогіки Кам'янець-Подільського університету, автор численних науково-педагогічних праць С. Русова висловила протест проти таких формулювань, належаючи на національному вихованні молоді, що корінним чином суперечило культурно-освітній політиці більшовиків. С. Русова наголошувала: «Українське вчительство хоче щиро працювати, тільки дайте йому дійсну волю, нехай більше ми не будемо чути тих розстрілів, арештів, облав». Її підтримали більшість делегатів з'їзду і запропонували внести до резолюції «факт заарештування великої кількості просвітнянських робітників». Було ухвалено звернутися до місцевої влади із вимогою припинити безпідставні арешти, справи арештованих розглядати негайно й не тримати тривалий час у в'язниці невинних⁵⁰.

Іншим методом «очищення» прикордонного міста від «українського дрібнобуржуазного націоналізму» стало обмеження діяльності громадських науково-просвітницьких товариств (деякі з них було створено ще за часів імперської Росії). Скориставшись ухваленням Президією ВЦВК 12 червня 1922 р. нових правил про діяльність товариств студентів і наукових працівників, місцеві партійно-радянські керівники створювали умови для згорання їх науково-просвітницької роботи. Так, 1922 р. в Кам'янці-Подільському припинило діяльність Товариство подільських природодослідників. Під заборону потрапила також «Просвіта», що відігравала важливу роль у вивченні історії, традицій українського народу, популяризації рідної мови й культури. У результаті адміністративного тиску 1923 р. на Поділлі було ліквідовано всі її осередки⁵¹.

Реалізацією масштабних завдань і проведенням агентурно-оперативної роботи з «очищення» від «контрреволюції» займалася спеціальна секретна група Кам'янець-Подільського прикордонного загону, створена 1923 р. Її завданням було виявлення «антирадянської роботи контрреволюційних» і «національних» угруповань. Співробітники секретної групи брали на оперативний облік членів «антирадянських і антикомуністичних партій», але не виявили ніякої «антирадянської роботи, крім буркотіння на радянську владу в колі своїх друзів». Утім, чекісти були переконані, що, зважаючи на географічне розташування Кам'янця-Подільського, «праві», «крайні ліві» й «національні» угруповання зв'язані з «закордонними центрами» та

⁵⁰ *Нестеренко В.А.* Українське вчительство Поділля в 1920–1930-ті роки: суспільно-політичний портрет // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Т. 3. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 155-164.

⁵¹ *Кучеров Г.Г.* Робота сільських «Просвіт» Подільської губернії щодо забезпечення населення літературою (1917–1923) // Там само. – Т. 5. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 41.

використовують наявні можливості для транспортування «антирадянської літератури». Такий висновок уповноважений Кам'янець-Подільської секретної групи Осінін зробив на підставі аналізу «тактики нелегальної роботи при царському ладі окремих угруповань, що працювали свого часу в Кам'янці й отримали суворий наказ Центру проводити таку роботу, тобто підтримувати зв'язок із закордоном»⁵². Чекіст уважав, що необхідна тривала та копітка робота висококваліфікованої агентури через «наявність сприятливого ґрунту (для «контрреволюції» – Р.П.) серед місцевого населення». На його думку, «контрреволюціонери спираються на чисельну українську інтелігенцію і студентів вищих навчальних закладів, які у своїй більшості налаштовані антирадянськи». Вони, начебто, перейшли «від тактики відкритої боротьби до нелегальної, обережної роботи». Тож Осінін пропонував наступний алгоритм роботи. Спочатку через агентуру й відповідальних працівників радянських установ (комуністів) та політичних керівників навчальних закладів проводиться виявлення й облік за громадсько-політичними угрупованнями, котрі «безсумнівно відіграють велику роль у політичному житті». Потім проходить встановлення особи (прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання, родина, соціальний статус тощо), робляться доповнення до вже існуючої єдиної інформаційної системи і, за можливістю, висвітлення діяльності «облікованого елемента». Станом на 1 липня 1923 р. в Кам'янці-Подільському працювало 78, у повіті – 334 чекістських агенти⁵³.

Усі матеріали концентрувалися у відповідних справах за угрупованнями: «Синдикат» (інша назва – «Центр дії демократії»: діяльність російської громадськості, зв'язок із закордонними центрами російської буржуазії), «Праві есери», «Бунд», «РСДРП», «Поалей-Ціон», «Монархісти», «Кадети», «Молодь», «Скаути», «Маккабі», «Баптисти», «Екзархісти», «Автокефалія-самосвяти», «Група «Жива церква»», «Кооперація», «Робземліс» (профспілкова організація працівників землі й лісу). Навіть із назв оперативних справ простежується зацікавленість у виявленні політичної опозиції, контролі молодіжного руху, релігійних осередків. У справах «Кооперація», «Робземліс» відкладалися матеріали про діяльність «українських дрібнобуржуазних петлюрівських діячів»⁵⁴. Згодом виявлений у результаті такої «оперативної роботи» «контрреволюційний елемент» арештовувався або адміністративно висилався за межі прикордонної зони.

Таким чином, з огляду на своє географічне розташування Кам'янець-Подільський на початок ХХ ст. став важливим політич-

⁵² Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 17.

⁵³ Там само, спр. 57, арк. 22, 62-63.

⁵⁴ Там само, спр. 58, арк. 18.

ним, культурно-освітнім центром України, котрий формувався в контексті взаємовпливів, взаємозіткнень і взаємозапозичень. У прикордонному місті за часів Російської імперії міське середовище ввібрало у себе як європейські ліберальні засади, так і національні українські риси. За наявності державного кордону був відсутній «цивілізаційний кордон». Навіть Перша світова та громадянська війни не змінили орієнтацію місцевої громади на демократичні засади самоуправління, інтелектуальної свободи, національного виховання та європейської взаємодії.

Натомість на початку 1920-х рр. більшовицьке керівництво намагалось не лише закрити держкордон як географічну лінію, а й «вилучити» осіб, здатних сприймати та оцінювати політико-економічні й культурно-освітні надбання сусідніх держав. Зважаючи на ідеологічне протистояння, ці громадяни були опозиційними до засад «диктатури пролетаріату». Використовуючи державний терор, нова влада намагалась створити прошарок політично лояльного населення прикордоння, яке не підпадало під політико-економічний і культурний вплив держав-сусідів. Саме воно й мало стати своєрідним «ідеологічним кордоном» СРСР. В умовах припинення взаємодії з «капіталістичним світом» лідери РКП(б) намагалися сформувати нову «радянську ідентичність».

Світлана Архипова

**СТАН АДМІНІСТРАТИВНОГО
ПОДІЛУ КИЄВА В 50–90-х рр. ХХ ст.**

Безпрецедентні втрати, яких зазнав Київ під час Другої світової війни, вимагали від владних структур республіки й столиці швидких і рішучих заходів щодо налагодження нормального ритму життя в місті й оптимізації його територіальної структури. Зруйнований центр міста і надійний транспортний зв'язок необхідно було відновити у найкоротші строки – без цього неможливо було організувати систему управління й постачання населення. Надзвичайно гострою виявилася проблема забезпечення киян, кількість яких з року в рік зростала, житлом і системою необхідних послуг. Оскільки вільних територій у межах правобережної частини міста було обмаль, постали завдання освоєння лівобережних територій, а їх неможливо було реалізувати без нових мостів і транспортних артерій. Очевидно, що істотного коригування мала зазнати у зв'язку з цим і система адміністративно-територіального устрою.

Однак, загалом справившись у найкоротші строки із відбудовними завданнями, місцева влада вкрай повільно реагувала на назрілі потреби оптимізації основних функцій життєзабезпечення, зокрема тих, які залежали від асиметричної структури районного поділу. Остання лишалася мобілізаційною у своїй основі, цілком підпорядкованою інтересам центру. Райони в місті продовжували розглядатися як вузлові пункти реалізації партійних директив.

Головним орієнтиром при цьому, як і раніше, виступали не кількість мешканців, не містобудівні норми, не оптимальність організації комунального чи транспортного обслуговування, а насамперед кількість партійних організацій. Відповідно до тогочасного розуміння ідеологічних пріоритетів, часто всупереч історичним традиціям обиралися й назви адміністративно-територіальних одиниць. Від довоєнного часу зберігався поділ на Дарницький, Жовтневий, Залізничний, Кагановицький, Ленінський, Молотовський, Печерський, Подільський та Сталінський райони, але територіально вони постійно змінювали свої межі (відповідно як і назви). При виявленні зони впливу Києва одночасно з розробкою його генплану розв'язувалися завдання розмежування і у приміській зоні. Фактично розроблявся єдиний містобудівний проект, хоча його виконували дві проектні організації – «Київпроект», що готував проект генплану, і «Діпромисто», яке займалося проектом планування приміської зони.

У 1949 році був затверджений перший післявоєнний Генеральний план реконструкції і подальшого розвитку Києва з приміською зоною, у 1967 р. – другий, у 1986 р. – третій. Зрештою 28 березня 2002 року Київрада затвердила четвертий генеральний план Києва і проект планування приміської зони на період до 2020 р., який діє і сьогодні. Кожен з них визначав перспективи приблизно на 20 років, раз у 5 років у діючі плани вносились поправки.

Серед наявних на той час 9 районів Подільський і Кагановицький територіально і за кількістю жителів були найбільшими в місті, що потребувало перегляду їхніх меж, зокрема, й з огляду на певні неузгодження. Так, наприклад, територія стадіону імені Хрущова (нині – Національний спортивний комплекс «Олімпійський») знаходилась у підпорядкуванні двох районів, що викликало незручності в процесі експлуатації. Так само незручно поділялась територія Чорної гори – селища індивідуальної забудови, в якому межа проходила теж посередині. Тому у вересні 1952 року на засіданні виконавчого комітету був здійснений переділ цих двох районів, згідно якого утворований Подільський район мав 104 тисячі населення, Кіровський – 35 тисяч, Кагановицький – близько 60 тисяч населення, Хрущовський – 47 тисяч¹.

Станом на 1954 рік Дарницький район Києва остаточно визначився як індустріальний за профілем і займав територію 314 кв.км². Району підпорядковувалися 18 населених пунктів, які були окремими селищами. Тут ще до Вітчизняної війни діяли 26 промислових підприємств. Виразне промислове спрямування мав Залізничний район з перевагою підприємств і установ залізничного транспорту площею 108 кв.км³. Він також був розділений на робочі селища – Солом'янку, Чоколівку, Олександрівську слобідку, Першотравневе селище, Залізничну колонію та ін. Основним районом з розміщення промислових підприємств був Жовтневий, площею 102 кв.км⁴, територіально розкиданий, до його складу входили великі населені пункти – Святошин, Караваєві Дачі, хутір Коцюбинського, Ново-Біличанське поселення та ін. У невеликому за площею Ленінському районі (25 кв.км)⁵ у центральній частині міста була розташована велика кількість державних установ міського і республіканського значення. У розміщеному на крутому, обривистому березі Дніпра Печерському районі площею 19 кв.км⁶ містився ряд адміністративно-політичних установ УРСР:

¹ Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф.Р-1, оп.4, спр.610, арк.127-131.

² Галузевий державний архів СБУ, ф.13, спр.462, арк.1 зв.

³ Там само, арк.2.

⁴ Там само, арк.10.

⁵ Там само, арк.6.

⁶ Там само, арк.13.

Рада Міністрів, Президія Верховної Ради, Республіканська прокуратура, 17 міністерств та ін. Сталінський район площею 21 кв.км⁷, який після Жовтневої революції був переважно кустарно-промисловим районом, згодом став центром науково-дослідної і учбової діяльності.

Поряд з міськими районами функціонував один обласний сільськогосподарський район – Києво-Святошинський, площею 0,8 тис. кв.км⁸. До його складу входили передмістя Києва: Ворзель, Буча, Ірпінь, Боярка, Нові Петрівці, Білогородка та ін.

Процес розширення міської території постійно був у русі. У серпні 1955 року до Києва планувалось приєднати південні околиці міста, розміщені на землях державного лісового фонду. Це район сіл Пирогів, Конча-Заспи, Жукова острова та Чапаєвки. Його загальна площа складала 5550 га. Територія приєднувалась до земель існуючого Кагановицького району, площа якого з 4250 га збільшувалась більш ніж у два рази – до 9800 га.

Населення Кагановицького району на той час складало 120 тис. осіб⁹, а з урахуванням населення існуючих селищ на території, що приєднувались до міських земель, мало становити близько 190-195 тисяч. Задля полегшення управлінських завдань район поділили на два: Кагановицький і район імені Хрущова.

Площа Кагановицького району в нових границях дорівнювала 350 га, району ім. Хрущова – 9500 га. Населення Кагановицького району за генеральним планом мало становити близько 80 тис. осіб (на той момент було близько 60 тис.), району ім. Хрущова – біля 80 тис. осіб (на той момент близько 50 тис.).

Зі сходу до міської території приєднували Бровари з площею території 2200 га. Утворювався новий адміністративний район «Броварський» з приєднанням до нього селища Биківня Дарницького району. Населення цього району мало складати близько 30 тис. осіб¹⁰.

У грудні 1956 року виконавчий комітет Київської міськради депутатів трудящих та міський комітет КП України, у відповідності до постанови Президії ЦК КП України про поширення міської смуги за рахунок земель області в районі урочища Конча-Заспа, звернувся до Верховної Ради УРСР з проханням прилучити до міських земель території експериментальної бази «Феофанія» Академії наук УРСР – 165 га; сільгоспартілі ім. Мічуріна села Пирогів – 2163 га, села Пирогів та Чапаєвку з населенням біля 4 тисяч осіб; сільгоспакадемії міністерства сільського господарства УРСР – 63 га; плодово-ягідного інституту – 54 га; колишнього будівництва № 1 – 38 га; управління

⁷ Там само, арк.19.

⁸ Там само, арк.37.

⁹ ДАК, ф.Р-1, оп.3, спр.528, арк. 104.

¹⁰ Там само.

справами Ради Міністрів УРСР – 330 га; інші ділянки організацій, дороги, залізниці – 204 га; на території Хотівського лісництва Боярського навчально-дослідного лісгоспу Київської сільгоспакадемії УРСР ряд кварталів загальною площею біля 2100 га; Трипільського лісництва Київського лісгоспу в складі ряду кварталів загальною площею біля 2000 га. Разом 8100 га земель. Адміністративно всі перелічені території підпорядковувались Кагановицькому району¹¹.

Міська територія постійно розширювалась за рахунок прилеглих місцевостей. 21 березня 1957 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР у межу міста було включено населені пункти Києво-Святошинського району Київської області: Пирогів, Чапаєвку, Феофанію, селище Дніпровського пароплавства (острів Жуківка) і зону дачних селищ Конча-Заспу¹².

У 1956 р. на XX з'їзді КПРС було засуджено культ особи Сталіна, а у червні 1957 р. Молотов і Каганович у складі так званої «антипартійної групи» спробували протистояти Хрущову і зазнали поразки. Тож через це змінилися назви трьох районів. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 жовтня 1957 р. Кагановицький район перейменовано на Московський, а Молотовський – на Шевченківський¹³. 4 листопада 1961 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР Сталінський район перейменовано на Радянський¹⁴.

Рішенням Виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих від 26 січня 1965 р. в межі Жовтневого району Києва включили селище Жовтневе Петро-Павлівсько-Борщагівської сільської ради депутатів трудящих Києво-Святошинського району та Перемога Біличанської сільської ради депутатів трудящих Ірпінської міської ради Київської області¹⁵.

Селище «Жовтневе» створено в 1947-1957 рр. У 1947 р. на площі 13 га державного земельного фонду у межах Святошина було відведено земельну ділянку для виробничих потреб районного шляхового відділу, районного промислового комбінату, машинодорожній станції, пізніше – іншим установам. В 1955 р. були виділені земельні ділянки під будівництво житлових будинків, молокозаводу тощо. В 1957 р. за розпорядженням Ради Міністрів і рішенням Київського облвиконкому від 30.11.1957 р. № 686 від колгоспу села Петро-Павлівська Борщагівка відрізано земельний масив 37 га під індивідуальне будівництво робіт-

¹¹ ДАК, ф.Р-1, оп.3, спр.572, арк.150-151.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф.Р-5111, оп.1, спр.151, арк.94.

¹³ Відомості Верховної Ради УРСР. – № 9. – К., 1957. – С.186.

¹⁴ УССР. Районно-административный справочник. – К., 1957. – С.129; Відомості Верховної Ради УРСР. – № 47. – К., 1961. – С.527.

¹⁵ ДАК, ф.Р-1, оп.8, спр.390, арк.607.

никам і службовцям Київського заводу ПЯ-11, АТК, ДЕУ та ін., а в 1959 р. додатково заводу «Червоний екскаватор». Станом на 20 грудня 1964 р. в селищі розміщувались ОДР-3, Київський ГАП-1, районний шляховий відділ, районна прокуратура, хімічний завод та ін. Була проведена каналізація, електрифікація, радіофікація, збудовано 2,5 км водопроводу, 14 водорозбірних колонок, 11 шахтних криниць; працювали лікарський пункт, клуб, бібліотека, але відсутні приміщення школи і дитячих дошкільних установ. Селище виявилось перенаселеним, в ньому проживало понад 2000 чоловік¹⁶.

Населений пункт «Перемога» утворився в 1949-1951 роках на площі 18 га державного земельного фонду. Станом на 1 грудня 1964 р. в ньому розміщувались лісотарний цех Міністерства торгівлі, 8 житлових будинків і гуртожитки заводу «ЛЕПСЕ», 6 одноповерхових будинків Укראерофотогеодезичного управління, один будинок обласної сільгосптехніки та 90 індивідуальних житлових будинків громадян, які працювали в організаціях м. Києва та Києво-Святошинського району. Селище було електрифіковане та радіофіковане, водопостачання здійснювалося шахтними криницями. Дуже перенаселене, як і Жовтневе, воно все ж поступалося йому за кількістю населення (понад 1700 чоловік)¹⁷.

У 1965 році внаслідок інтенсивного житлового і соціально-культурного будівництва Жовтневий район, як по території, так і за чисельністю населення став набагато більшим, ніж інші. Він мав до 300 тис. осіб, велику кількість промислових підприємств, що утруднювало керівництво районом. Тому постало питання змінити його межі і передати частину підприємств сусідньому Радянському району, який був одним з найменших районів міста як по території, кількості населення, так і по числу промислових підприємств. Цей район внаслідок замкнених меж не має перспектив для подальшого розширення і збільшення кількості проживаючого в ньому населення.

У Радянському районі відбувалося зменшення населення – за 5 років до 80 тис. проти 90-100 тис. осіб¹⁸. Це пояснювалося тим, що в районі не було масової забудови. Тому на засіданні виконкому Київської міської ради депутатів трудящих 24 грудня 1965 р. було вирішено істотно скоригувати межі Жовтневого і Радянського районів¹⁹.

У 60-х роках резервна територія для будівництва у місті швидко вичерпувалась. В 1967 році було затверджено другий післявоєнний план розвитку Києва, розрахований на 25 років, згідно якого житлові масиви мали зводитися на наливних, раніше заболочених землях

¹⁶ ДАК, ф.Р-1, оп.8, спр.390, арк.613.

¹⁷ Там само, арк.612.

¹⁸ ДАК, ф. Р-1, оп.8, спр.427, арк.16.

¹⁹ Там само, арк.9.

по обидві сторони Дніпра. І вже з 1966 по 1977 рік забудована територія збільшилась з 19 до 27,8 тис. га. Поступово Київ впритул підійшов до лісопаркових зон, сільськогосподарських угідь, що потребували збереження, тому забудовники стали переорієнтовуватись на пошук будівельних майданчиків у межах міста.

За 1959-1971 рр. питома вага будівництва у Києві зростає до 94%. Крім Відрадного, Першотравневого, Нивок з'явилися інші масиви – Русанівка, Лісовий, Микільська Борщагівка, Виноградар. У першій половині 70-х років була здійснена основна забудова масиву Березняки. На початку 1972 р. були зведені перші будинки найбільшого на той час масиву Києва і республіки – Оболоні. Масив розмістили у колишній заплаві Дніпра, на піднятих гідронамивним способом на 4-5 м піщаних «подушках». Забудова Оболоні, Виноградаря, Микільської Борщагівки завершилася у першій половині 80-х років. Водночас на північно-східних околицях міста, на намивних територіях дніпровської заплави, почалося спорудження Троєщини. Перші будинки було заселено в 1983 р. Тоді ж розгорнулося будівництво масиву Теремки.

23 травня 1969 р. згідно Указу Президії Верховної Ради УРСР створено десятий район – Дніпровський – за рахунок території Дарницького району²⁰.

У зв'язку з інтенсивною житловою забудовою і збільшенням населення Жовтневого, Московського та Подільського районів, що ускладнювало обслуговування населення, та зменшення кількості населення центральних районів – Ленінського і Радянського, 24 червня 1969 р. рішенням Виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих «Про встановлення нових меж Ленінського, Радянського, Жовтневого, Шевченківського, Подільського, Московського та Залізничного районів м. Києва»²¹ були внесені зміни в адміністративно-територіальний устрій усього міста. Зокрема, Ленінському району було передано частину території Радянського району; Радянському району відійшла частина території Жовтневого району; Шевченківському району частина територій Жовтневого та Подільського районів; Залізничному району передали частину території Московського району²².

Станом на 1975 рік населення Подільського району з урахуванням його розподілу на Мінський і Подільський в старих межах становило 210,8 тис. чол., в нових межах – 120 тис. У Мінському районі мешкали 90,8 тис. чол.²³. У вересні 1971 р. рішенням Виконавчого

²⁰ Відомості Верховної Ради УРСР. – № 24. – К., 1969. – С.203; ЦДАВО, ф.5111, оп.1, спр.768, арк.144.

²¹ ДАК, ф.Р-1, оп.8, спр.790, арк.318.

²² ДАК, ф.Р-1, оп.8, спр.1374, арк.121-122.

²³ ЦДАВО, ф.Р-2, оп.13, спр.9150, арк.153.

комітету Київської міської ради депутатів трудящих село Микільську Борщагівку Києво-Святошинського району площею 450 га було включено до складу Жовтневого району²⁴.

В 1973 р. районів стає одинадцять. 12 квітня 1973 р. згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР²⁵ утворюється Ленінградський район за рахунок території Жовтневого і Радянського районів, на території яких знаходяться Микільська Борщагівка, Біличі, Святошин. Його назвали на честь Ленінграда, «закладці» якого тоді виповнювалось 270 років. Така назва була пов'язана не лише з цією датою. Київ завжди вважався на третьому місці після Москви і Ленінграда і повинен був це підкреслювати. Площа новоутвореного району становила 9950 га з населенням понад 163 тисячі жителів²⁶. На території Ленінградського району розміщувалися 195 підприємств, установ і організацій, у тому числі 19 промислових підприємств, 15 проектно-конструкторських і науково-дослідних установ, 8 будівельних організацій. Серед них – заводи авіаційний, «Червоний екскаватор», електронних обчислювальних і керуючих машин, інститути Академмістечка, фабрика спортивного взуття та ін.

3 березня 1975 р. згідно Указу Президії Верховної Ради Української РСР за рахунок території Подільського району створений Мінський район²⁷.

Надалі будівництво у Києві набуло вражаючого масштабу, на околицях поставали величезні житлові масиви. Такі перетворення призводили до чергових змін у районуванні, до збільшення кількості районів. З 1986 р. будівельники керувалися третім післявоєнним Генеральним планом реконструкції і подальшого розвитку Києва до 2005 року. Чисельність населення міста в другій половині 80-х років досягла 2,6 млн осіб²⁸, основним чинником його зростання був механічний приріст. 30 грудня 1987 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР було створено Ватутінський район – за рахунок розукрупнення Дніпровського району, а також Харківський – за рахунок розукрупнення Дарницького, Московського і Печерського районів²⁹. Площа Києва сягнула до 825 кв.км.³⁰

Ватутінський район був одним із найбільших у місті як по території (14,2 тис. га), так і за кількістю населення. За офіційними ста-

²⁴ ДАК, ф.Р-1, оп.8, спр.1003, арк.37-41.

²⁵ Відомості Верховної Ради УРСР. – № 17. – К., 1973. – С.148-149.

²⁶ ДАК, ф.Р-1, оп.8, спр.1173, арк.118.

²⁷ Відомості Верховної Ради УРСР. – № 10. – К., 1975. – С.132; ЦДАВО, ф.Р-2, оп.13, спр.9150, арк.151; ДАК, ф.Р-1556, оп.1, спр.1, арк.61-61 зв.

²⁸ Ілюстрована історія Києва. – К., 2012. – С.328.

²⁹ Відомості Верховної Ради УРСР. – № 2. - К., 1988. – С.46.

³⁰ Ілюстрована історія Києва. – С.330.

тистичними даними на 01.01.2000 р. чисельність населення Ватутінського району становила 321,9 тис. осіб, що складало 12,2% від всього населення м. Києва³¹.

13 травня 1986 р. була прийнята постанова директивних органів УРСР № 177, якою, зокрема, затверджувався генплан розвитку Києва і проект планування його приміської і зеленої зон. Цим проектом передбачалося створення навколо Києва приміської зони з використанням її для розміщення промислових підприємств, розвитку приміського сільського господарства, організації заміського масового відпочинку населення, розширення лісопаркового поясу. До складу приміської зони передбачалося включення територій Баришівського, Бориспільського, Бородянського, Броварського, Васильківського, Вишгородського, Іванківського, Києво-Святошинського, Макарівського, Обухівського і Фастівського районів Київської області, Бобровицького і Козелецького районів Чернігівської області загальною площею 1,76 млн. га. На той час це було виважене державне і містобудівне рішення. Але в силу різних обставин (ліквідація наслідків аварії на ЧАЕС, перебудова та ін.) воно не було реалізоване.

В 1990 році на карті Києва з'явився Харківський район, до складу якого увійшли Березняки, Осокорки, Позняки і частина хутора Шевченка. Ленінський район існував до 18 лютого 1992 р., коли постановою Президії Верховної Ради України його перейменували на Старокиївський³².

Таким чином, зміни в адміністративно-територіальному устрої Києва упродовж кінця 50-х – початку 90-х років виявилися кардинальними – створено було 5 нових районів – Дніпровський, Ленінградський, Мінський, Ватутинський та Харківський. Розширення міста відбувалося переважно за рахунок сільської периферії, що відразу ж створило гострі проблеми соціальної інфраструктури й транспортного зв'язку. Не були задовільно вирішені і проблеми міської топоніміки, що стало особливо відчутним із здобуттям Україною незалежності.

У свій час була розроблена Генеральна схема районного планування Києва і Київської області – організаційна спроба комплексного вирішення проблем, які є спільними для столиці і її передмість. Багато хто вважає, що наше майбутнє – створення Київської столичної округи як єдиної територіальної соціально-економічної системи, що базується на взаємопов'язаному, збалансованому і взаємодоповнюючому розвитку соціальної, екологічної і економічної сфер діяльності.

³¹ Меліхова Т.І. Перспективи і пріоритети розвитку Ватутінського району в XXI столітті // Київ у XXI столітті: стратегія розвитку. – К., 2001. – С.163.

³² Відомості Верховної Ради УРСР. – № 20. – К., 1992. – С.587.

Розділ 5
ІСТОРІЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ.
ПРИАЗОВ'Я

Арабаджи Світлана (Маріуполь)

**Міжетнічні відносини
грецького населення Приазов'я
у ХІХ – першій половині ХХ ст.**

Бацак Наталія (Київ)

**«Катерининська земля»
в історичній пам'яті греків Надазов'я:
формування етнічної цінності**

Чернухін Євген (Київ)

**Греки Надазов'я в
пошуках свого місця в історії України:
нотатки за невиданими
джерелами 1950-х – 1960-х років**

Світлана Арабаджи

**МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ
ГРЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
ПРИАЗОВ'Я**

У ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

Східні території України завжди вирізнялися багатим поліетнічним складом населення, розмаїттям культур та певною специфікою їх взаємодії та розвитку. Донецька область є регіоном компактного проживання греків. Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Україні проживало 91500 греків. З них 77500 (84,5%) – у Донецькій області. Вони є третьою за кількістю етнічною групою в регіоні.

Характерною рисою суспільно-політичного життя грецького населення Приазов'я у першій половині ХІХ ст. було існування автономного Грецького округу та грецького суду. Як відомо, Маріупольський грецький суд розпочав свою роботу 28 червня 1780 р. і виконував адміністративні і поліцейські функції, а також вів судові справи. Саме ця установа була головним гарантом автономності Грецького округу й послідовно впроваджувала політику штучної ізоляції грецьких селищ та м. Маріуполя, що залишалось «закритим містом» до 1859 р., коли указом від 30 березня 1859 р. в місті було дозволено оселятися представникам інших етносів.

Вивчаючи рівень розвитку грецької спільноти, вже на початку ХХ ст. дослідники вказували на те, що система самоврядування греків сприяла їх відокремленню від інших етносів губернії. Внаслідок володіння значними привілеями та довгого окремого проживання, греки вважали себе привілейованими серед інших селян. На думку сучасників, така відокремленість мала свої негативні наслідки й загальмувала наступний розвиток життя грецького населення¹. Дослідники, які відвідували грецькі селища, були вражені тим фактом, що велика кількість греків, навіть похилого віку, не тільки жодного разу не виїжджала у віддалені місця губернії, але навіть не була в навколишніх населених пунктах². Зрозуміло, що така ситуація

¹ Земцов. Краткий обзор экономического положения населения Мариупольского уезда // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905. – С. 6.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. 11. – Ч. 4. Екатеринославская губерния. – СПб., 1850. – С. 97.

сприяла окремішності грецького населення та гальмувала налагодження міжетнічних відносин.

Говорячи про окремішність і закритість грецьких громад, в першу чергу треба звернути увагу на родину та основні вимоги до укладання шлюбу, який концентрував у собі всю сукупність соціальних відносин, поєднуючи біологічне й соціальне, матеріальне й духовне, громадське та особисте. Саме родина була осередком суспільства, яка на мікрорівні зберігала етнічну самобутність грецьких переселенців в іноетнічному оточенні, а виконувала цю функцію в сім'ї, в першу чергу, жінка.

В обставинах діаспори для переселенців було важливо, щоб греки одружувались з грекинями, бо це найкращий спосіб збереження чистоти свого етносу. Мішані подружжя не схвалювались, бо це ускладнювало виховання дітей в грецьких традиціях. У джерелах особового походження яскраво простежується ставлення греків до змішаних шлюбів. Наприклад, М. Кечеджи-Шаповалов, мешканець м. Маріуполя (його батько побудував театр у місті), у своїх спогадах загострював увагу на тому, що серед грецького населення панувала етнічна нетерпимість. На підтвердження цього він описав два випадки, безпосереднім учасником яких був. Його рідна тітка закінчила Кушніковський інститут у Керчі, що на ті часи, як підкреслював автор, було явищем далеко не пересічним, і відносилася до інтелектуального ядра маріупольського суспільства, у якому провідну роль грали вчителі Олександрівської гімназії. З одним із них незабаром вони стали нареченим і нареченою. Але батьки були проти їх шлюбу, і парі довелося повінчатися таємно. «И вот сцена, которую я наблюдал, будучи еще мальчишкой: в Марьинской церкви, вечером, происходит обряд венчания, а в это же самое время в доме невесты перед зажженными у всех икон лампадами, стоя на коленях, мать с неистовыми стенаниями шлет по адресу своей дочери жуткие проклятия»³. Драматизм цієї ситуації зумовлювався етнічною приналежністю нареченого – він був росіянином.

Якщо до українців та росіян греки виявляли етнічну нетерпимість, то до німецьких колоністів більшість грецького населення відносилася з повагою, тому що саме від них поселяни дізнавалися про новітні розробки сільськогосподарської техніки⁴. Навіть один одному ставили німців у приклад, підкреслюючи, що грекам необхідно вчитися й переймати їх дисциплінованість та згуртованість. Поселяни зазначали, що грецькі села, які розташовані поблизу німецьких, були

³ Кечеджи-Шаповалов М.В. Старый и Новый Мариуполь. – Мариуполь, 1919. – С. 12-13.

⁴ Хараджа М. К землякам грекам села Ново-Каракубы Мариупольского уезда. – Мариуполь, 1907. – С. 12.

більш економічно розвинуті та технічно забезпечені, але все ж таки відставали від зразкових німецьких⁵.

Ліквідація привілеїв грецького населення, скасування Маріупольського грецького суду у 1869 р. та реформи 60-70-х рр. XIX ст. вплинули на суспільний та економічний розвиток грецької громади. Офіційний дозвіл на проживання в місті іншим етносам сприяв стрімким змінам етнічного співвідношення населення – кількість греків у Маріуполі стала різко зменшуватися, відповідно і роль в економіці регіону. Вже наприкінці XIX ст. греки остаточно втратили позиції основної етнічної групи, а ізоляція грецького населення Маріуполя була практично ліквідована⁶. З плином часу російська мова стає мовою міжетнічного спілкування в місті. Але в той же час грецькі селища продовжували вести замкнений спосіб життя, асиміляційні процеси, в тому числі й мовні, тут відбувалися надто повільно.

Проведення земської шкільної реформи та використання російської мови як основної в навчальному процесі повинні були сприяти подоланню мовної проблеми серед греків, особливо жіночої статі. Але якщо розглянути статевий склад учнів, то побачимо, що дівчаток було значно менше, ніж хлопчиків. Іноді дівчаток не хотіли віддавати до школи з тієї причини, що, якщо допомога хлопчика грекові була потрібна навесні, влітку і на початку осені, то допомога дівчинки була необхідна грекині цілий рік. Дівчатка допомагали нянчити дітей, готувати їсти тощо, тому на початку впровадження шкільної реформи початкові училища відвідувало не більше 10% дівчаток. Але з кожним роком кількість учениць збільшувалася. У 1906 р. їх число складало приблизно 1/3 від загальної кількості учнів⁷. Це явище пов'язане зі значним збільшенням кількості вчительок, оскільки, з одного боку, вчителі неохоче приймали до школи дівчаток, а з іншого – батьки неохоче віддавали дівчаток до школи, де навчав вчитель⁸.

Невеликий відсоток учениць в грецьких початкових училищах сприяв тому, що тільки незначна частина грекинь володіла російською мовою і мала можливість спілкуватися з представниками інших етносів. Ті жінки, які не відвідували навчальний заклад, так і

⁵ Там само. – С. 12.

⁶ Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія) 1778 р. – початок 30-х рр. XX ст. – К., 1999. – С. 40.

⁷ Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1906 год. – Мариуполь, 1907. – С. 67.

⁸ Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1903 год. – Мариуполь, 1904. – С. 94.

не вивчили російську мову, тому знаходилися у своєрідному мовному та етнічному вакуумі. Велика частина чоловіків на відміну від жіночої половини грецького суспільства вчилася в школах, часто мала торговельні справи в місті, які вела російською мовою – мовою міжетнічного спілкування. Жінки ж, у свою чергу, не виявляли бажання вчити чужу для них мову, тому їх дітям, які навчалися в школах, вдома все одно доводилося спілкуватися з матір'ю і бабусями грецькою мовою.

В однокласних училищах був встановлений трирічний термін навчання, а у двокласних – п'ятирічний. Але через те, що діти з грецьких сіл, поступаючи до школи, зовсім не розуміли російської мови⁹, в грецьких селах термін навчання був на один рік довший, тому що у перший рік діти оволодівали російською мовою. Але в середньому тривалість перебування в навчальному закладі для хлопчиків дорівнювала 2,5-3 роки, а для дівчаток приблизно 2 роки. Причиною такого нетривалого перебування в початковому училищі дівчаток можна вважати переконаність греків у тому, що дівчинці досить було вміти читати, до того ж їй не потрібне було свідоцтво про закінчення школи, яке давало хлопчикам згодом пільгу по відбуттю військової повинності¹⁰. У зв'язку з недовгим часом перебування в школі, в повсякденному житті дівчата поступово забували російську мову, оскільки вдома вони продовжували спілкуватися грецькою.

Як зазначає Л. Якубова, більшість грецьких сільських громад неприємно зустріла русифікацію шкіл, яку потягнула за собою земська реформа в повіті, а ненависть до русифікації греки висловлювали так: «Обрусели и одъяволели»¹¹.

Ставлячись до театру з любов'ю, більшість греків, однак, не полюбляли російських акторів, особливо жіночої статі. У той час як російські та польські родини в Маріуполі вельми охоче приймали у себе перших артисток місцевого театру, наприклад, Стрілецьку, Смирнову тощо, двері грецьких будинків були для них наглухо закриті, при цьому греки з підозрою дивилися на гостинність росіян і поляків, вбачаючи в ній пікантну закулісну сторону¹².

⁹ Сборник докладов и постановлений Земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1874 по 1877 год. – Мариуполь, 1877. – С. 30.

¹⁰ Санитарное описание школ Мариупольского уезда и результаты исследования физического состояния учащихся в них. – Екатеринослав, 1904. – С. 79.

¹¹ Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія). – С. 41.

¹² Кечеджи-Шановалов М.В. Старый и Новый Мариуполь. – Мариуполь, 1919. – С. 19.

Говорячи про те, що греки майже не брали шлюбів з представниками інших етносів, варто відзначити, що весілля між румеями та урумами також були винятками. Ф. Браун, приват-доцент Санкт-Петербурзького університету, відряджений в 1890 р. у Маріупольський повіт, підкреслював, що причиною цього явища було не стільки усвідомлення етнічної відмінності, скільки відмінність і незнання мови один одного. При цьому дослідник зазначав, що шлюби з росіянами раніше греки взагалі не укладали¹³.

Східні погляди на становище жінки в родині та на її значення були частково позичені греками у кримських татар, які вплинули деякою мірою на їх сімейний побут. Цей вплив проявився в ізольованості жінки, усуненні її від певних видів роботи, навіть у тому, що частина домашньої роботи переносилася на чоловіка. Гетеросоціальне спілкування, починаючи з підліткового віку, обмежувалося. Дівчат навчали терплячості і скромності. Мандрівники, які відвідували Приазовський край, писали, що грекині дотримуються недоступності азіаток, боязкі і лякаються сторонніх чоловіків, європейський спосіб життя і світське спілкування були їм мало відомі. Причину цього вони бачили в сліпому повторенні старих звичаїв¹⁴, хоча насправді грекині були просто заручницями обставин.

До створення радянською владою колгоспів жінки не доглядали за худобою, не працювали в полі. У жіночі обов'язки входило виховання дітей, підтримка чистоти в будинку, приготування їжі, прання білизни, шиття, прядіння. Жінки працювали в полі і на току тільки під час жнив (і то далеко не всі). Навіть бідні грекині не наймалися куди-небудь на роботу, оскільки це вважалось великою ганьбою. Те, що жінки не працювали в полі, було консервуючим фактором, оскільки вони були позбавлені спілкування з представницями інших етносів: українками, росіянками, німкенями. Вони спілкувалися тільки з особами свого етносу, що обмежувало їх уявлення про життя і побут інших жінок.

Дещо інша ситуація була у м. Маріуполі, де грекині мали більше можливостей спостерігати за життям інших жінок, бачити відмінність у становищі осіб слабкої статі, оскільки, на відміну від грецьких селищ, у місті наприкінці XIX ст. греки вже не були пануючим етносом. Описуючи у своїх спогадах безправне положення грецьких жінок, М. Кечеджи-Шаповалов зазначав, що все життя грекині проходило під печаткою тупої покірності своїй долі: «Девушка с тупой

¹³ Браун Ф.А. Мариупольские греки // Живая старина. – СПб., 1890. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 86.

¹⁴ Бок Х. Месяц в Мариуполе // Московские ведомости. – 1847. – № 136. – С. 1044.

покорністю шла под венец с немилым, с такой же покорностью и даже редкой добросовестностью рожала ему детей и с исключительной заботливостью вела домашнее хозяйство»¹⁵. У 1919 р. він зазначав, що ще двадцять п'ять років тому навіть далеко за межами Маріуполя грекині користувалися досить своєрідною репутацією жінок надзвичайно скромних і вірних подружній обітниці. При цьому автор підкреслював, що російські жінки завжди імпонували грекиням своєю волелюбністю, активним відстоюванням здобутків індивідуальної свободи.

Більшість греків Маріупольського повіту і на початку ХХ ст. зберегли ендогамію. Шлюби укладалися в основному всередині своєї групи для збереження етнічної однорідності сім'ї. Дослідник П. Пиневич у 1928 р. зазначав, що греки серед інших народностей округу продовжували відособлюватися, а міжетнічні шлюби були явищем настільки рідкісним, що кожний такий випадок обговорювався на рівні мало не всього округу. При цьому співробітник Маріупольського краєзнавчого музею підкреслював, що греки занадто пишаються своїм походженням, внаслідок чого зневажливо відносяться до інших етносів¹⁶. Крім шлюбних взаємин, на збереженість замкненості грецького суспільства й обмеженість міжетнічних відносин впливала й громадська форма власності на землю, що панувала в їх селищах.

Загостренню відносин між греками, з одного боку, та українськими і російськими селянами, з іншого, сприяла політика «воєнного комунізму». Як відомо, земельні наділи в грецьких селах були більшими, ніж в інших населених пунктах, тому при здійсненні перерозподілу «зайві» землі греків конфісковувалися на користь українського та російського селянства. На практиці часто відбувалось так, що у греків забирали кращі землі замість «надлишків», що тільки загострювало та додавало напруги до складних відносин між цими етносами¹⁷.

Матеріали обстежень грецьких сільських рад другої половини 20-х рр. ХХ ст. засвідчують, що невирішеність земельного питання продовжувала турбувати греків. Наприклад, в матеріалах обстеження Бешівського району, в який входили селища Велика Каракуба, Стила, Ново-Бешеве та Старо-Бешеве, за 1926 р. зазначалось, що в цих товариствах земельне питання стоїть дуже гостро, але, незважаючи на це, землеустрій в жодному грецькому товаристві не було проведено. Це пояснювалося побоюванням греків, що в них відберуть

¹⁵ *Кечеджи-Шаповалов М.В.* Старый и Новый Мариуполь. – С. 23.

¹⁶ ІР НБУВ НАН України, Ф. Х, спр. 11725, арк. 16.

¹⁷ Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія). – С. 100.

частину землі, ймовірними загрозами примусового розселення і перенесенням капітальних будівель¹⁸.

Колективізацію грецьке населення Приазов'я зустріло з великим опором. Проаналізувавши діловодні джерела щодо проведення колективізації Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, можна дійти висновку, що картина глибокої соціально-економічної і політичної кризи в грецьких селах доповнювалась й загострювалась елементами міжнаціонального протистояння, особливо стосовно українців та росіян. Так, в документі «Попередні підсумки і висновки перевиборів грецьких сільрад в Україні в 1927 р.» поміж практичних пропозицій пропонувалося вжити заходів щодо викорінення національного антагонізму між грецькими та українськими селами, проводити в цих населених пунктах роз'яснювальну роботу¹⁹. Крім цього, пропонувалося посилити роботу серед жінок, більш активно долучати їх до громадського життя села.

На початку XX ст. грецька родина залишалась патріархальною. Жінки і надалі займалися в основному хатніми справами і майже не брали участь у суспільному житті. Це пояснюється як низкою обмежень, які виробила грецька громада, так і незнанням російської мови. Хоча те, що з моменту переселення греків з Кримського півострова на приазовські землі пройшло більше 130 років, грекині, як і раніше, залишалися замкненими всередині своїх господарств, і лише в небагатьох родинах відбулися зміни у ставленні до жінки – їм дозволили відвідувати світські заходи. Наприклад, навесні 1914 р. в грецькі селища Сартана, Ялта, Мангуш, Ігнатіївка, Велика Каракуба, Мало-Янісоль приїхала пересувна гігієнічна виставка. У своєму звіті про виставку санітарний лікар С. Казанський відзначав, що серед дорослих відвідувачів виставки помітно переважали чоловіки. Якщо в місті і в російському селі Новоспасівка з дорослих частка жінок становила близько 40%, то в усіх грецьких селах число жінок, що відвідали виставку, було меншим. Так, у с. Сартана частка жінок становила лише 35%, в с. Мало-Янісоль – 29%, навіть у «культурному» с. Мангуш жінок було лише 31%. З цього лікар зробив висновок: «Еще силен, очевидно, взгляд, что бабское дело за хозяйством смотреть»²⁰. Тільки традиційне християнське престольне свято Панаїр, яке щороку (а іноді й кілька разів на рік) проводилося в грецьких селах, відвідували всі без винятку

¹⁹ ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 250, арк. 67.

²⁰ Казанский С.Ф. Передвижная гигиеническая выставка в Мариупольском уезде // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – № 4-5 (апрель-май 1914 г.). – Екатеринослав, 1914. – С. 404.

жінки. Своєрідним пережитком минулого на цьому святі було те, що греки суворо дотримувалися сегрегації осіб протилежної статі, особливо під час застілля.

З приходом радянської влади ситуація кардинально не змінилася: тільки 10-15% жінок брали участь в загальних зборах²¹, кількість грекинь – членів сільбудинків не перевищувала 15%²², членів сільрад було до 10%, навіть серед учасників святкування 10-ї річниці Жовтневої революції жінки склали тільки третину²³. Гендерна нерівність, зрозуміло, позначалася і на стані міжетнічних відносин.

Ситуація ускладнилася з появою у грецьких селах іноетнічних «25-тисячників». У 30-х рр. ХХ ст. тертя на етнічному ґрунті, конфлікти у специфічному національному забарвленні відбувалися практично всюди: в колгоспах, комунах, сільрадах тощо. Траплялися зіткнення та бійки з українськими активістами з приводу конфіскації ними земель греків чи розподілу кредитів²⁴. До прийшлих українців та росіян, що оселялися в грецьких селах, поселяни ставилися з недовірою.

В 30-ті рр. ХХ ст. більшість грецьких селищ стали поліетнічними. Для того, щоб простежити, чи лишилися незмінними шлюбні пріоритети грецької етнічної групи, ми звернулися до збережених погосподарських книг с. Старий Крим 1941 р. Унікальність цього виду джерел полягає в тому, що вони позбавлені суб'єктивних оцінок, коментарів, містять лише кількісні відомості і дозволяють об'єктивно проаналізувати деякі аспекти повсякденного життя, особливо в шлюбній сфері. Внаслідок того, що архіви РАГСу є закритими і доступ до них обмежений юридичною нормою про збереження таємниці, погосподарські книги – практично єдине достовірне і доступне джерело. У цей час у селищі проживали представники 16 національностей²⁵. У наш розрахунок приймалися тільки родини з обома батьками, в 1941 р. їх налічувалося 642. Кількість шлюбів між греком і грекинею дорівнювала 293, тобто 45,6% від загальної кількості шлюбів у селищі. Також було зареєстровано 7 шлюбів греків з українками і 5 шлюбів греків з російськими жін-

²¹ ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 232, арк. 9 зв.

²² ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 322, арк. 7.

²³ Там само, арк. 6.

²⁴ Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія). – С. 173.

²⁵ Арабаджи С.С. Погосподарські книги як джерело для вивчення повсякденного життя грецької спільноти Приазов'я (на прикладі с. Старий Крим та с. Мангуш) // Одиссос. – Одеса, 2009. – С. 198.

ками. Охочих же одружитися на грекинях серед українців і росіян було більше, загальне число таких шлюбів становило 24. Як бачимо, в 40-х рр. XX ст. 89% шлюбних союзів серед греків укладалися з представниками свого етносу, що сприяло збереженню грецької самотності.

Мешканці с. Старий Крим відзначали, що до шлюбів греків з представницями інших етносів ставилися більш-менш терпимо, але в разі виходу заміж грекині за представника не свого етносу над нею відкрито глузували, а до родини, яка видала свою дочку за інородця, в грецькій громаді ставилися негативно. Тому шлюби між грекинями і росіянами чи українцями часто укладалися або в разі бідності грецької сім'ї, яка не могла приготувати гідне придане, або незначних фізичних вад жінки. Як згадували старожили, навіть в 30-ті рр. XX ст. траплялись випадки, коли хлопці-греки одружувались на дівчатах не грецького походження, але грецькі родини не визнавали ці шлюби. І навпаки, щоб добитися згоди батьків-греків на шлюб, українці інколи викрадали дівчат на кілька днів, після чого батькам нічого не залишалось, ніж піти на поступки²⁶. Якщо молода родина продовжувала жити в грецькому селі, то дітей грекиня обов'язково виховувала в грецьких традиціях, обряди також здійснювала відповідно до них. Діти, які вирости в такій змішаній родині, в основному вважали себе греками й ідентифікували себе з грецьким етносом.

Отже, власне самоврядування, штучна відокремленість від іншої людності Приазов'я та бажання зберегти в іноетнічному середовищі типові побутові риси суспільного, релігійного та родинного характеру зумовили збереження замкнутості греків, що проявилось у небажанні брати шлюби з представниками інших етносів. Навіть після дозволу негрекам оселятися в Маріуполі міжетнічні контакти хоч і поживалися, але в основному обмежувались робочими та торговими справами.

На підставі джерельних даних можна зробити висновок, що серед греків панувала етнічна нетерпимість до російського та українського населення. Традиційне грецьке суспільство виробило певні норми, які жорстко регламентували поведінку їх членів, в тому числі й у сфері міжетнічного спілкування. Сільська грецька громада була не тільки виробничою одиницею, а й особливим соціально-побутовим механізмом, який контролював виконання цих норм. Збереження останніх підтримувалося силою громадської думки і використанням різних методів покарання і психологічного

²⁶ Романцов В. Старый Крым: история и современность. Историко-этнографическое исследование. – Мариуполь, 2010. – С. 201.

впливу. Допускалася лише така форма особистої ініціативи, яка укладалася в традиційні норми поведінки.

Напруження у міжетнічних відносинах, що існувало і до 20-х рр. XX ст., ще більше загострилося внаслідок проведення політики колективізації, яку греки сприймали як «антигрецьку». Внаслідок цього ще на початку 40-х рр. XX ст. їхні шлюби з представниками інших етносів були лише епізодичними.

Наталія Бацак

**«КАТЕРИНИНЬСЬКА ЗЕМЛЯ»
В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ
ГРЕКІВ НАДАЗОВ'Я:
ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ
ЦІННОСТІ**

У житті сучасного соціуму на тлі активності урбанізаційних процесів, інтенсифікації міграційних рухів, ускладнення соціальних практик не відбувається істотного зниження значимості етнічної ідентичності. Так само, як не спостерігається і стійкої девальвації базових етнічних цінностей. Тому вивчення етнічних цінностей як чинника етнічної ідентичності, шляхів формування останньої у різних етнічних груп— від етнічних меншин до титульних етносів— все частіше стає наріжним каменем дослідницької проблематики.

Сучасні греки – біетнічна спільнота, що вже третє століття мешкає на території Донеччини, у Надазов'ї, – досить інтенсивно втягнені в усі зазначені соціокультурні процеси. Більша частина цієї етнічної групи проживає у великих містах і по селах регіону в умовах постійних міжетнічних контактів, що не може не спричинятися до культурної уніфікації взагалі, й активної асиміляції греків (насамперед, мовної, культурної), зокрема. Тим не менше усі вони продовжують усвідомлювати свою етнічну (а рівночасно, й субетнічну – румейську або урумську) приналежність, маючи чітке маркування власного етнічного простору. Саме тому питання збереження і змін характеристик етнічної ідентичності, формування і трансформації етнічних цінностей надазовських греків видаються актуальними й спонукають істориків та етнологів до нових досліджень.

Перші відомості (вони переважно мають характер археографічних розвідок та етнографічних описів) про так званих маріупольських греків належать перу очільників місцевого кліру, а також мандрівників першої половини XIX ст., що виявляли інтерес до етнічної самобутності провінційних містечок і слобід¹. Саме вони започаткували процес фіксації й описання характерних рис традицій та етнічних цінностей греків Надазов'я, закарбованих у їхній матеріальній і

¹ Гавриил, арх. Переселение Греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844. – Т.1. – С. 197-204; *Титов Г.* Письма из Екатеринослава. – Одесса, 1849. – С.140-159.

духовній культурі, у шерезі праць XIX ст.² Серед сучасних досліджень з цієї проблематики, створених на межі XX–XXI ст., на увагу заслуговують праці етнологів та істориків М.Араджионі³, І.Пономарьової⁴, А.Гедьо⁵, В.Романцова⁶, С.Новікової⁷ та ін., де на широкому фактичному матеріалі та багатій джерельній базі висвітлюються різноманітні аспекти етнокультури грецького населення Надазов'я, суспільно-політичні та економічні процеси в перебігу історичної долі цієї спільноти. Найбільш близькими розглядуваній тут проблемі є праці Л.Якубової, присвячені дослідженню етнічних процесів у середовищі надазовських греків упродовж першої третини XX ст.⁸ На основі різноманітних джерел авторка аналізує етнічні процеси у сільському та міському середовищі грецької етнічної громади, торкається і певних питань, пов'язаних з її етнічною ідентифікацією. Проблеми історичної пам'яті мариупольських греків як способу передачі досвіду і знань про минуле і як основи самоідентифікації цієї етнічної спільноти привертають увагу історика у статті, що супроводжує публікацію спогадів І.Стріонова⁹. Розвідка являє собою актуалізацію аспектів етнічної історії грецької людності Надазов'я на матеріалах греко-татарської (урумської) субетнічної групи сільського населення. У ній ставиться ряд актуальних задач теоретичного осмислення проблем етнічної історії та ментальних особливостей цієї своєрідної спільноти.

² *Хартахай Ф.А.* Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы, 1866. – Т.2. – С.182-236; 1867. – Т.6. – С.140-174; *Анторинов А.* Домашний быт мариупольских греков // Московские университетские известия. – 1868. – Т.4. – С.333-340; *Браун Ф.А.* Мариупольские греки // Живая старина. – СПб., 1891. – Т.1. – Вып.2. – С.78-92; Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892.

³ *Араджиони М.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII – 90-е гг. XX в.). – Симферополь, 1999.

⁴ *Пономарьова І.С.* Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.). Історико-етнографічне дослідження. – К., 2006.

⁵ *Гедьо А.В.* Умови життя та господарська діяльність греків у Приазов'ї (1778-1820 рр.) // Південна Україна. – 1996. – Т.1. – С.106-109; *Гедьо А.В.* Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII-XIX ст.: джерелознавчий аспект. – Донецьк, 2006.

⁶ *Романцов В.М.* Грецькі села Північного Приазов'я в перший період Української національно-демократичної революції // Історичні та політологічні дослідження. – Донецьк, 2010. – № 3-4. – С.146-151; *Романцов В.М.* Суспільно-політичні процеси в грецьких селах Мариупольського повіту в Українській Народній Республіці доби Центральної Ради // Схід. – 2011. – № 2. – С.114-117.

⁷ *Новікова С.В.* Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (друга половина XIX — початок XX ст.). Дисертація. – К., 2005.

⁸ *Якубова Л.* Мариупольські греки (етнічна історія): 1778 – початок 30-х років XX ст. – К., 1999; *Її ж:* Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-і – початок 30-х років XX ст.). – К., 2004.

⁹ *Якубова Л.* Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста. – К., 2008. – С.3-27.

Етнічні цінності¹⁰ надазовських греків як самостійний предмет дослідження досі не привертала увагу істориків. Серед значущих чинників, які традиційно визначають своєрідну модель самоідентифікації греків Надазов'я, на нашу думку, можна виділити зовнішні та внутрішні. Серед зовнішніх: компактність проживання (основні анклавні цієї етнічної групи зосереджені у селах Маріупольського району Донецької області та м. Маріуполь); державна політика, що включає такі аспекти, як переселенська політика (організоване катерининським урядом наприкінці XVIII ст. переселення з Кримського ханату на нещодавно приєднані до Російської імперії степові українські території), національна політика царату впродовж XIX – початку XX ст., національна політика радянського уряду (1920-і – 1980-і рр.), а також соціально-політична та економічна діяльність влади незалежної України, що з початку 1990-х рр. визначають характер трансформаційних процесів у суспільстві.

Щодо внутрішніх чинників, які традиційно впливали на збереження, трансляцію та форми функціонування етнічної ідентичності надазовських греків, то саме вони безпосередньо пов'язані з системою їхніх етнічних цінностей, становлячи її базу. Серед таких можна вирізнити релігійну приналежність (ортодоксальне християнство, що мало особливе значення впродовж кримського періоду існування етнічної спільноти); володіння спільною територією; порівняно тривале підтримання духовного та етнічного самоврядування; відтворення форм традиційного господарювання і занять; мовно(діалектно)-культурну приналежність; і нарешті, походження (віднесення себе до етносу за фактом народження у родині його представників). На сьогодні з цієї групи лише останній фактор зберігає своє традиційне місце у системі етнічних цінностей греків і виступає чи не головним маркером кордонів (у диференціації «свій – чужий», за Ф. Бартом) їхньої етнічної ідентичності. Решта етнічних цінностей сьогодні актуалізується через історичну пам'ять надазовських греків і саме таким чином впливає на формування їх самоідентифікації.

Наразі нашою метою є спроба визначити роль і місце однієї з базових етнічних цінностей – власної землі, території – в етнічному бутті та історичній пам'яті греків, зокрема, на етапі її формування.

Початок категоріального оформлення поняття «власна земля» як ціннісного для грецького етносу тісно пов'язаний з історичним моментом їхнього переселення до Надазов'я в останній третині XVIII ст. Саме тоді низка соціально-політичних процесів, які розгорнулися у Кримському ханаті після російсько-османської війни (1768–1774) змусила більшу частину грецької спільноти залишити кримські землі, щодо

¹⁰ Під етнічними цінностями розуміємо тут сукупність культурних форм етносу, котрі виділяються ним самим як найбільш специфічні, релевантні для його ідентичності, та які суб'єктивно набули значення ціннісних орієнтацій. – Див.: *Барт Ф.* Этнические группы и социальные границы. – М., 2006. – С.11-14.

яких вона була автохтоном¹¹, і оселитися на північноприазовських теренах. Ця політична акція була частиною відомої політики Російської держави, спрямованої на перше загарбання Криму¹² (як ведеться, «мирним» шляхом). Власне, переселення десятків тисяч кримських християн російська дипломатія майстерно інспірувала (і потім безпосередньо організувала) з подвійною метою – зруйнувати соціально-економічну систему Криму задля подальшого його загарбання й водночас використати переселенців у колонізації нещодавно перед тим приєднаних до Російської імперії територій Північного Причорномор'я.

Вже на етапі підготовки переселення питання пільгового володіння землею перетворилося на один з основних рушіїв процесу. Відкрита в одновірній державі можливість отримати у власність великі обшири вільних земель, рівно з територіально-етнічною автономією, була для християнського населення Кримського ханату одним з провідних мотивів рішення залишити батьківщину. Проте однозначно переважити чимало інших значимих ціннісних пріоритетів спільноти йому не вдавалося. Тому представники російського уряду удалися до маніпулятивного тиску на кримських християн у найширшому спектрі: від щедрих обіцянок, підкупу і впливу на громади через авторитет їхнього православного лідера до штучного поглиблення викликаної російсько-османською війною дестабілізації у ханаті, поширення дезінформації серед його населення та прямого залякування. Тим не менше, й за цих обставин християни півострова спромоглися злагоджено наполягти на своїх «земельних» (територіальних) інтересах, висунувши Петербургу ряд умов, винятково на яких згоджувалися на переселення з Криму. Їхній виклад був поданий у «Постанові кримських християн» (17 липня 1778 р.), направлений російському урядові. Ключовою вимогою в ній (і прикметно, першим пунктом у тексті), оскільки вихід з Криму означав для християнської спільноти тяжку втрату своєї споконвічної території, було пільгове відведення переселенцям на нових теренах земельних угідь. Зауважимо, що греки, ознайомившись попередньо через своїх речників з регіоном майбутнього поселення, зазначили у Постанові конкретні місцевості відводу:

¹¹ *Бертъе-Делагард А.Л.* Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1920. – Вып.57. – С. 1-135; *Соколов И.И.* Мариупольские греки // Труды Института славяноведения АН СССР. – Л., 1932. – Т.1. – С.297-317; *Араджиони М.А.* К вопросу об этнокультурных особенностях позднесредневекового христианского населения Горного Крыма // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1993. – Вып.3. – С.184-193; *Араджиони М.А.* Греки Крыма: к истории формирования общины в период позднего средневековья – нового времени // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2007. – Вып.13. – С.641-679.

¹² *Короленко Б.А.* З історії політичної та етносоціальної інкорпорації Криму до Російської імперії кінця XVIII ст. // Пам'ять століть. – 2003. – №6. – С.35-51.

території між ріками Дніпро, Самара та Оріль. «Переселення це і свобода з-під ярма варварського у християнську державу, достатне відшкодування за втрату рухомого і нерухомого майна; але убогість цих християн потребує допомоги з височайшого утримання на перевезення усіх, найбільше бідних людей та майна їхнього в оголошену їм п<аном> генерал-поручником і кавалером Олександром Васильовичем Суворовим Азовську губернію, на обіцяну ним же ім'ям монаршим землю, що між ріками Дніпром, Самар'ю та Орілью лежить, а також на будівництво для промисловиків і майстрових людей окремо на вільному місці при великій річці міста торговельного, котре складається з будинків і церков та крамниць одних вище означених націй, без змішання інших та будь-якого роду і звання людей»¹³, – з тексту Постанови видно, що організатори переселення заздалегідь запевнили християн «ім'ям монаршим» у наданні цих земель. Вірогідно, саме обіцяне здобуття великих земельних угідь, зручних для компактного поселення і господарської діяльності, а також володіння ними на пільгових умовах були серед основних критеріїв прийнятого греками рішення переселитися до Надазов'я. Так уже напередодні виходу з Криму окреслилася тенденція до зміни в системі їхніх етнічних цінностей: у граничній ситуації важливого історичного вибору володіння власною землею в контексті набуття греками нової ідентичності почало набувати рис домінантного пріоритету.

Ціннісна метаморфоза активно тривала й після переселення кримських християн до Надазов'я – відтак через низку нових перешкод і утруднень, котрі понад півтора року стояли на заваді отриманню бажаних земель. Майже рік після виходу з Криму грекам довелося чекати на відповідь царського уряду на вимоги їхньої Постанови, коли нарешті напередодні зими 1779 р. змогли побачити указ 21 травня 1779 р., відомий як «Жалувана грамота християнам Катерини II»¹⁴. Він закріплював надані «урочисто і потомствено усій громаді на вічні часи» права адміністративно-територіальної та духовної автономії, податкові пільги та інші громадянські привілеї. Однак щодо ключового положення – відведення землі, – його реалізація у Жалуваній грамоті для греків виявилася непередбаченою. Оскільки російський уряд вже досягнув головної частини своєї мети – виселення християн з Кримського ханату, чим посилив свій контроль і над переселеною громадою та її лідерами, і над формально ще суверенними теренами півострова, тому міг не зважати на свої дані раніше зобов'язання. Під приводом того, що зазначені греками у Постанові 1778 р. території вже були заселені, Жалувана грамота нормативно зафіксувала варіант, альтернативний вимозі християн: «для найзручнішого поселення... відвести

¹³ ІР НБУВ НАН України, ф.VIII, спр.1355, арк.151-152зв.; Дубовин Н. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции, донесения. – СПб., 1885. – Т. 2. – С. 558

¹⁴ ПСЗ РИ. – Т.20 (1775-1780 гг.). – №14879. – С.824-825.

в Азовській губернії окрему від інших поселень достатню частину землі по Солоній та інших ріках та по березі Азовського моря... землі, призначеній для кожного по тридцяти десятин»¹⁵.

Підміна російською владою положення домовленостей щодо територій розселення, незважаючи на низку гарантованих кримським християнам за всіма іншими пунктами Жалуваної грамоти важливих вигод і преференцій, викликала опір греків. Бажані землі по річках Самара та Оріль перетворилися в їхніх очах на єдино необхідні для оселення. Почуваючи себе ошуканими, греки в основній своїй масі кілька місяців відмовлялися селитися деінде, крім територій межиріччя Самари та Орлі, погрожуючи місцевій російській адміністрації повернутися назад до Криму¹⁶. Задля упокорення переселенців, незгодних з планом влади перевести їх на інші землі, Азовська губернська канцелярія була ладна навіть залучити військові підрозділи, однак не змогла отримати на це дозволу новоросійського й азовського генерал-губернатора Г.Потьомкіна¹⁷. Тому греки не полишали спроб домогтися поселення на теренах, зазначених у Постанові 1778 р., аж до середини 1780 р.

Це протистояння стало важливим випробуванням правильності зробленого вибору залишити кримську батьківщину. Труднощі і розчарування перших років після переселення, туга за покинутою предківською землею відбилися у популярному прислів'ї надазовських греків-урумів: «У Криму був – інжир їв, сюди прийшов – і терену не знайшов» (урумськ.: «Хиримдайдим, інджир йїдим, бунда дельдим, гьогем да булмадим»)¹⁸.

Перша суперечка греків з російським урядом щодо того, де ж саме у Надазов'ї лежить земля, яку вони назвуть «своею», очікувано обернулася на першу їхню поразку: зрештою їм довелося прийняти вимоги губернської адміністрації. Депутати від грецької громади вдруте, і вже остаточно, зробили огляд земель для свого поселення. Обстеживши пропоновані урядом території Азовської губернії, греки подали генерал-губернаторові Г.Потьомкіну «Обов'язкове свідоцтво», у якому висловлювали «бажання», а фактично згоджувалися оселитися «для заведення міста і поселення хліборобів» на приазовських теренах, що простягаються із заходу на схід між річками Берда і Кальміус, на північ – до верхів'я річки Вовчої й на південь – до Азовського моря¹⁹. На основі цього документу Г.Потьомкін видав Азовській губернській канцелярії ордер (29 вересня 1779 р.), яким офіційно затвердив схвалене

¹⁵ Там само. – С.825.

¹⁶ *Гедьо А.В.* Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII-XIX ст. – К., 2005. – С.30-33.

¹⁷ Там само. – С.31.

¹⁸ *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. – Мариуполь, 1892. – С.37.

¹⁹ Отвод земли грекам, переселившимся из Крыма к Азовскому морю // ЗООИД. – Т.4. – 1858. – С.359-361.

грецькою громадою місце для започаткування і розбудови майбутнього міста Маріуполь з повітом: «визнати землі й місця достатніми і придатними від Азовського моря і гирла річки Берди, де фортеця Петровська (залишаючи у тій фортеці, як на карті призначено, округу 12 000 десятин), по лівому її березі до гирла річки Каратиш, по лівому березі Каратиша до вершини, з якої прямо на вершину балки Кобла і по правому її березі до гирла, що впадає у річку Мокрі Яли, по правому березі Мокрих Ялів до гирла впадіння у Вовчу, звідти берегом Вовчої до гирла балки Осикової, по лівому березі котрої до вершини, з тієї вершини прямо на верхів'я річки Березнегуватої²⁰, по її правому березі до гирла, де впадає у річку Кальміус, по правому березі Кальміусу до гирла її, яке впадає в Азовське море, звідси берегом Азовського моря до вищесказаної округи фортеці Петровської»²¹.

Зауважимо, що прийняте рішення потребувало від влади здійснити ще один переселенський захід: оскільки землі, остаточно призначені грецькій громаді ордером 29 вересня 1779 р., розташовувалися на місці старих запорозьких зимівників при витоках Кальміусу, вони не були порожні – там відносно постійно проживала певна кількість місцевого українського населення, зокрема, запорожців. На теренах розореної 1769 р. під час військових дій російсько-османської війни (1768–1774 рр.) колишньої Кальміуської паланки, які увійшли до складу Новоросійської і Азовської губерній, влада взялася організувати державні слободи.²² Зокрема, у південній частині колишньої Кальміуської паланки розбудовувалася Павлівська округа (з 1778 р. – Павлоградська). До неї, крім невеликого міського поселення, у новому статусі державних входили слободи Кальміуська та Білосарайська, де на 1779 р. проживав 591 житель (з них 502 «тимчасово перебуваючі запорожці», 74 поляки, 9 росіян та 5 українців²³). Власне, при гирлі р. Кальміус, у Кальміуській слободі рахувалося 93 мешканці (а саме 77 «тимчасово перебуваючих запорожців» і 16 поляків). Саме з цієї території, визначеної місцевою адміністрацією як найменш заселена²⁴, вона переселила мешканців, аби створити обіцяні умови територіальної і духовної автономії кримським грекам.

²⁰ У тексті наказу назва річки перекинена: «Березнеговатая» (Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. – Т.1. – С.370).

²¹ Ордер князя Потемкина генерал-поручику Черткову от 29 сентября 1779 г. / Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. – Т.1. – С.370-373.

²² Кабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII – первой пол. XIX в. – М., 1976. – С.80-81; Пірко В. Заселення Степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 1998. – С.29-45.

²³ РДАДА, ф.16, оп.1, спр. 588, ч.6; Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652-1783): документы.

²⁴ Для порівняння, у м. Таганрог тоді ж проживало 107 чол., у Катеринославі – 336 чол. (Див.: РДАДА, ф.16, оп.1, спр. 588, ч.6.; Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652-1783): документы).

Відтак жодна обставина не стала на заваді планам уряду. Російська влада була зацікавлена у руйнуванні існуючої соціальної і культурної традиційності регіону, приведенні окремих його частин до соціально-аморфного стану, щоби полегшити подальше привнесення власних зразків організації і форм управління. Тому місцева поліція за наказом Азовської губернської канцелярії упродовж кількох місяців звільнила для поселення греків виділені їм території, переселивши з міської Павлоградської округи та Білосарайської і Кальміуської слобод місцевих «усякого звання жителів... на гирло Солони, у Павлоград..., запевняючи при тому, що вони на шість років від усяких по земству нарядів і платежу податей звільнені будуть»²⁵. Як згадував пізніше єпископ Феодосій (О.Макаревський), переселенцем став запорожець Степан Коваль, чий «давній, багатий і великий» зимівник, розташований на азовському узбережжі з лівого боку гирла р.Зелена, з будівлями, серед яких була й дерев'яна каплиця, та іншим майном, перейшов таким чином у власність грецької общини с. Урзуф²⁶.

Певні правничі нюанси супроводжували фактичну реалізацію прав греків на надану їм у Надазов'ї землю й надалі. Початок цього процесу, згідно з ордером та попередніми директивними визначеннями, безпосередньо пов'язаний з розпорядженням Азовської губернської канцелярії (24 березня 1780 р.). Відповідно до нього, а також до плану поселення, розробленого 1779 р. тією ж канцелярією, м. Маріуполь з округою мали розташуватися на території площею 1 237 457 десятин (тобто близько 1 351 921,8 га). І тут знов не обійшлося без юридичних обмежень для греків: території їхнього розселення простягнулися не від р.Солона, як це було зазначено у Жалуваній грамоті Катерини II, а від р.Вовча і до р.Кальміус уздовж Азовського моря, що зумовило при винесенні меж Маріупольської округи в натуру фактичне зменшення відведених грекам *de jure* земель на 567 866 десятин (або 620,4 тис. га) – до 669 591 десятин (або 731,5 тис. га)²⁷. Зауважимо, що і за такого зменшення на одного грека-переселенця, обкладеного подушним податком²⁸, припало значно більше придатної для господарювання землі, аніж передбачав 30-тидесятинний припис Жалуваної грамоти: пересічно 72,4 десятин (відповідно, за умови фактичного дотримання положень Плану, рахувалося б майже удвічі більше). Та, певно, уряд свідомо планував свої «щедроти», розраховуючи на активізацію інших

²⁵ Отвод земли грекам, переселившимся из Крыма к Азовскому морю // ЗООИД. – Т.IV. – 1858. – С.362.

²⁶ *Феодосий, еп. (Макаревский А.Г.)* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Ч.II. – Екатеринослав, 1880. – С.1010.

²⁷ Там само. – С.311.

²⁸ На середину 1781 р. у Маріупольському повіті нараховувалося 7784 осіб чоловічої статі. – Див.: РДАДА, ф.16, оп.1, спр.797, ч.3, арк.1-35.

грецьких колонізаційних потоків до Надзав'я: «ті землі... вийшовшим з Криму грекам для поселення... без вилучення віддати, й де вони самі для сіл оберуть з них зручні місця, там відрізати їм округи під кожне, хоча б і не було у ньому повної кількості двохсот дворів, по 12 000 десятин, покладаючи як в них надлишок, так і [те], що за відмежуванням тих округ залишиться у подальшому прибулим...»²⁹.

Таблиця 1

Землеволодіння грецьких сільських громад Маріупольщини на 1782 р.³⁰

Населені пункти Маріупольського повіту	Кількість населення за ревізією 1782 р.	Кількість землі, придатної для користування, дес.	Кількість землі, непридатної для користування, дес.	Кількість придатної землі на одного платника податку, дес.
Каракуба	680	22500	1200	33,1
Малий Янісоль	520	18630	3200	35,8
Керменчик	430	17160	2200	39,9
Ялта	429	15000	1250	34,9
Мангуш	414	22710	2500	54,9
Богатир	403	13380	1200	33,2
Карань	345	14000	750	40,6
Сартана	357	13260	1200	37,1
Георгіївка (Гнатівка)	295	12000	1200	40,6
Константинополь (Демерджи)	291	12000	1080	41,2
Бешев	283	12000	500	42,4
Чердакли	281	15000	1140	53,4
Камара	253	12000	1270	47,4
Стыла	240	12200	1230	50,8
Великий Янісоль	232	12000	1280	51,7
Чермалик	226	12000	950	53,1
Старий Крим	219	12000	2200	54,8
Ласпа	187	7000	800	37,4

²⁹ Отвод земли грекам, переселившимся из Крыма к Азовскому морю // ЗООИД. – Т.IV. – 1858. – С.360.

³⁰ Таблицю складено за підрахунками даних, наведених у документах Маріупольського грецького суду, див.: РДАДА, ф.16, оп.1, спр.797, ч.3, арк.1-35; Маріупольський краєзнавчий музей, спр. 34750-Д, арк. 66.

Населені пункти Маріупольського повіту	Кількість населення за ревізією 1782 р.	Кількість землі, придатної для користування, дес.	Кількість землі, непридатної для користування, дес.	Кількість придатної землі на одного платника податку, дес.
Улакки	184	12000	3200	65,2
Урзуф	111	3930	900	35,4
Разом: Пересічно:	6380 –	270 770 –	29250 –	– 42,4м.
Маріуполь (вигін)	1425	12000	1200	–
Разом	7805	282770	30450	–

Таким чином, на цьому етапі були закладені основи нерівномірного земельного забезпечення грецьких сільських громад: 60% общин отримали наділи, в яких на ревізьку душу припадало понад 40 десятин «зручної» землі. Природно, що серед них були переважно громади невеликі і середні – від 180 до 300 дворів (виняток становив лише Мангуш – див. Табл. 1). Решта ж громад отримали нарізи, що їх обсяг у розрахунку на душу наближався до належної норми за Жалуваною грамотою. Що ж до невідповідності між дійсною площею загалом відведених у 1780 р. територій і декларованою в урядових документах 1779 р., вона створювала претексти в подальших земельних непорозуміннях греків з наступними урядами імперії.

Незважаючи на всю неоднозначність подій, контрадикторність ініціатив та наслідків, саме цей період згодом рефлектує в історичній пам'яті грецької спільноти як абсолютно позитивний, сповнений проявів максимальної справедливості влади по відношенню до греків, час. Саме у такому пізнішому суб'єктивно-ідеалізованому сприйнятті моменту утворилися джерела формування етнічної цінності, визначеної як «катерининська земля».

Одним з перших свідчень початку цього процесу є фольклорна пісня, яку дослідники відносять до раннього надазовського періоду. Присвячена реаліям етнічної історії греків 1771–1779 рр., вона завершується описом отримання і розподілу земельних угідь:

«Ой, нас сюди оселили, де геть степу чимало<...>
Всі двадцять чотири³¹, як один, зібрались –
Дурніші від баби, свій степ ділити мали.
Взяли по кусню кожний, без краю й без межі»³².

Оскільки в основу пісні покладені реальні події, і вона є історичною за жанром, тому в ній переважає епічне начало. Епос, за Г. Гачевим, є «пер-

³¹ Тут йдеться про кількість населених пунктів, що їх спочатку утворили грецькі громади у Надазов'ї.

³² «Пісня про переселення греків з Криму» побутувала у народі понад півтора століття і була записана на початку 1930-х років: *Костан К.* З літератури маріупільських греків. – Харків, 1932. – С. 31-32.

ший універсальний акт свідомості суспільства... Свідомості, що насмілилася його [життя]... просякнути собою, своїми формами – уявленнями, образами, поняттями тощо»³³. Отже «Пісня про переселення...» демонструє народне бачення історичних подій і, водночас, утілює у поняттях і образах важливі для спільноти принципи та ідеали. Зокрема, в пісні вперше фіксується оформлене у свідомості греків поняття «своя земля» – «свій степ». Примітно, що вже на цьому етапі сприйняття образу супроводжує гіперболізація: «геть степу чимало... без краю й без межі».

Особливості сприйняття колективною свідомістю греків як самої події отримання власної землі, так і реалій переселення у Надазов'я, котрі їй передували, можливо простежити не лише за фольклорними творами. Низка архівних документів, що стосуються питань землеволодіння грецької общини, також дають змогу відтворити рецепцію пережитих греками подій в їхній історичній пам'яті. Зокрема, основою аргументації греків на користь збереження своїх непорушних прав на землі усієї округи та зменшений земельний податок (усупереч «довічним» гарантіям Жалуваної грамоти потреба у цьому виникла вже 1816 р.) стало акцентування ними їхніх важких матеріальних втрат унаслідок переселення, а також готовності й у подальшому робити різноманітні пожертвування: «...у бутність у Криму... залишені там заведення та вигідності, зазнане при переселенні розорення, ревність до пожертвувань на користь держави, а також [те], що... не відреклися платити тих додаткових податей під час минулої війни, нині ж за спокійних часів насмілилися просити... не зрівнювати [у правах] з нахічеванськими вірменами, які не залишили на колишньому жителстві стільки нерухомого майна, як греки, котрих таке [майно] у Криму знаходиться у казні»³⁴. У продовженні наполегливого обґрунтування греками прав на «свою землю» (в листі до Новоросійського генерал-губернатора графа М.Воронцова, 1817 р.) знаходимо інший аспект їхнього бачення – тепер уже тяжкість життєвих випробувань і понесені гуманітарні втрати долучають вони до «ціни», сплаченої за отриману в Надазов'ї землю: «...від хвороб, від зміни клімату, води, від тісноти квартир, а більше від їх відсутності... цілі сімейства постраждали життям, а більшість втратили половину сім'ї, і жодну родину не обійшла втрата батька, матері, брата, сестри і дітей... з дев'яти тисяч душ чоловічої статі, що вийшли з Криму, не залишилося і третини, і через 15 років ледве могло набратися разом із новонародженими при складанні П'ятої ревізії до семи тисяч душ...»³⁵.

³³ Гачев Г.Д. Содержательность художественных форм: Эпос. Лирика. Театр. – М., 1968. – С.98.

³⁴ Протокол Особого комитета при департаменте государственных имуществ для рассмотрения жалоб мариупольских греков об их землях, июль 1816 / Гедьо А.В. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII-XIX ст. – С.309.

³⁵ ДАОО, ф.1, оп. 221, спр.4, арк. 100.

Безперечно, у здобутті «своєї землі» шляхом жертви – втрати цілого спектру інших значимих цінностей – можна вбачати не лише меркантильний інтерес, але й прояв народної звитяги. Підкреслюючи цей другий план бачення, історична пам'ять грецького етносу виокремила й зберегла постійний еквівалент «катерининської землі» (так само, як і решти «дарованих» царицею преференцій). Його вираженням є сума втрат-жертв: залишена кримська батьківщина, покинуті домівки і маєтності, руйнування усталених соціальних зв'язків, виснажлива боротьба з голодом, епідеміями, злиденністю, незвичними кліматичними умовами впродовж переселення та перших років по ньому, загибель тисяч близьких і співвітчизників (за приблизним підрахунком даних офіційних обліків, майже 4 тис. осіб³⁶) і, нарешті, програне протистояння з російським урядом та адміністрацією у захисті своїх інтересів.

Таким чином, низка специфічних процесів і подій в історичній долі греків сприяли поєднанню в їхній свідомості двох понять – ментальних образів – «жертва» («втрата») і «набуття» («катерининська земля»). Цей новий синтетичний образ стає сутнісновизначальним для цілого ряду своєрідних культурних форм буття етносу. Так, мотив втрати і дивовижного повернення втраченого лежить в основі сюжетів найбільш популярного серед греків фольклорного циклу лірико-героїчних дастанів про пригоди Ашика-Гаріба³⁷. Зокрема, у найвідомішому з них герой, змушений здійснити далеку подорож до чужих земель, втрачає батьківщину, кохану, батьків, але згодом у дивовижний спосіб здобуває втрачене знов.

У цьому ж ряду стоїть невідповідна відданість народної поетичної традиції надазовських греків творчості критського письменника Віцендзо (Вікендіо) Корнароса (1553-1614 рр.) – «Еротокритос» і «Жертвопринесення Авраама». Крім того, що обидва ці твори, на думку елліністів, слугують взірцем поетичного утілення ментальних рис та етнічної самобутності грецького народу взагалі³⁸, долі надазовської спільноти вони були співзвучні по-особливому. Причина їхнього консонансу криється, знову ж таки, у присутності мотиву втрати (жертви). Так, сюжет першої ліро-епічної поеми конструюється навколо подвійної втрати і подальшого звитяжного набуття-повернення героєм своєї батьківщини (Афін) та коханої.

Інший твір В. Корнароса ще більшою мірою пов'язаний з ідеєю (і філософсько-етичною проблемою) жертви і втрати, оскільки за його тематичну основу править старозавітний сюжет жертвопринесення

³⁶ *Гедьо А.В.* Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII–XIX ст. – С.34.

³⁷ *Марков С.И.* Заметки о быте греков г. Мариуполя. – С.3-14; Казки греків Приазов'я. Румейською та українською мовами. – Донецьк, 2007.

³⁸ *Чернышева Т.Н.* Греческая литература XVII в. // История всемирной литературы: в 8 тт. – Т.4. – М., 1987. – С.335-339.

Ісаака Авраамом. Ця поема набула у середовищі надазовських греків найширшої популярності й побутувала на Маріупольщині в усному варіанті до початку ХХ ст. Більше того, на відміну від іншого корнарорового твору³⁹, у греків Надазов'я тривала культурна традиція була започаткована саме на основі поеми про Авраама. 1902 р. народний поет-самородок із с. Сартана Дем'ян Бгадіца (Богадіца, 1850-1906 рр.) зумів перевтілити сюжет В. Корнароса у румейську поему (цикли пісень) «Прокиньсь, Аврааме» та «Авраам» (або ще «Жертва Авраама»)⁴⁰. Вона швидко набула надзвичайної популярності, активно поширювалася по румейських селах усно й у списках; окремі частини її у першій половині ХХ ст. навіть стали відомими народними піснями. Зокрема, кульмінаційна частина циклу «Прокиньсь, Аврааме», пісня «Плач Сарри»⁴¹, вражаючи майстерною передачею найтонших відтінків переживання материнської скорботи, концентрує думки та емоції саме на невідворотності втрати: «Від вогню та від ножа не зможу врятувати». Градаційний ряд ампліфікацій підкреслює виключну безцінність материної жертви, якій важко знайти міру і в земному світі, й у потойбічному:

«Як власні нирки й легені, улюблений мій сину,
 Ти був мені найдорожче<...>
 Він для мене сонця світло, він — моє дихання,
 Нехай краще я осліпну, ніж візьмуть на заклання.
 Нехай Бог мій спокій знищить, багатств позбавить мене,
 Нехай недороди надішле, і напасті всі нажене<...>
 Оскільки страшна геена, де виром кипить смола,
 Вона легша мого горя, поруч з горем моїм мала<...>
 Нехай ранком сонце не зійде для людей та природи
 <...>На нечувану погибель прийшла тебе послати»⁴²

Тема втрати, принесення жертви присутня в багатьох румейських фольклорних творах (наприклад, «Пісня про Юру Шпака», «Пісня про Агафона Куркчі», «Пісня про Петю Куркчі» та ін.), тому вони через посередництво творчості Д. Бгадіци утворюють певну ідейно-тематичну (і мелодійну) традицію, що виходить від В. Корнароса⁴³. Врешті, традиційний сюжет знов актуалізувався у сьогоденні: до репертуару сучасного грецького театрального колективу Надазов'я (с. Сартана, художній керівник М.Гайтан) входить драматична

³⁹ Прикметно, що для еллінізму решти грецького світу джерелом традицій послугував саме "Еротокритос" – упродовж ХІХ—ХХ ст. він надихав творчість Діонісіоса Соломоса (1798-1857), Костіса Паламаса (1859-1943), Йоргоса Сеферіса (1900-1971).

⁴⁰ *Касишер М.Л.* Рифма и греки. Заметки переводчика. – СПб., 2007. – С.154.

⁴¹ *Костан К.* З літератури маріупольських греків. – Харків, 1932. – С.48-50.

⁴² Там само. – С.49-50.

⁴³ *Сардарян К.Г.* Поетична творчість греків Донецького Приазов'я. – Донецьк, 2010. – С.68.

вистава «Жертва Авраама», створена за поемою Д. Бгадіці⁴⁴. Певне уявлення про глибину сприйняття сучасними греками цього твору (зокрема, на прем'єрному показі 23 грудня 2000 р.) дає такий, скажімо, емний опис: «Плядачі зі слізьми на очах аплодували стоячи».

Отже, тривалий культурний досвід, пов'язаний з утіленням ментального образу «втрати» і «набуття» (рідної землі, родичів, рідше – кохання) у культурі греків, його інтегрованість у різні соціокультурні форми, а також продуктивність для нових практик свідчить про його цілком певну вкоріненість у ціннісну систему етносу. Сучасний культурологічний дискурс виділяє міфологему «втрата якогось ідеального місця (стану) існування» серед універсальних ключових міфологем культури, що присутні як фундаментальний праобраз у більшості культур світу. Семантика цього праобразу реалізується в наративах, «у яких зусилля героїв спрямовані на пошук втраченої «райської обителі» або її аналога-замінника (нової «землі обітованої» чи «ідеального царства»)»⁴⁵. Цій архетиповій схемі відповідає щойно розглянутий образ історичної пам'яті надазовської грецької спільноти, напрямом етнічної долі якої був саме рух від втрати батьківщини-Криму до набуття нової батьківщини й опанування нової етнотериторії – «своєї (пізніше – «катерининської») землі» у Надазов'ї. Так сукупність своєрідних історичних обставин і культурних контекстів з часом надали пересічним земельним відносинам надазовських греків (володіння землею) особливого ментального значення, зумовили їх піднесення до рівня домінантної етнічної цінності та однієї зі світоглядних засад.

Отже, формування ставлення греків до своєї етнічної території було розглянуто у двох аспектах – формальному і дискурсивному. Соціально-економічна і етнокультурна діяльність надазовської грецької спільноти свідчить про рефлексії у традиційній колективній свідомості греків образу етнічної території («катерининська земля») як носія базової цінності. Етнотериторія (такі традиційні конотації, як «свій степ», «своя земля», «катерининська земля») виступає у житті етносу одним з тих первнів, що в них втілено значущі для народу, його етнічної самосвідомості риси. Фактично від самого початку облаштування колишніх кримських греків у Надазов'ї поняття «катерининська земля» формувалося як ціннісне, у нерозривному зв'язку зі становленням самих земельних громад – носіїв етнічної самобутності, традиційної свідомості і культури, запоруки збереження опірності етносу загрозливим асимілятивним процесам.

⁴⁴ Хранители греческих традиций // Мариупольское время. – 2014. – 10 квітня. – Режим доступу: www.martime.com.ua/news/290/5363

⁴⁵ Гуцол С.Ю. От архетипа к кенотипу: некоторые аспекты концептуального анализа мифологем // Вісник Національного технічного університету України: Філософія. Психологія. – 2007. – №2. – Ч.1. – С.73.

Євген Чернухін

**ГРЕКИ НАДАЗОВ'Я В ПОШУКАХ
СВОГО МІСЦЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ:
НОТАТКИ ЗА НЕВИДАНИМИ
ДЖЕРЕЛАМИ 1950-х – 1960-х років**

Події першого півріччя 2014 р. в Україні в черговий раз змусили нас звернути увагу на динаміку процесів формування народів Південно-Східної Європи, зокрема їхніх національних світоглядів і ставлення до питань самовизначення. Через низку історичних обставин у зоні політичних і військових подій, на розстані «гуманітарних коридорів» опинилися українські греки: кримські та надазовські. Останні відомі в історіографії також як «маріупольські греки» і навіть «греки Донбасу», як часто писали про них за радянської доби і пізніше¹. Насправді в Надазов'ї живуть нащадки двох доволі різних громад кримських християн: румеїв, котрі успадкували й зберегли грецькі діалекти², та урумів, що вже здавна користувалися тюркськими говірками³. Про питання історичного самовизначення цього досі «невизнаного» корінного народу України спробуємо поговорити, спираючись на деякі маловідомі свідчення самих греків, тобто представників обох складових народу (румеїв та урумів), котрі наважувалися в умовах тоталітаризму ставити та обговорювати питання етнічної самоідентифікації, історичної пам'яті і навіть майбутнього свого народу.

Перший відомий нам виразник ідей національного самозбереження таврійських християн не був уродженцем півострова і, в цьому сенсі, не був членом кримської громади. Він походив з італійського католицького роду господарів низки малих грецьких островів Егей-

¹ Огляд історіографії див.: *Араджиони М.А.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.). – Симферополь, 1999; *Якубова Л.Д.* Маріупольські греки (етнічна історія). 1778 р. – початок 30-х років XX ст. – К., 1999.

² *Кисилиер М.Л.* О происхождении румейского языка // Индоевропейское языкознание и классическая филология. — СПб., 2006. — С. 156-164; Лингвистическая и этнокультурная ситуация в греческих селах Приазовья. — СПб., 2009.

³ *Гаркавець О.М.* Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. – Алма-Ата, 1999; *Новик А.А., Перехвальская Е.В.* Этнолингвистическое изучение Приазовья // Проблемы славяноведения. – Вып. 4. – Брянск, 2002. – С. 355-366; *Баранова В.В.* Язык и этническая идентичность. Урумы и румеи Приазовья. – М., 2010.

ського моря⁴ і навряд чи мріяв з дитинства про порятунок кримських християн. Проте наприкінці 1770 р. Ігнатій (Яків Гозадино), на той час протосинкел Вселенського патріархату, був поставлений митрополитом Готії та Кафи і невдовзі опинився на таврійських теренах у якості владики, пастиря та оборонця принаймні двох десятків тисяч християн у різних містах і селах півострова. Науково достовірної біографії митрополита ще не існує⁵, але очевидно, що саме йому належала вирішальна роль у справі переселення кримських християн до Росії влітку-восени 1778 р. Так само мусимо визнати його вплив на формування тексту головних «пунктів» або умов переселення⁶, котрі закріпили ті політичні та економічні засади, на яких відбувалося переселення, а пізніше облаштування греків на нових теренах. При цьому дуже вірогідно, що митрополит Ігнатій плекав надію не тільки на збереження наданого йому Богом народу від нечестивих «агарян», але й мріяв про його подальшу щасливу долю і навіть значний приріст за рахунок інших утікачів з Османської імперії⁷. Після смерті митрополита 16 лютого 1786 р. про нього надовго забули. Лише з середини XIX ст. потроху з'являються невиразні нариси про його життя⁸, а пізніше спомини непрямих родичів⁹. В офіційній радянській історіографії місця для біографій грецьких священнослужителів, ясна річ, не знаходилося.

Але ось раптом у 1960 р. доволі відомий у ті часи в Маріуполі краєзнавець Дмитрій Пантелейович Кечеджи (1897-1978) пише нарис «Ігнатий – вождь крымских переселенцев-греков, основатель города Мариуполя и 24-х греческих селений в Мариупольском уезде в 1780 году (к 175-летию дня смерти)». У нарисі знаходимо чимало слухних

⁴ Фамильный род святителя Игнатия Мариупольского – последнего митрополита Готфейского и Кафайского. – Донецк, 2013.

⁵ Калоеров С.А. Митрополит Игнатий Мариупольский в опубликованных и документальных источниках // Живой родник. Православный собеседник. – Донецк, 2012. – № 1/2. – С. 5-7; № 3. – С. 2-7.

⁶ Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652-1783). Т. I. – Донецк, 2008. – С. 349-352 (№ 293).

⁷ Митрополит не помилюся в загальних оцінках ситуації: до Росії кінця XVIII – початку XIX ст. насправді перемістилася значна частина християнського населення з Османської імперії: болгари, гагаузи, серби, волохи, албанці та ін. Було багато й греків, проте ці останні, на відміну від перелічених, за рідкісними винятками не були селянами і до Надазов'я не їхали.

⁸ Ігнатий, митрополит Готфейский и Кафайский // Иллюстрация. 1861. – № 171.

⁹ Газадинова Е. По поводу одной старой рукописи [Несколько слов о митрополите Игнатии Гозадино, последнем носившем титул митрополита Готфейского и Кафайского] // Русская старина. – 1915. – Т. 163. – № 7. – С. 111-131.

зауважень, можливо, надто сміливих для того часу, але цілком зрозумілих в річищі дореволюційної російської історіографії, котру автор старанно опрацював. Так, Дмитрій Кечеджи зазначає: «спасати и обособить паству как национальность – основная идея жизни Игнатия»¹⁰. І далі: «Вся деятельность митрополита Игнатия направлена была к тому, чтобы сохранить самобытность греков, обособить их, уберечь от ассимиляции с русскими, однако он выпустил из виду, что стена, ограждавшая христиан в Крыму, в России была недействительна. Мечта и пламенное желание митрополита обособить на долгое время греков не осуществилась. <...> Однако частично его желание все же исполнилось в первые 80 лет жизни города»¹¹. Навколо цих двох тез – «ідеї Ігнатія» – по-перше, «врятувати» і, по-друге, «зберегти» кримських греків, обертається основний зміст нарису, а його головний пафос, як на мене, полягав у бажанні автора повернути сучасників — нащадків давніх переселенців, до вшанування пам'яті організатора переселення («мы не можем не отдать должного имени и заслугам этого великого духовного и гражданского вождя греческих переселенцев») і переосмислення свого місця в історії. Зробити це, на його думку, треба було якнайшвидше, позаяк «незначительное греческое население уже полностью ассимилировалось, его родным языком давно является русский язык, а свой язык сохраняется пока еще только у стариков кое-где в деревнях, где процесс ассимиляции протекает медленнее»¹².

Позитивна оцінка ролі митрополита Ігнатія у формуванні грецької людності Надазов'я, опис його церковного служіння й посмертного шанування мощей, а до того ж меланхолічні роздуми автора щодо падіння відсотка грецького населення Маріуполя та його різкого зросійщення, починаючи з середини ХІХ ст., суперечили ідеологічним концептам радянської історичної думки. Отож, розвідка не стала навіть предметом наукової критики і залишилася неоприлюдненою, хоча її автор до кінця свого життя залишався живою скарбницею найрізноманітніших фактів із життя міста і радником для всіх охочих прилучитися до історичної спадщини маріупольських греків. Але повернімося до самого Ігнатія. Сподівання митрополита на краще майбутнє до певної міри ґрунтувалося на його власних ініціативах: фундація церков і заснування монастиря св. Георгія, організація школи мали б сприяти створенню на азовських берегах чогось на кшталт «Нової Еллади» під державним скіпетром імператриці – чи не було це, певним чином, продовженням горезвісного «грецького проєкту»?

¹⁰ ІР НБУВ, ф. 364, № 1495, арк. 6.

¹¹ Там само, арк. 17.

¹² Там само.

На жаль, владики не спромігся досягнути кількох важливих речей — на російських теренах греки вже не були у правовому відношенні відділеними від держави і, відповідно, єпископ не міг бути самовладним господарем пастви й розпорядником її життя, як слушно зауважує у своєму нарисі і Дмитрій Кечеджи. Вплив митрополита Ігнатія на переселенців зійшов нанівець після заснування міста й перших двадцяти сіл із обіцяними грекам ділянками землі. Помилився він і стосовно етнічного світогляду кримських християн. Будучи уродженцем Архіпелагу, він занадто прямо переносив національні характеристики архіпелазьких і балканських греків на свою переважно тюркомовну паству, зорієнтовану швидше на мирне співіснування з державою та інтеграцію до її структур, ніж на боротьбу за незалежність. Важко сказати, наскільки Ігнатій Гозадинов наприкінці життя усвідомлював хибність своїх сподівань («Вероятно и сам маститый старец в последние годы жизни отлично понимал, что он ставил себе неразрешимую задачу» — так написав про це Д.Кечеджи), але різного роду зіткнення зі своїми вірними вже на нових місцях переживав тяжко. У розлоному листі до невстановленого російського можновладця, написаному 9 січня 1785 р., митрополит відверто жаліється на непорозуміння з паствою, скаржиться на уряд, що не дотримав окремих обіцянок, відкидає звинувачення у власному збагаченні тощо¹³.

Особливості менталітету кримських переселенців далися взнаки в наступні десятиліття, вирішальні для процесу національного самоусвідомлення, формування місцевої адміністрації та еліти. Наступники митрополита Ігнатія на єпископській кафедрі не дуже дбали про підтримку його просвітницьких і занадто «грецьких» ідей. Так, навіть заступницьке ставлення до надазовських греків з боку окремих представників вищого духовенства або російського уряду, зазвичай теж греків, приміром, архієпископа Никифора Феотокіса (1731-1800) або Іоанна Каподістрії (1776-1831), ніяк не допомагало в розбудові системи національної освіти. Показовим є приклад родичів митрополита Ігнатія – нащадків його брата Антона Гозадинова¹⁴. По смерті митрополита вони залишили місто і попри всі особисті чесноти й заслуги перед російським суспільством ніхто з них не намагався підвищити рівень «грекуватості» тої людності, до створення котрої приклав руку митрополит.

Утім, і сама людність не дуже дбала про свою просвіту. Як наслідок, ані в Маріуполі, ані в навколишніх селах, байдуже, в румейських

¹³ ІР НБУВ, ф. V, № 3690, 2 арк. Текст документу див.: Чернухін Є. Архів протоієрея Трифілія Карацоглу (публікація першоджерел з історії греків Надазов'я). – К., 2012.

¹⁴ Пирго М.Д. Сестры Гозадиновы. – Режим доступу: <http://www.azovgreks.com/library.cfm?articleId>

чи урумських, не маємо жодних прикладів боротьби за якісь особливі культурні або мовні преференції пересельців з Тавриди. Натомість точилися довгі справи за землю, що їй ніяк не могли обробити мешканці грецьких сіл, але їй віддавати до державної скарбниці не бажали. Відомі виступи окремих посадових осіб з грецького проводу (суду або міської думи) щодо обов'язкового викладання грецької мови (з одночасним обмеженням російської) після відкриття, нарешті, в 1820 р. першої школи, не містили в собі позитивної складової¹⁵, позаяк йшлося про мову, котру населення не розуміло, і навіть гіпотетичне опанування нею не надто сприяло підвищенню національної свідомості.

Очевидно, що творцем і носієм національної ідеї мав би бути насамперед міський прошарок, але він мовчав, усіяко пристосовуючись до нових російських реалій — мови, культури, правової системи і навіть церкви, хоча формально служби «рідними» мовами відбувалися (радше – не заборонялися) до початку 1870-х років. Як відомо, рідною мовою маріупольців була тюркська, якою спілкувалися християнські мешканці передмістя Бахчисараю та інших великих міст Криму, котрі, власне, й заснували Маріуполь. Ця мова була «писемна» в тому сенсі, що нею активно писали ще в Криму, а на теренах Османської імперії навіть побутували книжки, надруковані у Венеції, на різновидах тюркського койне, подібного до кримського, але малоазійського за своїм походженням. Пам'ятки кримського і, пізніше, надазовського тюркського койне почасти збереглися. Це переважно канонічні тексти з царини релігійного життя тюркомовних християнських громад або ділове листування¹⁶.

В контексті цієї статті варто звернути увагу на нещодавно оприлюднений опис урумського рукопису з записками маріупольського обивателя першої половини XIX ст. Івана Куркчу¹⁷, думського лавника і засідателя Грецького суду. Адже саме такі особи мали б опікуватися національними інтересами громади і дбати про «грецьку» просвіту. Не можна сказати, що грецька тема або грецька мова відсутні в «Записках» Івана Куркчу. Більше того, дуже ймовірно, що їхній автор навіть вивчав грецьку мову десь на початку XIX ст., тобто

¹⁵ Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1892 (перевидання 2001 р). — С. 181-189.

¹⁶ Див. опис та оригінальні тексти рукописної спадщини кримських і надазовських греків, що нині зберігаються в ІР НБУВ, у праці: *Чернухін Є.* Архів протоієрея Трифілія Карацоглу (публікація першоджерел з історії греків Надазов'я). — К., 2012.

¹⁷ Рукопис надійшов до Андрія Білецького від Дмитрія Кечеджи, див. опис у статті: *Чернухін Є., Пірго М.* Родинні зв'язки та соціальний профіль маріупольського грека Івана Куркчу, укладача «Записок» першої половини XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни. — Вип. 22/23. — К., 2013. — С. С. 539-561.

у приватних учителів або самотужки, а відтак почував себе «греком», хоча думав і писав рідною урумською. У записках у різних літературних жанрах присутні також інші мови: російська, українська, італійська. Отож, загальний освітній рівень, як на мешканця провінції, доволі високий. Водночас, очевидною видається потреба автора пристосовуватися насамперед до норм російської культури, зокрема в її правових та церковних аспектах. Пристосування до російської культури стає трагічною необхідністю і для більшості колишніх кримських християн, утворюючи нібито додаткову або другу національну ідентичність.

У творчості найвідоміших надазовських греків ХІХ ст., певною мірою зіставних із постаттю митрополита Ігнатія, – протоієрея Серафима Антоновича Серафимова (1818-1884)¹⁸ і Феоктиста Авраамовича Хартахая (1836-1880)¹⁹ ми вже не знайдемо жодних закликів до збереження культури власного народу (властиво, двох: румейського та урумського). Обидва науковці ідентифікували себе передовсім з російською культурою. Поцінуючи їхні заслуги в дослідженні історії кримських і надазовських греків, мусимо визнати, що для обох історичні розвідки були лише даниною пам'яті предків і аж ніяк не фундаментом для реалізації грецьких ідей і розбудови національної громади, що допоки значною мірою послуговувалася «вымирающим наречием»²⁰.

«Просвітник» Ф.Хартахай не став діячем національного відродження греків Надазов'я – засновані ним гімназії слугували подальшому зросійщенню середнього класу, його активній інтеграції до російськомовного культурного середовища. Особливо прикро це говорити в контексті хрестоматійних посилань на тривале життя Ф.Хартахая у Варшаві та його промову під час поховання Т.Шевченка в Санкт-Петербурзі – промовець вочевидь був обізнаний з ідеями національного руху і боротьбою народів за незалежність.

Отож, важко віднайти серед надазовських греків ХІХ ст. свідомих борців за хоч би якусь форму національної автономії або збереження народної культури. З певним застереженням до таких «борців», або, швидше, предтеч майбутнього національного руху, можна зарахувати хіба що народних поетів, котрі складали пісні й вірші, часом прозові твори місцевими говірками. Для другої половини ХІХ ст. це перш за все

¹⁸ Бацак Н.І. Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть ХVІІІ – початок ХХ століття). – К., 2010. – С. 83-88; Гветадзе І. Просвітницька діяльність протоієрея Серафима Серафимова // Схід. – 2011. – № 5. – С. 95-98.

¹⁹ Калоев С. А. Феоктист Хартахай. – Донецьк, 2007.

²⁰ Чернышева Т.Н. Греческий глоссарий Ф.А. Хартахая // Вісник Київського університету. – № 2. Серія філології та журналістики. – Вип. 2. – 1959. – С. 113-124.

Леонтій Хонагбей (1853-1918)²¹ і Дем'ян Бгадица (1850-1906)²², у творчості яких відбивалися думки й сподівання народу на крашу долю.

Початок ХХ ст. не відзначився зростанням національної свідомості греків Надазов'я. Бурхливий розвиток міста Маріуполя з кінця ХІХ ст. сприяв подальшій русифікації вихідців з румейських та урумських сіл, інтернаціоналізації громадського життя, утворенню типової для Півдня Росії суміші «російськомовних» робітників і городян. Уперше питання про повернення національного самоврядування, а відтак, треба розуміти, і розбудову власної культури, постали вже після Лютневої революції влітку 1917 р., коли був організований «Мариупольський союз греческого народу». Того ж року надазовські греки взяли участь у Першому всеросійському з'їзді греків у Таганрозі. Проте вже в січні 1918 р. в Маріуполі була проголошена радянська влада, і наступні кілька років аж ніяк не сприяли розвиткові національних ідей, хоча свою землю греки, здається, досить завзято боронили «від усіх».

Як не дивно, але до питань етнічного розмежування регіонів і національної просвіти надазовських греків на вернула досить скоро сама влада в межах державної політики коренізації 1924–1937 рр.²³ І тут на решті далися взнаки і повна відсутність власних освітянських традицій, і давній етнічний розкол на дві ізольовані в мовному відношенні громади з низками власних ідіом²⁴, і брак свідомих «націоналістів» або хоча б творчої інтелігенції. Єдине, що могло якось допомогти в цій новій для народу справі, це краєзнавчі розвідки, що трохи жевріли з середини ХІХ ст., та усна народна творчість, котра значною мірою спиралася на вірші й поеми Леона Хонагбея та Дем'яна Бгадиці.

Яскравими виразниками національних ідей періоду коренізації стали трагічні постаті Сави Ялі (1895-1938)²⁵ і Георгія Костоправа (1903-1938)²⁶. Перший відомий в історіографії як укладач низки

²¹ Хаджинов Э. В. Леонтий Хонагбей – народный рапсод греков Донбасса // Записки Историко-филологического товариства Андрія Білецького. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 187-200.

²² Хаджинов Э. В. Дем'ян Бгадица – народний поет греків Донеччини // Записки Историко-филологического товариства Андрія Білецького. – Вип. 2. – К., 1999. – С. 161-166.

²³ Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денаціоналізація // УІЖ. – 1998. – № 6. – С. 22-36; 1999. – № 1. – С. 41-55.

²⁴ Якубова Л.Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.) // УІЖ. – 2004. – № 2. – С. 121-132; № 4. – С. 82-90.

²⁵ Якубова Л.Д. Савва Ялі // Записки Историко-филологического товариства Андрія Білецького. – Вип. 4. – Кн. 2. – К., 1999. – С. 175-183.

²⁶ Волошко Є. Грецькі поети України // Радянське літературознавство. – 1965. – № 11. – С. 37-47; Мазур П. И. Георгий Костоправ: поэт и гражданин. – Донецк, 2003.

статей і вагомої розвідки про надазовських греків²⁷. Другий – як «письменник № 152» Спілки письменників СРСР і автор численних віршів, що насправді вперше піднесли літературну творчість надазовських греків до принаймні всесоюзного рівня²⁸. Зрозуміло, що національно свідомими греками обидва діячі були виключно в межах дозволеного радянською державою. Проте ані лояльність, ані співпраця з владою не врятували їх від фізичного знищення разом з тисячами інших румей та урумів наприкінці 1937 – початку 1938 рр.

Говорити про якісь матеріальні, бодай духовні надбання цього періоду в царині національної просвіти надазовських греків важко. Формально задекларовані адміністративні проекти щодо відродження національної культури проходили на тлі насильницької колективізації і репресій стосовно різного роду «лишенців» за провини дореволюційної, революційної або післяреволюційної доби. По тому почалися процеси розкуркулення, знищення церков і священства, пошуки буржуазних націоналістів, підданих Грецького королівства і т.і. Нарешті, значних утрат зазнало грецьке село під час Голодомору. Тим не менше, за всіх цих трагічних обставин для надазовських греків склалися виняткові умови для пошуків особливого місця в історії радянської України і, відтак, СРСР. На жаль, традиційна для влади зневага до мовознавчих та етнічних питань призвела лише до чергової спроби нав'язати надазовським румеям новогрецьку мову греків Еллади, а отже, й дуже віддалену в різних відношеннях культуру.

Ще гірше було з урумами. Вони мали обирати між мовою кримських татар або тією ж новогрецькою. Між тим, формальне визнання за надазовськими греками права на культурний розвиток навіть у тих жахливих умовах сприяло самоорганізації творчої інтелігенції у винайденні нових форм національної самосвідомості. Насамперед це виявлялося у віршуванні на рідній мові і в перекладах відомих літературних творів румейськими говірками. Чимало прикладів такого роду знаходимо на шпальтах тогочасних надазовських газет і в книжках, що виходили в СРСР упродовж 1930-х років²⁹. Попри те, що в Маріупольському педагогічному технікумі продовжували викладати виключно новогрецьку мову, самі носії місцевих новогрецьких говірок спромоглися створити унікальне підґрунття для подальшого розвитку принаймні румейської складової «грецької» національної культури Надазов'я.

1938 рік обірвав формальне існування грецької національної ідеї в українському Надазов'ї і знову спрямував румей та урумів на шлях денационалізації. До трагічних наслідків репресій у пам'яті народу додалися події війни 1941–1945 рр., що пройшла по колишній Грецькій

²⁷ Ялі С.Г. Греки в УСРР. – Харків, 1931.

²⁸ Костоправ Г.А. Здравствуй, жизнь! Стихи, поэмы. – Донецк, 1989.

²⁹ Хаджинова О.К. Греческие литераторы – современники Георгия Костоправа. – Мариуполь, 2004.

окрузі, а також загроза виселення греків з України, оскільки в 1944 р. були вивезені всі греки з Криму (який на той час був у складі Російської федерації). На щастя, ця депортація не зачепила греків України. Проте наступ на них продовжувався: у 1946–1948 рр. надазовські греки були позбавлені важливої частки історичної пам'яті через перейменування більшості сіл і, звичайно, їхнього «національного центру», котрий був названий на честь народженого в місті Андрія Жданова (1896–1948). За радянською традицією, це було зроблено за ініціативою «трудівників», а публічних протестів з цього приводу, звичайно ж, не було.

На тлі зазначених трагічних сторінок в історії надазовських греків могло здаватися, що геть усі носії національних традицій знищені або деморалізовані і ні про яке «відродження» народу не може бути й мови. До деякої міри це правда. Перша повоєнна наукова експедиція до надазовських греків, очолювана професором Київського державного університету імені Т.Шевченка Андрієм Білецьким (1911–1995), що відбулася влітку 1952 р., наштотувала по-первах не стільки на нерозуміння й ворожість з боку селян-румеїв до мешканців столиці, що було цілком природним явищем, скільки на підозру в спробі виявити останніх носіїв національних традицій для їхнього знищення. Ця тема ворожості або підозри супроводжувала ледь не всі подальші діалектологічні експедиції, незважаючи на зміни в політиці «партії та уряду». Цікаво, що політичну пильність виявляли особи різної політичної орієнтації – хтось боявся сказати правду київським гостям³⁰, а хтось писав реляції до КДБ стосовно «буржуазно-націоналістичних» поглядів університетського професора та його найближчої помічниці, а пізніше дружини, Тетяни Чернишової (1928–1993). Саме цій останній судилося стати довіреною особою для багатьох румеїв та урумів, що зберігали не тільки рідну мову й народні традиції, але й віру у відродження свого народу. Проте зближення з «народом» відбувалося повільно.

Одна з найцікавіших постатей серед мешканців Маріуполя ХХ ст. – Спиридон Никифорович Костаманов. Він народився 23 березня 1886 р. у Карані, у 1906–1920 рр. писав історичні нариси до маріупольських газет, брав участь у «греко-татарсько-турецькій підкомісії» при Маріупольському міськкомі в період коренізації, пережив буремні роки і дожив до «кращих часів». С.Костаманов познайомився з Т.Чернишовою ще 1953 р. поблизу міського краєзнавчого музею. Однак упродовж наступних кількох років це знайомство не мало наслідків і було дещо призабуте³¹. Між тим, за цей час у радянському суспільстві відбулися значні зміни, що підготували вибух громадської активності,

³⁰ На жаль, для цього теж були формальні підстави — праці Тетяни Чернишової тієї доби рясніють газетними штампами і цілком відповідають нормам радянській ідеології у змалюванні досягнень соціалізму і тавруванні буржуазних націоналістів.

³¹ ІР НБУВ, ф. 364, № 1078, 4 арк.

зокрема в грецькому Надазов'ї. До того ж сама Чернишова за кілька років перетворилася на знаного фахівця з історії надазовських греків і, що важливіше, нарешті «увійшла в довіру» до шанувальників місцевих традицій. Листи з Надазов'я до Т.Чернишової та А.Білецького надають нам сьогодні можливість почути мужні голоси захисників національної гідності мариупольських греків кінця 1950 – початку 1960-х років, котрі закликали «уважать народ, численностью доходящий до 120 тыс. человек»³².

Оборонцями традицій виступили люди немолоді, свідомі свого віку, досвіду, а відтак і відповідальності за майбутнє народу. Так, у листі від 20 січня 1960 р. С.Костаманов, доповідаючи Т.Чернишовій про деякі свої ініціативи, зазначає: «Еще одно поколение, вот умрем мы, моего возраста люди и больше никого из мариупольских греков не останется, знающих свой язык» <...> «они ассимилируются русской культурой и русским языком с такою основательностью и с такой быстротой, что от них и о них останется одно только воспоминание в истории. Коль так, есть мечта: зафиксировать историю, хотя бы в весьма краткой форме для памяти, для сохранения прошлого, как такового, чтобы мои материалы увидели свет...».

З листа ми дізнаємося, що «історія» певним чином уже зафіксована С.Костамановим у «Летописных материалах» з історії села Карань і міста Маріуполь, а також у двох нарисах, «получивших одобрительный отзыв Института истории АН СССР и АН УССР». Зміст цих двох нарисів і події навколо їхнього жаданого оприлюднення – головна тема листів Костаманова до Києва упродовж наступних чотирьох років. Перший з нарисів був написаний десь на початку 1959 р., оскільки в січні 1960 р. автор уже мав схвальні відгуки від АН УРСР. Назва нарису – «180-летие основания города Жданова, или история осколка одного народа», не повністю відповідає авторській меті, хоча значна частина тексту є стислим оглядом історії надазовських греків і заснування міста Маріуполь³³. Проте вся ця «фіксація історії» слугує задля більшого емоційного навантаження двох головних тем — це роздуми автора стосовно асимілятивних процесів, тобто розчинення греків у російській культурі і, відповідно, заклик до збереження автентичних назв міста і перших грецьких поселень як найкращого засобу збереження історичної пам'яті народу.

Деяка розлогість нарису і надлишкова емоційність тону викликали критику вже серед однодумців автора. В одному з листів до Чернишової Костаманов скаржиться, що його приятель Дмитрій Кечеджи закидає йому наявність у тексті на «95 відсотків води»³⁴.

³² Там само, № 1521, арк. 17.

³³ Там само, № 1078, арк. 4.

³⁴ Там само, № 1082, арк. 1.

Отож, автор залишив «5 відсотків», котрі по тому «підсолодив» інший дослідник – Харлампій Караманіца, і в такому вигляді начерк під назвою «История одного переименования»³⁵ був презентований на розгляд різним офіційним інституціям. Природно, що першими в списку були органи місцевої влади, а також редакції газети «Социалистический Донбасс» і журналу «Донбасс». Водночас, за усталеним звичаєм радянської доби копії звернень адресували також до вищих інстанцій. Так і в цьому випадку листи були направлені до центральних газет «Правда» та «Известия». Ці листи-звернення з вимогою розглянути можливість відновлення історичних імен міста і низки грецьких сіл підписували різні особи. Одне з таких звернень від 24 листопада 1962 р. підписали мешканці Маріуполя «Н. Костаманов, Д. Кечеджи, И. Чапни, Н. Острянин, Г. Кириязи, А. Хачик, А. Бондаренко»³⁶. Судячи з відповідей деяких інших редакцій, подібні звернення підписували також Х. Караманіца і Г. Сагіров³⁷.

Ставлення до цих народних ініціатив було неоднозначним. Якщо вірити С.Костаманову, то АН УРСР (треба вважати, устами невідомих нам сьогодні рецензентів з Інституту історії) позитивно оцінила загальну спрямованість нарису, а відтак визнала доцільною ініціативу щодо повернення історичних назв міста і низки сіл. Маючи на руках такі відгуки, Костаманов знайшов підтримку і в деяких колах на Донеччині. 6 грудня 1963 р. у листі до Білецьких він зазначає: «Все писатели в один голос сказали «Мы все за вашу статью, за восстановление названия Мариуполь»³⁸.

Споглядацьку й очікувальну позицію займав міськом партії: «В горькое обсуждали, отложили до конца следствия по культу личности и роли самого Жданова»³⁹. Зазвичай мала відбутися також громадська дискусія, а по тому можна було сподіватися на розгляд питання на засіданні Верховної Ради СРСР.

Цікаво, що питання звернення до Києва постало чомусь уже після листів до центральних московських газет. Так, лише 3 березня 1963 р. С.Костаманов, доповідаючи Т.Чернишовій «о грустном движении наших успехов в анабаптизме нашего родного города», пише: «если я не дождусь осуществления этой идеи, то завещаю умным из своих потомков продолжать настаивать на восстановлении исторически сложившегося названия города»⁴⁰.

³⁵ Там само, № 1522, 3 арк.

³⁶ Там само, арк. 3.

³⁷ Там само, № 1523, 1 арк.; № 1524, 1 арк.

³⁸ Там само, № 1081, арк. 2.

³⁹ Там само, № 1082, арк. 2.

⁴⁰ Там само, № 1080, арк. 1.

Певні надії мариупольці покладали на Верховну Раду УРСР. У цьому питанні мали допомогти М.Рильський і М.Бажан. Коли й це не спрацювало, греки вдалися до найміцнішого й останнього засобу – звернулися до першої особи держави: «Прямо Хрущеву мы не послали. Наш полковник из отряда Давыдова – Сагиров передавал лично Аджубею»⁴¹. Доля цих останніх заяв мариупольців нам не відома. На жаль, питання перейменування міста Жданов було позитивно розглянуте лише 1989 р., а низка грецьких сіл ще й досі має ті недолугі назви, що колись так розлютили надазовських краєзнавців.

С.Костаманов не був самотнім у своїх прагненнях просвітити греків Донбасу щодо їхнього походження й виправити історичну несправедливість, принаймні в царині географічних назв. Серед осіб, що підписували та правили його звернення, знаходимо ім'я Харлампія Антоновича Караманіци, котрому єдиному з усіх тогочасних греків-краєзнавців пощастило в 1961 р. надрукувати в журналі «Донбасс» стислу довідку про надазовських греків⁴². Проте, як тепер виявляється, це був жалюгідний уламок його фундаментальної праці з історії греків Криму й Надазов'я, підготовленої впродовж 1952–1958 рр. Розвідка була започаткована «с тем, чтобы в 1953 г. – год 175-летия вывода греков из Крыма – дать что-либо об этом в газету. Просто, извините, обидно стало, что ничего у нас нет в литературе по истории мариупольских греков»⁴³, писав він до А.Білецького. Подібно до С.Костаманова автор звернувся насамперед до облвидаву, проте його чиновники, напевно з переляку, запропонували звернутися до Держвидаву, а звітні матеріали сумнівної розвідки були передані до АН УРСР.

Оскільки праця містила багато матеріалів з історії Криму, з Академії наук її передали на рецензію до кримознавців. Ними були Елла Ісаківна Соломонік (1917-2005), Євгеній Володимирович Веймарн (1905-1990) і Володимир Петрович Бабенчиков (1885-1974). Незважаючи на цілком позитивні відгуки і навіть тісну співпрацю з Є. Веймарном, остаточна редакція праці ніяк не знаходила свого видавця. У розпачу Х.Караманіца звертався до А.Білецького, до відділу феодалізму Інституту історії АН УРСР, особисто до його тодішніх співробітників М.Брайчевського та О.Апанович⁴⁴, але все марно. Не просу-

⁴¹ Там само, № 1082, арк. 3 зв. Георгій Захарович Сагиров – учасник громадянської війни, очолював кавалерійський ескадрон у загоні М.Т. Давидова. Автор книги спогадів (Сакиров К. В пороховом дыму. – Баку, 1968). Олексій Іванович Аджубей (1924–1993), зять М.С. Хрущова, вважався греками «своїм». Чи був він насправді грецького походження, достеменно не відомо.

⁴² *Караманица Х.* Из прошлого мариупольских греков // Донбасс. – № 3. – Донецьк, 1961. – С. 115-122.

⁴³ Там само, № 551, арк. 1.

⁴⁴ Там само, ф. 320, № 1785, 1 арк.

валися справи і з донецькими видавництвами, дарма що на словах усі погоджувалися з автором і схвалювали його ініціативи. Уже після виходу уривку праці в часописі «Донбасс» Х.Караманіца, продовжуючи роботу над монографією вже в річищі фольклорних і мовознавчих матеріалів, намагався знайти підтримку в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, але й ця остання спроба не мала успіху. Від величезної роботи на 400–500 машинописних сторінок наразі залишився лише проспект, презентований у листі до А.Білецького, і той стислий начерк, що його вдалося надрукувати в альманасі «Донбасс».

Виходячи з аналізу проекту праці, можна з упевненістю стверджувати, що автор (так само, як Д.Кечеджи і С.Костаманов) ретельно опрацював російську історіографію і низку праць рядянської доби, приділяв значну увагу давнішим періодам з історії надазовських греків та уникав гострих питань, на кшталт участі греків у загонах Н.Махна, спротиву колективізації або трагедії 1937–1938 рр. Утім оприлюднення фундаментальної праці про одну з невизнаних уже на той час, в адміністративному сенсі, і призабуту, в культурологічному аспекті, національну меншину було для держави неприйнятним. Відтак, позитивні відзиви науковців АН УРСР і загравання з автором з боку місцевої влади не мали жодних наслідків для політики державних видавництв. Праця була відхилена й загубилася в архівах.

Розглядаючи сьогодні ці невидані і згодом забуті розвідки надазовських краєзнавців, написані в 1950-х – на початку 1960-х рр., варто відзначити декілька важливих моментів. Так, усі три автори – Х.Караманіца, С.Костаманов і Д.Кечеджи – належали до дореволюційної генерації (народилися в проміжку 1886-1897 рр.) і були природними носіями місцевих діалектів. Виходячи з уривчастих біографічних відомостей, мусимо зарахувати всіх трьох до «службовців» або до так званої «народної інтелігенції». Однак постає цікаве й важливе для нас питання: до якого народу належала ця інтелігенція? Шукаючи відповідь на це питання, мусимо повернутися до початку ХІХ ст., коли надазовські греки мали, нехай суто теоретично, можливість або будувати власну національну культуру, а відтак і продукувати її носіїв, або ж інтегруватися до іншої, властиво, російської культури. Через низку різних причин був обраний саме цей останній шлях. Тому й згадані грецькі науковці Ф.Хартахай і С.Серафимов уже не були представниками «грецької» інтелігенції, а лише «вихідцями» з румейських або урумських родин. Очевидно, що такими насамперед були й автори зазначених невиданих розвідок. Через цю подвійну національну ідентифікацію в умовах фактично єдиної політичної нації – російської, спостерігаємо певну невизначеність авторських позицій щодо пошуку місця надазовських греків в історії. Найпростіше для всіх посилатися на великих «предків», на античний період і роль грецької цивілізації в історії людства – тут і справді є, на що опертися.

Гірше з візантійським періодом, адже це, зокрема, християнізація Русі, а далі – тяжке життя «под игом мусульманского фанатизма» і, нарешті, як порятунком – «приобщение к высокой русской культуре». Це останнє твердження, власне, і позиціонує авторів як діячів насамперед російської імперської культури, попри залишкові знання рідної мови та всю повагу до народних традицій. Характерно, що жоден з них не посиляється у своїх розвідках на Україну, українців або українську мову (хіба що в назвах владних або адміністративних структур).

Як саме діяли С.Костамапов, Х.Караманіца і Д.Кечеджи під час короткого періоду розбудови національної культури надазовських греків у 1925–1937 рр., невідомо. Саме в цей і лише в цей недовгий період в історії надазовських греків їм були конче потрібні «старі» національні кадри і були можливості для виховання нових. Як не дивно, і тих, і інших знайшлося чимало: нині їхні імена викарбувані в мартирологах надазовських греків 1937–1938 рр.⁴⁵ Наші автори пережили ті лихі часи і донесли свою історичну пам'ять у нову, демократичнішу добу. Очевидно, що вони не були «героями», не звинувачували публічно владу у знищенні свого народу, не закликали до самоврядності або термінового запровадження рідної мови. Їхня позиція була, швидше за все, відлунням російської традиції ХІХ ст. з її поблажливо-етнографічними інтересами до місцевих діалектів і народних звичаєв, байдуже російських, «малоросійських» або «грецьких».

Природна й закономірна впененість старшого покоління у зверхності російської культури повсякчас зводила нанівець можливі спроби побудови власної. Поблажливе (як у С.Серафімова або Ф.Хартахая) ставлення до народних традицій неминуче позбавляло їх життєвої перспективи і гарантувало місце хіба що в етнографічному музеї, у кращому випадку – на сцені, у виконанні фольклорних колективів (до речі, саме такі прояви «національної культури» деякі науковці часто наводять як свідчення її «відродження»).

«Старих» істориків-краєзнавців, що пережили 30-ті роки, навряд чи коректно, отже, вважати поборниками національного відродження. Утім, вони дбали про підтримку історичної пам'яті – своєї рідної компенсації за пограну національну гідність. Перебуваючи поза межами офіційної радянської історіографії, вони тішилися більшою творчою свободою, тому їхні праці часто вирізнялися на тлі посередніх історичних розвідок штатних дослідників. Ті ж із греків, кому пощастило за посередництвом російської культури «вийти в люди» та інтегруватися в радянському суспільстві, досягти значних академічних ступенів або адміністративних посад, в тому числі в науковій сфері, ніколи не дозволяли собі нічого подібного – забороняли так звані «корпоративні» інтереси. Тим не менше, надазовські греки, зо-

⁴⁵ Греческая операция: История репрессий против греков в СССР. – СПб., 2006.

крема зазначені краєзнавці, завжди пишалися й пишються усіма своїми земляками, зараховуючи їх до «видатних греків», дарма що в більшості довідників вони зазначені як «російські» або «українські» вчені, митці, державні діячі та ін.

Чи не єдиними хранителями тих національних ознак, що дозволяли мріяти про національне відродження, залишалися малоосвічені селяни – мешканці грецьких сіл – і нечисленні вцілілі літератори. Саме це селянське середовище породжувало нові таланти і нових «героїв» – це, зокрема, низка поетів, перекладачів і громадських діячів 1960-1980-х років – але це вже тема іншого дослідження⁴⁶.

Що ж до наших істориків-краєзнавців, то вони мали обмаль наступників. Лише багато років по тому уродженець надазовської Каракуби Іван Джуха у своїй першій книжці, що готувалася майже 20 років, знову спробував поставити питання стосовно історичної долі кримсько-надазовських греків. Уже сама назва книги — «Одиссея мариупольских греков», що вийшла 1991 р. у Вологді (РФ), вказує на особливе авторське бачення цієї складної проблеми. В останніх параграфах мова йде про давню грецьку ідею «παλινόσθησις» – повернення на батьківщину («Греція позади, Греція впереди» – пише І. Джуха). У сучасному світі цей феномен відомий під назвою «репатріація». Справді, після закону, прийнятого грецьким парламентом у 1990 р., повернення до Греції стало реальністю для багатьох греків колишнього СРСР. Декілька тисяч мешканців грецького Надазов'я теж скористалися можливостями повернутися на історичну батьківщину⁴⁷. Проте більша частина народу «численністю до 120 тис. человек» продовжувала мирно жити в Україні. Між тим, події 2014 р. змусили надазовських греків згадати про прадавню ідею повернення, а уряд Грецької Республіки – про операцію 1993 р. «Золоте Руно», коли етнічні греки силами військово-морських сил і флоту Греції були вивезені з території Грузії.

⁴⁶ Див. у монографії: Балабанов К.В., Пахоменко С.П. Національно-культурне та громадське життя греків України в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. – Маріуполь, 2006.

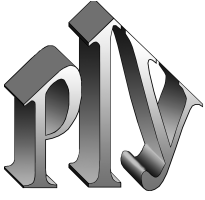
⁴⁷ Питання національної ідентичності греків Надазов'я і, зокрема, їхньої інтеграції до сучасного грецького суспільства розглядає у своїх працях фінська дослідниця Кіра Каурінкоскі, див.: *Kaurinkoski K. Les Grecs dans le Donbass. Analyse des identités collectives dans deux villages d'Ukraine orientale.* – Lille III, 1997; *Кауринкоски К. Греки Приазовья: особенности этнокультурной идентичности // Диаспоры.* – М., 2002. – № 1. – С. 79-105; *Kaurinkoski K. Les Grecs de Mariupol (Ukraine). Réflexions sur une identité en diaspora // Revue européenne des migrations internationales.* – 2003. – Vol. 19. – № 1. – P. 125-146; *Kaurinkoski K. Migration from Ukraine to Greece since perestroika: Ukrainians and «returning» ethnic Greeks. Reflections on the migration process and on collective identities. Ethnicity & Migration: A Greek Story // Migrance.* – № 31. – 2008. – P. 71-85.

Очевидно, що поступова втрата надазовськими греками власної національної ідентичності не перетворює їх на позаземних чужинців. Так чи інакше люди мусять ідентифікувати себе з тією чи іншою національною культурою – їй співчувати, розуміти, захищати. З погляду державотворчої політики, втрата Україною свого «грецького» населення, значною мірою русифікованого ще в XIX ст., є великою помилкою, позаяк поповнення втрачених національних ознак відбувалося й відбувається за рахунок російської культури (часто в не найкращих її варіантах), в рідкісних випадках – української, а в останні роки – новогрецької. Проте ці останні залишають Україну, в той час як русифіковані «греки» не збираються їхати до Росії. Хіба що йдеться про анонсоване деякими російськими політиками повернення надазовських греків до Криму – ось таке продовження «Одіссеї».

Залишками національної самоідентифікації і несприйманням «чужих» можна спробувати пояснити непопулярність ідей сепаратизму в історичних грецьких поселеннях і навіть почасти в місті Маріуполі (хоча вірніше це пояснювати характером зайнятості активного населення). Однак, будучи вдячними українським грекам за їхню лояльність до офіційної влади, урядовцям варто було б ще раз подумати про майбутнє цього унікального народу. Важливо не запізнитися, адже, як слушно провіщав Спиридон Костаманов, «слившись биологически с русским народом, мариупольские греки перестанут существовать как отдельная народность»⁴⁸.

Невидані розвідки надазовських греків-краєзнавців, збережені в архіві Андрія Білецького і Тетяни Чернишової, дають можливість розглянути соціальні прагнення грецької громади наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років. У своїх працях греки-краєзнавці розглядали питання національної ідентичності, збереження історичної пам'яті та поваги до одного з корінних народів України.

⁴⁸ ІР НБУВ. – Ф. 364. – № 1521. – Арк. 11.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрощук Олександр (Київ) – к.і.н., старший науковий співробітник відділу новітньої історії і політики Інституту історії України НАН України

Арабаджи Світлана (Маріуполь) – к.і.н., старший викладач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету

Архипова Світлана (Київ) – аспірантка відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Бацак Наталія (Київ) – к.і.н., старший науковий співробітник сектора дослідження цивілізацій Причорномор'я Інституту історії України НАН України

Верменич Ярослава (Київ) – д.і.н., завідувача відділом історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Водотика Сергій (Херсон) – д.і.н., професор кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Водотика Тетяна (Київ) – к.і.н., молодший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Дмитрук Володимир (Київ) – к.і.н., старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Литвин Володимир (Київ) – академік НАН України, народний депутат України

Нагорна Лариса (Київ) – д.і.н., головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Подкур Роман (Київ) – к.і.н., старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Прищепя Олена (Рівне) – к.і.н., доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету

Скрипник Анатолій (Кам'янець-Подільський) – к.і.н., доцент кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету

Сосса Ростислав (Київ) – д.геогр.н., провідний науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Чернухін Євген (Київ) – к.і.н., старший науковий співробітник сектора дослідження цивілізацій Причорномор'я Інституту історії України НАН України

АНОТАЦІЇ / SUMMARIES

REGIONAL HISTORY OF UKRAINE
COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES
Issue 8

1. Methodological Problems of Regional History

9

ЛИТВИН В. Децентралізація, федералізація, сепаратизм: парадокси політичного дискурсу. Стаття містить авторське застереження щодо ризиків і небезпек, які створюються недосконалістю вітчизняного понятійного інструментарію і підміною смислів у практичному застосуванні термінів «федералізація», «децентралізація», «сепаратизм» тощо. За умов гострих політичних протистоянь лише від рівня культури суспільного діалогу залежать темпи виходу з глибокої ідентифікаційної кризи.

Ключові слова: *федералізм, децентралізація, сепаратизм, регіональна політика.*

ЛИТВИН В. Децентрализация, федерализация, сепаратизм: парадоксы политического дискурса. Статья содержит авторское предостережение относительно рисков и опасностей, создаваемых несовершенством отечественного понятийного инструментария и подменой смыслов в практическом применении терминов «федерализация», «децентрализация», «сепаратизм» и т.п. В условиях острых политических противостояний лишь от уровня культуры политического диалога зависят темпы выхода из глубокого идентификационного кризиса.

Ключевые слова: *федерализм, децентрализация, сепаратизм, региональная политика*

LYTVYN V. Decentralization, Federalization and Separatism: Paradoxes of Political Discourse. The purpose of the article is to formulate authors' warning about the risks and dangers of difficulties in usage such terms as «federalization», «decentralization», «separatism» etc. Sub-

stitution of notions is dangerous. Efficiency of overcoming the crisis depends on the level of political dialogue.

Key words: *federalization, decentralization, separatism, regional policy.*

19

ВЕРМЕНИЧ Я. Концепт регіоналізму у сучасній термінопрактиці. У статті автор порушує проблеми варіативності глосарію політичної й історичної науки під впливом глибоких трансформаційних процесів, які відбуваються у сучасному світі. Аналізуються зміни у смисловому наповненні категорії «регіоналізм», яка еволюціонує від негативних конотацій, пов'язаних із проявами сепаратизму, до відображення зростаючої ролі регіонів у сучасних інтеграційних процесах.

Ключові слова: *регіоналізм, простір, територія, децентралізація.*

ВЕРМЕНИЧ Я. Концепт регионализма в современной терминологии. В статье автор поднимает проблемы вариативности глоссария политической и исторической науки под влиянием глубоких трансформационных процессов, происходящих в современном мире. Анализируются изменения в смысловом наполнении категории «регионализм», которая эволюционирует от негативных коннотаций, связанных с проявлениями сепаратизма, к отображению возрастающей роли регионов в современных интеграционных процессах.

Ключевые слова: *регионализм, пространство, территория, децентрализация.*

VERMENYCH YA. Regionalism concept in modern glossary practice. The author gives the problem of variability glossary of political science and history under the influence of deep transformation processes taking place in the modern world. Analyzed changes in the semantic content category «regionalism», which evolved from the negative connotations associated with manifestations of separatism to reflect the growing role of regions in modern integration processes.

Key words: *regionalism, space, territory, decentralization.*

55

НАГОРНА Л. Поняття «місце пам'яті» в системі memory studies. У статті автор намагається проаналізувати політичне, ідеологічне й психологічне навантаження, пов'язане із широким застосуванням запропонованої П.Нора та його колегами моделі «місце пам'яті». У фокусі уваги – проблеми кореляції концептів «місце» і «місце пам'яті», застосовності французької моделі до українських реалій, коректності поняття «орієнтири пам'яті».

Ключові слова: *місце, місце пам'яті, простір, історико-географічний образ.*

НАГОРНАЯ Л. Понятие «место памяти» в системе memory studies. В статье автор пытается проанализировать политические, идеологические и психологические коннотации, связанные с широким применением предложенной П.Нора и его коллегами модели «мест памяти». В фокусе внимания – проблемы корреляции концептов «место» и «место памяти», применимости французской модели к украинским реалиям, корректности понятия «ориентеры памяти».

Ключевые слова: место, место памяти, пространство, историко-географический образ.

NAHORNA L. The concept of «place of memory» in the system memory studies. The article tries to analyze the political, ideological and psychological stress associated with the widespread use of the model «places of memory» which was suggested by P.Nora and his colleagues. The focus of attention – the problem of correlation of the concept of «place» and «place of memory», applicability of french model to the Ukrainian realities, correctness of the term «memory references».

Key words: place, place of memory, space, historical-geographical image.

2. Political and Juristic Problems of Territorial Organization

77

АНДРОЩУК О. Шляхи вдосконалення адміністративно-територіального устрою в Україні у науковому і політичному дискурсах кінця ХХ – початку ХХІ ст. У статті аналізуються причини і прояви інерційності у підходах до реформування адміністративно-територіального устрою України на матеріалі дискусій, що велися у колах вітчизняних політиків і науковців на рубежі тисячоліть. Автор шукає відповідь на питання, чому розпочата 2005 р. реформа з самого початку була приречена на невдачу.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, інертність, реформа, оптимізація.

АНДРОЩУК А. Пути оптимизации административно-территориального устройства в Украине в научном и политическом дискурсах конца ХХ – начала ХХІ вв. В статье подвергнуты анализу причины и проявления инерционности в подходах к реформированию административно-территориального устройства на материале дискуссий, которые велись в научных и политических кругах Украины на рубеже тысячелетий. Автор ищет ответ на вопрос о том, почему начатая в 2005 г. реформа с самого начала была обречена на неудачу.

Ключевые слова: административно-территориальное устройство, инертность, реформа, оптимизация.

ANDROSCHUK O. The Ways of Optimization of Administrative-Territorial System of Ukraine in Scientific and Political Discourses in the end of 20th – at the beginning of 21st centuries. The reasons and symptoms of inertance of administrative-territorial reforming are decomposed. Author searches for the answer – why the reform, started in 2005, was doomed to failure.

Key words: *administrative-territorial system, inertance, reform, optimization.*

95

СОССА Р. Картографічний аспект дослідження адміністративно-територіального устрою України. У статті висвітлюється просторова локалізація адміністративних одиниць в Україні у картографічному зображенні. Особливу увагу приділено делімітаційним та демаркаційним картам кордонів, що проходили територією України у різний час, із зазначенням місць їх зберігання.

Ключові слова: *адміністративно-територіальний устрій, картографування, кордони, делімітація, демаркація.*

СОССА Р. Картографический аспект исследования административно-территориального устройства Украины. В статье освещается пространственная локализация административных единиц в Украине в картографическом изображении. Особое внимание уделено делимитационным и демаркационным картам границ, проходивших по территории Украины в разное время, с указанием мест их хранения.

Ключевые слова: *административно-территориальное устройство, картографирование, границы, делимитация, демаркация.*

SOSSA R. Studies on Administrative-Territorial System of Ukraine: Cartographic Aspect. The article deals with the spatial localization of the administrative units in Ukraine on the maps. Particular attention is paid to the delimitation and demarcation maps of borders, held in the territory of Ukraine in different times. The locations of maps storage are mentioned.

Key words: *administrative-territorial structure, mapping, borders, delimitation, demarcation.*

109

ДМИТРУК В. Делімітація та демаркація державного кордону України: проблеми та пріоритети. У статті розглядається процес делімітації та демаркації державного кордону України, аналізуються основні проблеми, пов'язані з невирішеністю кордонних суперечок між Україною і Російською Федерацією.

Ключові слова: *делімітація, демаркація, договір, комісія, кордон, переговорний процес.*

ДМИТРУК В. **Делимитация и демаркация государственной границы Украины: проблемы и приоритеты.** В статье рассматривается процесс делимитации и демаркации государственной границы Украины, анализируются основные проблемы, связанные с нерешенностью пограничных споров между Украиной и Российской Федерацией..

Ключевые слова: делимитация, демаркация, договор, комиссия, граница, переговорный процесс.

DMYTRUK V. **Delimitation and Demarcation of State Border of Ukraine: Problems and Priorities.** The article is devoted to the process of delimitation and demarcation of Ukrainian-Russian state borders. The main features of unsolved border problems between Ukraine and Russian Federation are analyzed.

Key words: delimitation, demarcation, treaty, commission, border, negotiation process.

3. Regional Context of Military Studies

119

ВОДОТИКА С. **Регіональний контекст військово-історичних студій: спроба концептуального визначення предметного поля.** В статті аналізується місце, роль та значення військово-історичних студій у вивченні регіональної історії України. Наголошено на тому, що регіональний вимір дозволяє суттєво збагатити евристичний потенціал військової історії, вписуючи її в просторову систему координат.

Ключові слова: регіональний контекст, військова історія, Україна.

ВОДОТЬКА С. **Региональный контекст военно-исторических студий: попытка концептуального определения предметного поля.** В статье анализируется место, роль и значение военно-исторических студий в изучении региональной истории Украины. Акцент сделан на том, что региональный контекст позволяет существенно обогатить эвристический потенциал военной истории, вписать ее в пространственную систему координат.

Ключевые слова: региональный контекст, военная история, Украина.

VODOTYKA S. **Regional Context of Military Studies: an Attempt to Define the Object Field.** Author analyzed the role and the value of military studies for examining regional history of Ukraine. It is pointed out, that regional context allows widening the heuristic potential of military history, inscribe it in the spatial coordinates.

Key words: regional context, military history, Ukraine.

СКРИПНИК А. Російська мілітаризація Київщини у XVIII ст. В статті розглянуті підвалини виникнення та поетапного зміцнення російської військової присутності на Київщині з метою подальшої експансії на терени Правобережної України. Досліджено мілітарні заходи і приготування, спрямовані на реалізацію зовнішньополітичних прагнень самодержавства за допомогою військової сили.

Ключові слова: збройні сили, кордон, військова влада, дислокація.

СКРИПНИК А. Российская милитаризация Киевщины в XVIII в. В статье рассмотрены начала возникновения и поэтапного укрепления российского военного присутствия на Киевщине с целью дальнейшей экспансии на территорию Правобережной Украины. Исследованы милитаристские мероприятия и приготовления, направленные на обеспечение внешнеполитических устремлений самодержавия при помощи военной силы.

Ключевые слова: вооруженные силы, граница, военная власть, дислокация.

SKRYPNYK A. Russian Militarization of Kyiv Region in 18th century. The paper considers the background and gradual strengthening of Russian military forces in the Kyiv region which aimed at the further expansion to the Right-Bank Ukraine. Military arrangements representing the foreign policy of the autocracy have been investigated.

Key words: military forces, border, military authority, dislocation.

4. Urban History

ПРИЩЕПА О. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: теоретичний зріз проблеми. У статті дається визначення освітньо-культурного середовища повітових міст і містечок Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. Підкреслюються особливості його формування в умовах взаємодії, конкуренції, а то й конфронтації багатоетнічного міського населення. Пропонується головним компонентом культурного середовища вважати міські навчальні заклади. Розвивається теза про уповільнені темпи культурного життя повітових міст і містечок Правобережжя.

Ключові слова: освітньо-культурне середовище, повітове місто, містечко, Правобережна Україна, Російська імперія, навчальні заклади.

ПРИЩЕПА Е. Образовательно-культурная среда уездных городов и местечек Правобережной Украины конца XVIII – начала XX в.: теоретический срез проблемы. В статье дается определение образовательно-культурной среды уездных городов и местечек Правобережной Украины конца XVIII – начала XX вв. Подчеркиваются особенности ее формирования в условиях взаимодействия, конкуренции, а то и конфронтации многоэтнического городского населения. Предлагается главным компонентом культурной среды считать городские учебные заведения. Развивается тезис о замедленных темпах культурного развития уездных городов и местечек украинского Правобережья.

Ключевые слова: образовательно-культурная среда, уездный город, местечко, Правобережная Украина, Российская империя, учебные заведения.

PRYSHCHЕРА О. Educational and Cultural Environment of Provincial Cities and Towns of the Right-Bank Ukraine at the end of the 18th – Beginning of the 20th cc.: Theoretical Aspect of the Problem.

In this article, I aim to define educational and cultural environment of provincial (povitovi) cities and towns of the Right-Bank Ukraine at the end of the 18th – the beginning of the 20th cc. I emphasize the main features in its formation under the conditions of relationships, competition, and at times confrontation of multi-ethnic town population. I offer to consider the main component of cultural environment to be town's educational establishments and develop the idea of a decelerated pace of cultural life of provincial cities and towns of the Right-Bank Ukraine.

Key words: educational and cultural environment, provincial city, town, Right-Bank Ukraine, Russian Empire, educational establishments.

155

ВОДОТИКА Т. Типологія міст Наддніпрянської України в контексті формування культури підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст. Розвідка має на меті проаналізувати існуючі варіанти типології міст України другої половини XIX – початку XX ст. Обґрунтовано власну типологію залежно від міри поступу індустріальної модернізації в містах.

Ключові слова: місто, типологія, індустріальна модернізація, культура підприємництва.

ВОДОТЬКА Т. Типология городов Надднепрянской Украины в контексте формирования культуры предпринимательства во второй половине XIX – в начале XX вв. Целью статьи является анализ существующих вариантов типологии городов Украины второй половины XIX – начала XX вв. Обоснована авторская типология в зависимости от степени развития индустриальной модернизации в городах.

Ключевые слова: город, типология, индустриальная модернизация, культура предпринимательства.

VODOTYKA T. **The Typology of Ukrainian Cities under Russian Empire in the Context of Establishing Enterprise Culture during latter half of XIX – the beginning of XX centuries.** The purpose of the article is to make a review of existing variants of typology of the cities during latter half of XIX – the beginning of XX centuries and to substantiate author's own variant of it, based on the level of industrial evolution in the cities and the level of enterprise development.

Key words: city, industrial modernization, typology, enterprise culture.

169

ПОДКУР Р. **Місто на кордоні: Кам'янець-Подільський на початку 1920-х рр.** Досліджуються особливості життя населення прикордонного міста Кам'янця-Подільського на початку 1920-х рр. Акцентується увага на методах формування більшовиками політичної лояльності місцевого населення.

Ключові слова: кордон, пограниччя, місто на кордоні, фронтир, Кам'янець-Подільський, політичні репресії, повсякденне життя.

ПОДКУР Р. **Город на границе: Каменец-Подольский в начале 1920-х гг.** Исследуются особенности жизни населения пограничного города Каменца-Подольского в начале 1920-х гг. Акцентируется внимание на методах формирования большевиками политической лояльности местного населения.

Ключевые слова: граница, пограничье, город на границе, фронтир, Каменец-Подольский, политические репрессии, повседневная жизнь.

PODKUR R. **Border City: Kamyanets-Podilsky in early 1920th.** Specific features of life routine of border city during early 1920th. Author points out the methods of gaining political loyalty of local population.

Key words: border, borderzone, border city, frontier, Kamyanets-Podilsky, political repressions, everyday life.

189

АРХИПОВА С. **Стан адміністративного поділу Києва в 50–90-х рр. ХХ ст.** Стаття присвячена аналізу адміністративно-територіального поділу Києва у період 50–90-х років ХХ ст. Досліджуються процеси перейменування міських районів і розширення міської смуги, подається коротка характеристика районів.

Ключові слова: Київ, територія, районний поділ, генеральний план, міська смуга.

АРХИПОВА С. **Состояние административного деления Киева в 50–90-х годах ХХ в.** Статья посвящена анализу административно-территориального деления Киева в период 50–90-х годов

XX в. Исследуются процессы переименования городских районов и расширения городской черты, предложена краткая характеристика районов.

Ключевые слова: Киев, территория, районное деление, генеральный план, городская черта.

ARHIPOVA S. The State of Administrative division of Kiev in 50-90 years of the 20th century. The article is devoted to the critical analysis of the administrative-territorial division of Kiev during the 50-90 years of the 20th century. Author pays major attention to the processes of re-naming the urban areas and extending the city limits and provides a short description of areas.

Key words: Kyiv, territory, administrative-territorial division, general plan, city limits.

5. History of Regions of Ukraine. Azov Region

199

АРАБАДЖИ С. Міжетнічні відносини грецького населення Приазов'я у XIX – першій половині XX ст. Стаття присвячена аналізу етносоціальної структури населення Приазов'я та особливостей системи грецького самоврядування на цій території у хронологічних межах XIX – першої половини XX ст. Аналізуються негативні наслідки культивованої грецькими громадами відособленості, яка гальмувала налагодження нормальної системи міжетнічних відносин в регіоні.

Ключові слова: греки, Приазов'я, етнічні контакти.

АРАБАДЖИ С. Межэтнические отношения греческого населения Приазовья в XIX – первой половине XX вв. Стаття посвящена аналізу етносоціальної структури населення Приазов'я і особливостей системи греческого самоуправління на цій території в хронологічних рамках XIX – першої половини XX століття. Аналізуються негативні наслідки культивованих грецькими громадами особливостей, що гальмували налагодження нормальної системи міжэтнических відносин в регіоні.

Ключевые слова: греки, Приазовье, этнические контакты.

ARABADJI S. Interethnic relations of Azov Greeks in 19th - the first half of 20th centuries. The article devoted to the analysis of ethnical and social structure of population of Azov region and specific features of Greek self-governing during 19th – the first half of 20th centuries. Negative consequences of these cultivated peculiarities, which made ethnic contacts harder, were analyzed.

Key words: Greek, Azov region, ethnic contacts.

БАЦАК Н. «Катерининська земля» в історичній пам'яті греків Надазов'я: формування етнічної цінності. Автор розглядає формування ставлення греків Надазов'я до своєї етнічної території. Поняття «катерининська земля» в історичній пам'яті греків представлено як одна з базових етнічних цінностей. Підкреслюється його зв'язок з процесами становлення земельних громад як носіїв етнічної самобутності.

Ключові слова: греки Надазов'я, етнічна територія, історична пам'ять, етнічна цінність.

БАЦАК Н. «Екатерининская земля» в исторической памяти греков Северного Приазовья: формирование этнической ценности. Автор рассматривает формирование отношения греков Северного Приазовья к своей этнической территории. Понятие «екатерининская земля» в исторической памяти греков представлено как одна из базовых этнических ценностей. Подчеркивается его связь с процессами становления земельных общин как носителей этнической самобытности.

Ключевые слова: греки Северного Приазовья, этническая территория, историческая память, этническая ценность.

BATSAK N. «The Catherine's land» in the historical memory of the Northern Azov Greeks: the formation of ethnic values. The author examines the attitudes of the Northern Azov Greeks to their ethnic territory. The concept of «the Catherine's land» in the Greeks' historical memory is represented as one of the basic ethical values. It has been emphasized its connection with the process of developing land communities as the carriers of ethnic identity.

Key words: the Northern Azov Greeks, ethnic territory, historical memory, ethnic value.

ЧЕРНУХІН Є. Греки Надазов'я в пошуках свого місця в історії України: нотатки за невиданими джерелами 1950-х – 1960-х років. Невидані джерела приазовських істориків-краєзнавців, що збереглися в архіві Андрія Білецького та Тетяни Чернишової, дають можливість розглянути деякі соціальні устремління грецької спільноти кінця 1950-х – початку 1960-х років. У працях греків-краєзнавців піднімалися питання національної ідентичності, збереження історичної пам'яті та поваги до одного з корінних народів України.

Ключові слова: надазовські греки, румеї, уруми, краєзнавство, національна ідентичність, історична пам'ять.

ЧЕРНУХИН Е. Греки Надазовья в поисках своего места в истории Украины: заметки по неизданным источникам 1950-х – 1960-х годов.

Неизданные исследования приазовских историков-краеведов, сохранившиеся в архиве Андрея Белецкого и Татьяны Чернышевой, позволяют рассмотреть некоторые социальные устремления греческой общины конца 1950-х — начала 1960-х годов. В работах греков-краеведов ставились вопросы национальной идентичности, сохранения исторической памяти и уважения к одному из коренных народов Украины.

Ключевые слова: *приазовские греки, румеи, урумы, краеведение, национальная идентичность, историческая память.*

CHERNUKHIN I. Azov Greeks in search of their place in the history of Ukraine: some remarks on unpublished sources of 1950–1960. Unpublished researches of Azov Greeks local historians, kept in the archives of Andrey Biletsky and Tatiana Chernyshova, give us an opportunity to investigate some social trends of the Greek community in the end of the 1950ies — the beginning of the 1960ies. The problems of national identity, preservation of historical memory and estimation of one of the ingenious peoples of Ukraine are discussed.

Key words: *Azov Greeks, Rumeis, Urums, local history, national identity, historical memory.*

Наукове видання

Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Вип. 8

Головний редактор *В. Смолій*

Відповідальний редактор *Я. Верменич*

Відповідальний секретар *О. Андрощук*

Верстка та оригінал-макет *Л. Мигаля*

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. — Вип. 8. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — 252 с.

Підписано до друку 17.12.2014 р. Формат 70x100 1/16

Ум. друк. арк. 20,48. Обл. вид. арк. 16,670.

Наклад 300. Зам. 68. 2014 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ 1, Грушевського, 4.